

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTET

Julijana B. Cicović Maslovar

**ULOGA PORODIČNOG
FUNKCIONISANJA I SAMOPOIMANJA
U PREDIKCIJI ANTISOCIJALNOG
PONAŠANJA U ADOLESCENCIJI**

doktorska disertacija

Beograd, 2015.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Julijana B. Cicović Maslovar

**THE ROLE OF FAMILY FUNCTIONING
AND SELF-CONCEPT IN PREDICTING
ANTISOCIAL BEHAVIOR IN
ADOLESCENCE**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2015.

Komisija:

Mentor: Dr Goran Opačić, vanredni profesor
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Član komisije: Dr Panta Kovačević, vanredni profesor
Univerzitet Singidunum, Fakultet za medije i komunikacije

Član komisije: Dr Danijela Petrović, vanredni profesor
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Mojim roditeljima

*S posebnom zahvalnošću što su me naučili jednu važnu životnu lekciju -
da ne prestajem da učim i da se razvijam*

ULOGA PORODIČNOG FUNKCIONISANJA I SAMOPOIMANJA U PREDIKCIJI ANTISOCIALNOG PONAŠANJA U ADOLESCENCIJI

REZIME

Ova studija je imala za cilj da istraži koliko aspekti porodičnog funkcionisanja i samopoimanje imaju udjela u genezi antisocijalnog ponašanja adolescenata. Kao okvir za razumjevanje porodičnog funkcionisanja uzete su postavke sistemske porodične teorije. Istraživanje je realizovano u Crnoj Gori, u periodu od aprila do juna 2011 godine, na uzorku od 270 ispitanika adolescentne dobi (12-18 god), u redovnim školama u 5 opština, u različitim regijama zemlje.

Od porodičnih varijabli ispitivane su: zadovoljstvo porodicom, patrijarhalna struktura, porodična kompetencija tj.zdravlje, kohezija, komunikacija, afektivna rezpozivnost i rješavanje konflikata. U okviru porodične dinamike posebno je istraživan odnos roditelj-dijete i to kroz nekoliko aspekata tog odnosa i posebno za oca i za majku. Kad je u pitanju samopimanje, takođe su ispitivani različiti aspekti. Među oblicima antisocijalnog ponašanja, u ovom istraživanju su specifikovana tri oblika: nedisciplinovano ponašanje u školi, impulsivnost i prokriminalno ponašanje. Procjenjivalo se u kojoj mjeri adolescenti pokazuju neki od ovih oblika antisocijalnog ponašanja i koje od gore pomenutih varijabli porodičnog funkcionisanja, odnosa roditelj-adolescent i samopimanja imaju najviše uticaja na takvo ponašanje. Odnosno, ispitivalo se na osnovu koje od tih varijabli, ili kog skupa varijabli, se najbolje može predvidjeti adolescentova sklonost ka antisocijalnom ponašanju. I na kr` ispitivalo se da li porodične varijable imaju neposredan uticaj na adolescentovo antisocijalno ponašanje, ili je taj uticaj posredovan varijablama samopoimanja. Za procjenu varijabli porodičnog funkcionisanja korištene su dvije skale: SFI (Self Report Family Inventory), autora Hampson, Hulgus i Beavers (1991.), koja je prevedena za potrebe istraživanja i imenovana kao ISPO (Inventar samoprocjene porodičnih odnosa) i SRDI, autora Opačić i sar.(1995.), koja sadrži i podskale koje sam koristila za ispitivanje kvaliteta odnosa roditelj-adolescent. Za procjenu adolescentovog samopimanja korištena je Skala samopoimanja (Opačić 1995). Sve pomenute skale su skale samoprocjene. U ovom istraživanju podaci o porodičnom funkcionisanju, kvalitetu odnosa roditelj-adolescent i samopimanju, prikupljeni su samo iz jednog izvora, od adolescenta-ispitanika. Kad je u pitanju adolescentova sklonost ka antisocijalnom ponašanju, korištena su dva izvora: samoprocjena adolescenta i procjena od

strane njihovih razrednih starješina u školi. U tu svrhu su korištene dvije verzije skale za procjenu antisocijalnog ponašanja, čiji je autor Opačić (1995).

Primjenom klaster analize adolescenti su podjeljeni u dvije grupe, jednu kojoj pripadaju adolescenti koji ne pokazuju nikakvo antisocijalno ponašanje i drugu u kojoj su adolescenti koji pokazuju takve oblike ponašanja. Postupcima faktorske analize poredile su se osobnosti porodica ove dvije grupe adolescenata prema aspektima njihovog funkcionisanja, koja smo naznačili, specifičnosti njihovog odnosa sa roditeljima, posebno sa ocem i posebno sa majkom, kao i specifičnosti i razlike u načinu njihovog samopoimanja. Multipla regresiona analiza je korištena da se utvrdi značaj svih ovih varijabli u predikciji antisocijalnog ponašanja adolescenata. Multiplom regresionom analizom smo ispitivali i doprinos sociodemografskih varijabli predikciji različitih oblika antisocijalnog ponašanja adolescenata. Kanoničkom diskriminativnom analizom se utvrđivalo na osnovu kojih aspekata porodičnog funkcionisanja, odnosa roditelj-adolescent i samopoimanja se najbolje mogu razlikovati grupe adolescenata sa i bez antisocijalnog ponašanja. Za eksploraciju mreže kauzalnih uticaja istraživanih faktora, upotrebljeno je strukturalno modeliranje.

Rezultati pokazuju da se porodice adolescenata sa i bez antisocijalnog ponašanja najviše razlikuju u domenu rješavanja konflikata, afektivne responzivnosti i komunikacije, a od manjeg značaja je i porodična kompetencija. Najosjetljivijim se pokazuje domen porodične komunikacije. Od porodičnih varijabli u predikciji svih oblika antisocijalnog ponašanja najveću ulogu ima afektivna responzivnost, a kod nedisciplinovanog ponašanja u školi i porodična nekompetentnost u rješavanju konflikata.

Kad je u pitanju odnos roditelj-dijete, generalan je zaključak da adolescenti skloni ispoljavanju antisocijalnog ponašanja potiču iz porodica u kojima se roditelji postavljaju prema njima kažnjavajuće, odbacujuće i distancirano. Kad je u pitanju mogućnost predikcije antisocijalnog ponašanja na osnovu ovog složaja varijabli, rezultati pokazuju da se nedisciplinovano ponašanje u školi može predvidjeti na osnovu visokih zahtjeva od oca i nedostatka intimnosti sa majkom; da se impulsivnost može predvidjeti na osnovu kažnjavanja od strane oca i da se prokriminalno ponašanje može predvidjeti na osnovu nedostatka žrtvovanja od strane oca i distanciranosti i neuključivanja od strane majke.

Što se tiče samopoimanja, rezultati pokazuju da se adolescenti sa i bez antisocijalnog ponašanja ne razlikuju ni u jednom aspektu slike o sebi u užem smislu, već da se razlikuju u

bazičnim generatorima načina na koji vide sebe i svijet oko sebe tj. mehanizmima odbrane, rigidnost i moralni negativizam. Ove varijable imaju najveći uticaj i u predikciji antisocijalnog ponašanja, mada, kad je u pitanju nedisciplinovano ponašanje u školi i prokriminalno ponašanje, prediktor je i generalna nekompetentnost.

Kad je u pitanju uticaj sociodemografskih varijabli, rezultati pokazuju da kod nedisciplinovanog ponašanja u školi značajan prediktor može biti školski uspjeh i pol, tj. da su ovom obliku antisocijalnog ponašanja više skloni mladići i učenici lošijeg školskog uspjeha. Kod impulsivnosti se kao prediktor pojavljuje uzrast; mlađi ispitanici pokazuju veću impulsivnost, a kod prokriminalnog ponašanja pol; mladići su skloniji ovom obliku antisocijalnog ponašanja. Ipak generalno, uticaj svih ovih varijabli je marginalan.

Rezultati strukturalnog modeliranja pokazuju da je uticaj porodičnih varijabli koje su se pokazale značajnim, i neposredan i posredan. Uticaj nedovoljne afektivna responzivnosti je posredovan varijablama samopoimanja: moralnog negativizma, kad je u pitanju slaba kontrola impulsa i rigidnosti kod svih oblika antisocijalnog ponašanja. Ima naznaka i da nefunkcionalnost porodice u domenu rješavanja konflikata, posredovano generalnom nekompetentnošću, utiče na prokriminalno ponašanje adolescenta. Varijabla rješavanja konflikata utiče i neposredno na školsku nedisciplinu i slabu kontrolu impulsa.

Gledajući specifičan doprinos svih skupina varijabli u ovom istraživanju, rezultati pokazuju da one najbolje objašnjavaju slabu kontrolu impulsa (oko 35% varijanse), zatim školsku nedisciplinu (oko 27% varijanse), a najslabije prokriminalno ponašanje (oko 15% varijanse)

Sveukupni rezultati upućuju na potrebu daljih istraživanja, uvodeći ineke druge mjere porodičnog funkcionisanja kad je u pitanju nedisciplinovano ponašanje u školi; širih kontekstualnih faktora, kao što su, možda, vršnjački uticaji ili društvena klima, kad je u pitanju prokriminalno ponašanje; kao i faktora ličnosti, kad je u pitanju objašnjenje slabe kontrole impulsa.

Ključne riječi: Adolescencija, Antisocijalno ponašanje, Odnos roditelj-dijete, Porodično funkcionisanje, Samopoimanje.

Naučna oblast: Psihologija

Uža naučna oblast: Razvojna psihologija

UDK 159.922.8:316.356.2:316.624(043.3)

THE ROLE OF FAMILY FUNCTIONING AND SELF-CONCEPT IN PREDICTING ANTISOCIAL BEHAVIOR IN ADOLESCENCE

Résumé

The goal of this study is to research to what extent the aspects of family functioning and self-concept take part in the genesis of antisocial behavior of adolescents. The framework for understanding the family functioning are the postulates of systemic family theory. The research was conducted in Montenegro within the time frame April-June 2011, with the sample of 270 adolescent examinees (12-18 years of age), in the regular schools in 5 municipalities all over the country.

The family variables represented in the research are: satisfaction with one's family, patriarchal structure, family competence, its health in the sense of its cohesion, communication, affective responsiveness and conflict resolution. Within the family dynamics, the parent-child relationship was the focus of research through several aspects of that relationship and specific emphasis on mother and father. Numerous aspects of self-concept were also researched. Three forms of antisocial behavior were specified within this research, namely: lack of disciplined behavior in school, impulsiveness and pro-criminal behavior. The assessment was performed about the extent of some of these forms of adolescent antisocial behavior exhibited and which of the above mentioned variables of family functioning had the biggest impact on such behavior. The goal of the research was to try to predict adolescents' inclination toward antisocial behavior based on some of those variables. Finally, I also researched whether the family variables have a direct impact on adolescents' behavior or whether such an impact was a by-product of self-concept variables.

Two scales were used for assessing family functioning variables: SFI (Self Report Family Inventory), created by Hampson, Hulgus&Beavers (1991.), which was translated for the research and classified as "ISPO - Inventar samoprocjene porodičnih odnosa" and SRDI, created by Opačić et al.1995, which also contains sub scales used for assessing the quality of the parent-adolescent relationship. The Self-Concept Scale (Opačić 1995) was used for assessing adolescents' self-concept. All of the above mentioned scales are the self assessment scales. This research on family functioning and the quality of parent-adolescent relationship collected all of the data from only one source, namely from the adolescent examinees. However, when it comes to adolescents' inclination towards antisocial behavior, two sources were used:

adolescents' self assessment and their class teachers' assessment. For that part of research, two versions of antisocial behavior assessment scale were used (created by Opačić 1995)

Cluster analysis was used to separate the adolescents into two groups – one with adolescents who do not exhibit any antisocial behavior and the other with adolescents exhibiting antisocial behavior. Factor analysis methods were used to compare the characteristics of the families of those two groups according to the aspects of their functioning mentioned above, their specific relationship with their parents, with their father and their mother separately, as well as according to the particular aspects and differences in their self-concept. Multiple regression analysis was used to determine the importance of all those variables in predicting antisocial behavior of adolescents. The same analysis was used to assess the contribution of social demographic variables in predicting different forms of antisocial behavior of adolescents. Canonical analysis of discrimination was used to determine what aspects of family functioning and parent-child relationship and self-concept are the most important for differentiating those two groups of adolescents – those exhibiting and the others not exhibiting antisocial behavior. Structural modeling was used to explore the network of causal impacts.

The results showed that the families of adolescents with and without antisocial behavior differed the most in the area of conflict resolution, affective responsiveness and communication, whereas family competence is of lesser importance. The most sensitive area was family communication. The major role of the family variables in predicting all forms of antisocial behavior was played by the affective responsiveness and with lack of disciplined behavior in schools, the variable of family incompetence in conflict resolution was the most prominent one.

In regards to parent-child relationship, a general conclusion was that the adolescents who were prone to exhibit antisocial behavior usually came from families where parents would punish or reject and distance themselves from their children. When it comes to the possibility of predicting antisocial behavior based on such a composition of variables, the results showed that lack of disciplined behavior in school could be predicted based on high demands from their father and the lack of intimacy with their mother; that impulsiveness could be predicted based on punishment coming from their father and that pro-criminal behavior could be predicted based on the lack of sacrificing from their father and distance and disinvolvement from their mother.

As for the self-concept, the results showed that there was no difference in adolescents with and without antisocial behavior when it comes to their own image of themselves, but that they differed in basic generators in the way they saw themselves and the world around them,

expressed through defense mechanisms, rigidity and moral negativism. These variables also had the biggest impact on predicting antisocial behavior. However, when it comes to lack of disciplined behavior in school and pro-criminal behavior, general incompetence also proved to be a predictor.

As for the impact on social demographic variables, the results showed that with the lack of disciplined behavior in schools, success in school as well as gender, can be strong predictors where male students and students with poorer grades were more inclined toward antisocial behavior. The predictor for impulsiveness tends to be the age where the younger examinees showed more impulsiveness, whereas the predictor for pro-criminal behavior tends to be gender where male students were more inclined toward this form of antisocial behavior. In general though, the impact of all those variables was marginal.

The results of structural modelling show that the impact of family variables which proved to be significant can be direct and indirect. The impact of an insufficient affective responsiveness was the result of self-concept variables: moral negativism, weak control of impulses and rigidity with all the forms of antisocial behavior. Some results showed as well that a dysfunctional family conflict resolution, through general incompetence, had an impact on pro-criminal behavior of adolescents. The conflict resolution variable has an indirect impact as well on lack of discipline in school and a weak impulse control.

Having in mind a specific contribution of all the variables in this research, the results provided the best explanation for weak control of impulses (about 35% variance), followed by lack of school discipline (about 27% variance) and procriminal behavior at the end (about 15% variance).

The overall results indicate the need for further research, by introducing some other measures of family functioning in relation to lack of school discipline; broader contextual factors like peer influence or social climate in regards to procriminal behavior; as well as personality factors in regards to weak impulse control.

Key words: Adolescence, Antisocial behavior, Parent-child relationship,
Family functioning, Self-concept.

Scientific discipline: Psychology

Sub discipline: Developmental psychology

UDK 159.922.8:316.356.2:316.624(043.3)

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. O PORODICI	13
3. SISTEMSKA PORODIČNA TEORIJA – osnovne postavke	16
3.1. Određenje pojma „funkcionisanje porodice“	21
3.2. Circumplex model porodičnog funkcionisanja	22
3.3. Mc Master model porodičnog funkcionisanja	25
3.4. Beavers model porodičnog funkcionisanja	26
4. O ADOLESCENCIJI – ključne karakteristike	31
5. SAMOPOIMANJE U ADOLESCENCIJI	42
5.1. Samopoiimanje i antisocijalno ponašanje	53
6. PREDMET I CILJEVI ISTRAŽIVANJA	56
7. VARIJABLE I NJIHOVE MJERE	58
7.1. Zavisna varijabla antisocijalno ponašanje	58
7.2. Nezavisna varijabla funkcionisanje porodice	58
7.3. Nezavisna varijabla opažanje kvaliteta odnosa roditelj-dijete	60
7.4. Nezavisna varijabla samopoiimanje	61
8. UZORAK	64
9. POSTUPAK SPROVOĐENJA ISPITIVANJA	65
10. OBRADA PODATAKA	66
10.1. Plan obrade podataka	66
10.2. Struktura uzorka	67
11. REZULTATI ISTRAŽIVANJA	69
11.1. Adolescenti s antisocijalnim ponašanjem – mogućnosti diskriminacije	69
11.2. Antisocijalno pomašanje adolescenata i socio-demografske karakteristike	72
11.3. Funkcionalnost porodičnog sistema i antisocijalno ponašanje adolescenata	75
11.3.1. Odnosi između antisocijalnog ponašanja adolescenata i funkcionalnosti porodice	76
11.3.2. Porodice sa adolescentom sa i bez antisocijalnog ponašanja – mogućnosti diskriminacije	78
11.4. Kvalitet odnosa roditelj-dete i antisocijalno ponašanje adolescenata	80

11.4.1. Odnosi između antisocijalnog ponašanja adolescenata i kvaliteta odnosa roditelj-dete -----	80
11.4.2. Kvalitet odnosa roditelj-dijete i antisocijalno ponašanje adolescenata – mogućnosti diskriminacije-----	82
11.5. Samopimanje i antisocijalno ponašanje adolescenata -----	84
11.5.1. Odnosi između antisocijalnog ponašanja i samopoimanja adolescenata ----	84
11.5.2. Samopoimanje kod adolescenata sa i bez antisocijalnog ponašanja – mogućnosti diskriminacije -----	87
11.6. Odnosi porodičnih faktora, self koncepta i antisocijalnog ponašanja adolescenata ---	88
12. DISKUSIJA REZULTATA -----	100
12.1. Razlike u kvalitetu funkcionisanja porodica adolescenata sa ASP i adolescenata bez ASP -----	101
12.2. Osobnosti kvaliteta odnosa roditelj-dijete u grupi adolescenata sa ASP ----	111
12.3. Veza između socio-demografskih varijabli i antisocijalnog ponašanja adolescenata---	116
12.4. Odlike samopoimanja kod adolescenata sa antisocijalnim ponašanjem -----	122
12.5. Posredni i neposredni uticaj varijabli porodičnog funkcionisanja i samopimanja na antisocijalno ponašanje adolescenata – mediacijska uloga samopimanja -----	125
13. ZAVRŠNA RAZMATRANJA -----	128
14. ZAKLJUČAK-----	129
15. OGRANIČENJA I NEDOSTACI ISTRAŽIVANJA -----	132
LITERATURA -----	134
PRILOZI -----	140
PRILOG 1. <i>Mogućnost predikcije ASP na osnovu porodičnog funkcionisanja - rezultati multiple regresione analize za varijablu školska nedisciplina</i> -----	140
PRILOG 2. <i>Mogućnost predikcije ASP na osnovu porodičnog funkcionisanja - rezultati multiple regresione analize za varijablu kontrola impulsa</i> -----	141
PRILOG 3. <i>Mogućnost predikcije ASP na osnovu porodičnog funkcionisanja – rezultati multiple regresione analize za varijablu prokriminalno ponašanje</i> -----	142
PRILOG 4. <i>Mogućnosti predikcije ASP na osnovu kvaliteta odnosa roditelj-dijete - Rezultati multiple regresione analize za varijablu školska nedisciplina</i> -----	143
PRILOG 5. <i>Mogućnosti predikcije ASP na osnovu kvaliteta odnosa roditelj-dijete - Rezultati multiple regresione analize za varijablu Slaba kontrola impulsa</i> -----	144

PRILOG 6. <i>Mogućnosti predikcije ASP na osnovu kvaliteta odnosa roditelj-dijete -</i>	
<i>Rezultati multiple regresione analize za varijablu Prokriminalno ponašanje -----</i>	145
PRILOG 7. <i>Mogućnosti predikcije ASP na osnovu samopoimanja adolescenata -</i>	
<i>Rezultati multiple regresione analize za varijablu školska nedisciplina-----</i>	146
PRILOG 8. <i>Mogućnosti predikcije ASP na osnovu samopoimanja adolescenata -</i>	
<i>Rezultati multiple regresione analize za varijablu Slaba kontrola impulsa -----</i>	147
PRILOG 9. <i>Mogućnosti predikcije ASP na osnovu samopoimanja adolescenata -</i>	
<i>Rezultati multiple regresione analize za varijablu Prokriminalno ponašanje -----</i>	148
BIOGRAFIJA AUTORA -----	149
IZJAVA O AUTORSTVU -----	150
IZJAVA O ISTOVJETNOSTI ŠTAMPANE I ELEKTRONSKE VERZIJE DOKTORSKOG RADA -----	151
IZJAVA O KORIŠTENJU -----	152

1. UVOD

Ovo istraživanje je imalo za cilj utvrđivanje efekata porodičnog funkcionisanja i samopojmanja na različite oblike i ozbiljnost antisocijalnog ponašanja kod adolescenata.

Adolescencija je period velikog eksperimentisanja, tokom kojeg se mnogi mladi ljudi, uključuju u ponašanja koja nisu prosocijalna. Ta istraživačka ponašanja tokom adolescencije su u izvjesnoj mjeri rizična, ali su i dio razvojnog procesa, koji doprinosi formiranju nezavisnog identiteta i funkcionisanja.

Na sreću, takva ponašanja postaju zaista antisocijalna i nastavljaju se i nakon perioda adolescencije samo kod malog broja adolescenata. Empirijske studije pokazuju da većina mladih, koji su tokom rane adolescencije uključeni u neke antisocijalne aktivnosti, u kasnijoj fazi adolescencije prestaju sa takvim aktivnostima, dok se kod onih koji nastave sa antisocijalnim ponašanjem i u kasnijoj adolescenciji, ono obično zadržava i u odraslom dobu. Kao posebno značajan prediktivni faktor je samo vrijeme javljanja nekog oblika antisocijalnog ponašanja; veći je rizik što je mlađi uzrast na kom se ono prvi put javi.

Mnoga istraživanja se bave temom stalnosti ili tranzitorne prirode antisocijalnog ponašanja u adolescenciji, ali ne može se reći da se došlo do nekih konzistentnih rezultata.

Bez obzira da li su ta ponašanja tranzitorna ili ne, ne možemo reći da nisu od naučnog i društvenog značaja, pa je zato i važno istražiti i razumjeti faktora koji navode adolescente da se upuste u eksperimentisanje sa rizičnim ponašanjima i faktore koji pogoduju razvoju, ili preveniraju prerastanje takvog ponašanja u ozbiljno antisocijalno i delinkventno ponašanje.

U literaturi se često govori o komorbitetu antisocijalnog i agresivnog ponašanja, tj. da je agresivno ponašanje zapravo samo specifična forma antisocijalnog ponašanja i da se dešava u kontekstu drugih oblika antisocijalnog ponašanja, kao što je zloupotreba droga, delinkvencija, nasilje, vandalizam, rano i rizično seksualno ponašanje.

Mnoge studije, kao npr. studija Coie and Dodge (Coie i Dodge, 1998. str.781. prema Trembly 2000) to konkretno i potvrđuju, i njihovi zaključci upućuju na to da agresivno ponašanje treba da se uvrsti u širu kategoriju, vrstu antisocijalnog ponašanja, kako bi razumjeli njegovu etiologiju i razvoj.

U ovom istraživanju, među oblicima antisocijalnog ponašanja razmatrani su: školska ne-disciplina, slaba kontrola impulsa i prokriminalno ponašanje.

U „Rečniku psihologije“ (Trebješanin Ž. 2008) nalazim da je termin antisocijalno ponašanje „zajednički naziv za sve vrste ponašanja (npr. krađa, fizički napadi, ubistva, narkomanija, prostitucija) usmerene protiv društvenih, pravnih i moralnih zakona, normi i pravila, na rušenje autoriteta i društvenog reda. Antisocijalno ponašanje je štetno i opasno za održanje, integritet i funkcionisanje društvenih grupa, društvenih institucija i društva u celini, ...“.

U ovoj, a i drugim definicijama antisocijalnog ponašanja, eksplicitno je da se prisustvo agresivnosti zapaža u okviru svih njegovih oblika, pa i gore pomenutih, koji su predmet ove studije, tako da se čini neophodno da se ovdje, donekle, osvrnemo i na fenomen agresije i da na samom početku napravimo pregled nekih pokušaja definisanja i razmatranja značenja ovog fenomena.

U poimanju agresivnog ponašanja, tokom 20 vijeka, prešlo se sa paradigme instinktivnog na paradigmu namjere i paradigmu socijalnog učenja. Promjena paradigme uslovlila je i promjene definisanja samog fenomena, ali i brojne nejasnoće u tome.

Ovaj pristup o socijalnom učenju agresivnog ponašanja prisutan je od kada je Bandura (1973), objavio svoja reagovanja na Lorencovo učenje o agresivnoj prirodi čovjeka, koje se proklamovalo dekadu ranije. Lorencovo učenje govori o instinktivnoj prirodi agresije, te da čovjek, tokom života, mora učiti da kontroliše te agresivne tendencije, dok Bandurino učenje govori da čovjek uči da bude agresivan.

Bandura je još tada (Bandura, 1973. prema Trembly 2000 str. 131.), istakao važnost i preporučio precizno definisanje ovog fenomena kad je rekao: “Potreban je visok stepen specifikacije u istraživanju, jer nema puno razloga da vjerujemo da različite aktivnosti, podvedene pod zajedničkim imenom “agresija”, iako dijele neke zajedničke elemente, imaju iste odrednice”.

U isto vrijeme su i Hartup i de Wit (1974) sugerisali neophodnost saglasnosti u definisanju fenomena koji se žele istraživati, jer su sami istražujući agresiju vidjeli da su postojeće definicije suviše uopštene.

Najčešće se u definisanju agresivnog ponašanja polazi od stanovišta moralnog suđenja, pa se agresivnim smatra svako ponašanje kojim se nanosi povreda drugom licu.

Najšire korištena definicija agresivnog ponašanja je da je to ponašanje koje je namjerno, svjesno i promišljeno usmjereno na povređivanje ljudi i/ili objekata. U ovoj definiciji „povrijeđivati“ implicira fizičku povredu, a isto tako su važne i psihičke povrede kakve su npr. ponižavanje i zlonamjerno ogovaranje.

Loeber i Stouthamer-Loeber (1998; prema Trembly 2000 str.131) koriste definiciju u kojoj se, takoođe usmjeravaju na negativne efekte samog akta, ali navode agresiju kao akt kojim se nanosi tjelesna ili mentalna povreda drugima.

Parke i Slaby (1983; prema Trembly 2000 str. 131) definišu agresiju na osnovu posledica tog akta, ali naglašavaju i važnost same namjere i kažu da je agresija ponašanje usmjereno na povređivanje ili ranjavanje druge osobe.

Uzimanje u obzir namjere je diskutabilno, posebno ako se agresija razmatra kao fenomen koji je društveno određen. Kod takvog stanovišta treba uzeti u obzir mnoštvo faktora, uključujući društvene norme, ono što prethodi samom agresivnom aktu, kao i posledice, kako bi se utvrdilo da li je namjera postojala. Ovaj kriterij “namjere” je vrlo problematičan i pod znakom pitanja posebno kada se radi o djeci veoma ranog uzrasta ili kod onih oblika agresije koji su praćeni snažnim reakcijama tj. kod impulsivnih reakcija koje, potvrđeno, nisu vođene namjerom. Snažna emocionalna stanja, izazvana ljutnjom i strahom vode do takvih reakcija koje su evidentno van kontrole nečije volje.

Olweus (Olweus, 1972 p. 240; cited in Olweus 1979 p. 856; prema Derzon 2001 str. 94), definiše agresivnost kao „bilo koji akt ili ponašanje koje uključuje, ili može uključivati i u nekoj mjeri se može smatrati usmjerenim ka nanošenju povrede ili nelagodnosti, kao i manifestacije unutrašnjih reakcija kao što su osjećanja ili misli za koje se može smatrati da imaju takav cilj koji se smatra agresivnim odgovorom“.

U razmatranju agresivnosti dugo su bile dominantne dvije vrste teorija, teorija frustracije i teorija socijalnog učenja. Ovaj model frustracije-agresije razmatra agresiju kao reakciju na opaženu frustraciju. S druge strane teorija socijalnog učenja posmatra agresiju kao stečeno instrumentalno ponašanje, koje je kontrolisano očekivanom nagradom. U ovoj teoriji podsticajni faktor je prije očekivani uspjeh tog ponašanja, nego kazna. Iako su prvobitno ove teorije posmatrane kao opozitne, postepeno se došlo do shvatanja da se odnose na različite aspekte agresivnosti.

Pregled istraživanja koja su se bavila ovom temom navodi na zaključak da se u njima pravi razlika između dva tipa agresivnosti. Jedna vrsta istraživanja je vezana za impulsivnu formu agresivnosti, koja je eksplozivna, nekontrolisana i praćena visokim nivoom uzbuđenja i emocija kao što su ljutnja i strah. Druga forma je neimpulsivna, cilju usmjerena i udružena sa niskim nivoom uzbuđenja. Ovoj vrsti neimpulsivne agresivnosti bi pripadala npr. psihopatska agresivnost. Nasilje koje psihopata pokazuje je instrumentalizovano, cilju orijentisano, bez emocija i bez osjećanja krivice.

Sem ovih opozita, u istraživanjima o agresivnosti, često se govori i o hostilnoj, nasuprot instrumentalnoj agresivnosti i reaktivnoj, nasuprot proaktivnoj agresivnosti.

Iz svih ovih pokušaja određenja i definisanja fenomena agresivnosti, jasno je da se nije došlo do obuhvatne teorije, koja bi trebala da uzme u obzir da se agresija ispoljava u različitim formama.

U većini istraživanja, do sada, autori su se koncentrisali na istraživanje agresije tokom djetinjstva i adolescencije i došlo se do implicitnih pretpostavki da se to ponašanje razvija tokom ovih razvojnih perioda.

Često pitanje koje se postavlja je, kada se javlja prvo agresivno ponašanje. Istraživanje u kome su majke izvještavale o agresivnosti kod djece pokazalo je da je u 20% slučajeva agresivno ponašanje primjetno na uzrastu od 17 mjeseci, a u 25% slučajeva na uzrastu od 30 mj. Zanimljivo je da se na uzrastu djeteta od 30 mj. samo 5% majki sjećalo da su prve agresivne nastupe zapazile na djetetovom uzrastu od 17 mj. (Tremblay i dr. 1999; prema Tremblay 2000 str.134) To pokazuje koliki može biti problem kad na adolescentnom uzrastu pitamo roditelje da se prisjete kada su prvi put zapazili agresivno ponašanje. Međutim, agresija na ovom uzrastu ne može biti kriterij, ni bilo kakav podatak u anamnezi kasnijeg agresivnog ponašanja, zato što ta agresivnost nema "namjere" niti je usmjerena na povređivanje drugoga.

Neke studije pokazuju stabilnost agresivnog ponašanja već na predškolskom uzrastu (npr. Keenan i Show 1994), ali to još uvijek ne može biti pouzdano za predikciju antisocijalnog ponašanja u odraslom dobu. Pogotovo što se taj fenomen "agresivnog" posmatra globalno i ne može se jedna vrsta agresivnog ponašanja npr. neposlušnost na času u jednom trenutku, uzimati kao adekvatan prediktor druge vrste agresivnog ponašanja npr. fizičko nasilje, u drugom vremenskom periodu.

Istraživanja pokazuje da fizička agresivnost sa uzrastom opada, za razliku od kriminalnog i antisocijalnog ponašanja koje s godinama raste. Kod nekih se fizička agresivnost zamjenjuje verbalnom, dok se kod nekih kasnije ne zapažaju bilo kakvi oblici ponašanja sa izraženom, bilo verbalnom, bilo indirektnom agresivnošću.

Ostaje otvoreno pitanje kako se ova agresija sa ranog uzrasta, tokom razvoja, transformiše u socijalno prihvatljivu agresivnost?!

Istraživanja agresivnosti na ranom uzrastu su dosta bila inspirisana Bandurinom teorijom socijalnog učenja, pa su se zato istraživači najčešće orjentisali na ispitivanje odnosa u porodici (Patterson 1982, Wahler i Dumas 1986), odnosa sa vršnjacima (Dishion 1990, Dodge i Coie 1987, Boivin i Vitaro 1995) i na uticaje medija (Eron 1982, Huesman i Miller 1994).

Razvilo se više modela koji pokušavaju utvrditi koji od tih faktora rizika su ključni za antisocijalno ponašanje, kako bi objasnili razvoj takvog ponašanja.

Neki od njih, kao npr. Patterson (Patterson's Coercion model 1982; prema Granic, Dishion i Hollenstein 2006), naglašavaju ulogu disfunkcionalnih porodičnih odnosa u nastanku antisocijalnog ponašanja.

Patterson-ovo istraživanje dovodi do zaključka da se podsticaj za agresivno ponašanje nalazi upravo u interakcijama unutar porodice i da se ono dalje generalizuje na druge socijalne interakcije, što povratno ima negativan efekat i vodi socijalnom neuspjehu.

Njegova longitudinalna studija u Oregon Social Learning Center (Patterson, Dishion i Bank 1984; prema Trembly 2000 str.136) je koristila direktno opserviranje porodičnih interakcija i trebalo je da pokaže njihovu ulogu u razvoju agresivnog ponašanja. Ponašanje je snimano kontinuirano tokom sesija opserviranja. Ta studija je dala značajan metodološki doprinos opservaciji socijalnih interakcija koje mogu biti «okidači» za agresivno ponašanje, a isto tako je pokazala koliko bi bilo potrebno napora da se ta metodologija neposrednog posmatranja primjeni u razumjevanju dugoročnih procesa koji vode različitim razvojnim putanjama agresivnog ponašanja. Neposredno agresivno ponašanje je rijetko, naročito pred posmatračima, tako da su detaljno opservirani oblici ponašanja koji se mogu podvesti pod agresivno, kao npr. nenaklonost, gnušanje, prisiljavanje.

Catalano i Hawkins, (1996) u svom modelu (Social Development Model, Catalano i Hawkins 1996; prema Connell, Cook, Aklin, Vanderploeg i Brex 2011) pretpostavljaju kao ključni faktor neadekvatne veze sa porodicom, vršnjacima i školom, koje su uslovljene neadekvatnom emotivnom privrženosti, što za posledicu ima vezivanje za devijantne vršnjake.

Ima autora koji naglašavaju značaj genetskih faktora npr. Jacobson (1999), kao i onih koji naglašavaju neke faktore dijametralno suprotne ovim pomenutim, npr. Weatherburn i Lind (2001), koji naglašavaju ulogu ekonomskog stresa.

Kada se u empirijskim studijama razmatraju faktori rizika, kao i protektivni faktori antisocijalnog ponašanja u adolescenciji, najčešće se razmatraju, upravo, neki od faktora porodičnog funkcionisanja i samopoimanje, koji su predmet i ove studije.

Široka lepeza porodičnih rizičnih faktora je dovođena u vezu sa antisocijalnim ponašanjem, a kao najznačajniji prediktori težine problema kod zloupotrebe droga i drugih oblika antisocijalnog ponašanja, navode se: neefikasna roditeljska praksa, posebno, slab nadzor nad djetetom; neorganizovana strategija upravljanja porodicom; prinuda i manipulacija kao način kontrolisanja djeteta i nizak nivo uključenosti i davanje prevelike autonomije djetetu.

Roditeljski nadzor (što podrazumjeva uvid i svjesnost o djetetovim aktivnostima, otvoreno saopštavanje roditeljske brige djetetu) je identifikovan kao važan faktor uticaja na adolescentovo ponašanje u cjelini, a naročito važan za smanjenje rizika za antisocijalno ponašanje (Romer i dr. 1994; Fletcher i Darling 1992; Rodgers 1999). Dishion i Loeber (1985) takoođe pridaju značaj roditeljskom nadzoru, iako uzimaju u obzir i druge faktore, jer se pokazalo da odsustvo roditeljskog nadzora čini adolescente izloženijim uticaju delinkventnih vršnjaka. Isto su potvrdili Flannery, Williams i Vazsonyi (1999)(prema Perozzi i Huebner 2007)

U nekim studijama se potencira razlika između kontrole ponašanja (nadzora) i psihološke kontrole (odnosi se na manipulaciju i preveliko nametanje djetetu, obezvređivanje emocija, ograničavanje verbalne razmjene).(prema Anderson i Branstetter 2012) Rezultati tih istraživanja pokazuju negativnu korelaciju roditeljskog nadzora adolescentovog ponašanja sa antisocijalnim ponašanjem, što znači da je antisocijalno ponašanje manje prisutno, ukoliko je veća kontrola ponašanja, a pozitivnu korelaciju psihološke kontrole i antisocijalnog ponašanja, što znači da je antisocijalno ponašanje prisutnije ukoliko je psihološka kontrola veća. (Bean, Bush, Mc Kenry i Wilson, 2003)

Bradford sa saradnicima. (Bradford i sar. 2004., prema Connell i sar. 2011), u studiji kojom je ispitivao rizične faktore antisocijalnog ponašanja kod mladih u 11 različitih kultura (i zapadnih i istočnih zemalja, uključujući i BiH), koristio je Barberov model i došao do istih rezultata i potvrdio kros-kulturalnu važnost ove veze roditelj-dijete.

I neki programi za redukciju antisocijalnog ponašanja pokazuju da povećanje roditeljskog nadzora vodi smanjenju antisocijalnog ponašanja, a isto tako i povećanje roditeljske podrške i responzivnosti na djetetove potrebe ima efekat na smanjenje antisocijalnog ponašanja (Carlo, Roasch & Melby, 1998. prema Jenson 2010) Kao što vidimo ova istraživanja su uglavnom ograničena na funkcionalne aspekte odnosa roditelj-djete. Osim toga, u njima se izoluju individualni efekti odabranih dimenzija, umjesto da se posmatraju u kontekstu drugih oblika roditeljskog ponašanja ili porodičnih interakcija.

Samopoimanje se, takoođe, u empirijskim studijama vrlo često dovodi u vezu sa antisocijalnim ponašanjem adolescenata, uključujući i specifične dimenzije kao npr. nizak nivo očekivanja uspjeha, nisko samopouzdanje, negativno viđenje ishoda sopstvenog ponašanja i neizbalansirano stanje između pozitivnog i negativnog aspekta selfa.

Samopoimanje ili koncept o sebi (engl. Self-concept) je konstrukt, koji je u psihološkoj literaturi još uvijek nedovoljno jasno određen, ali za ovu priliku ću se poslužiti definicijom koja ga određuje kao "jedinstvo složenog, organizovanog i dinamičkog sistema naučenih uvjerenja, stavova i mišljenja koje jedinka ima o ličnoj egzistenciji" (W.Purkey 1988; prema Adamson i Lyxell, 1996 str.570)

Sasvim je sigurno da se niko ne rađa sa razvijenim konceptom o sebi. On se pojavljuje, izgleda, već u prvim mjesecima života, a kasnije se oblikuje i preoblikuje kroz ponavljana iskustva, posebno u odnosima sa značajnim drugim.

Dakle, ni samopoimanje, takoođe, ne egzistira u vakuumu, i njegov razvoj je značajno pod uticajem neposrednog porodičnog konteksta, mada na njegov razvoj utiču i drugi socijalni faktori, kao što su vršnjaci i škola.

U ovom radu naglasak je na samopoimanju u adolescenciji, kada se dešavaju mnoge značajne promjene u društvenom i interpersonalnom životu adolescenta. Sem toga intelektualni kapaciteti se povećavaju i adolescent postaje svjesniji sebe.

Adolescencija se obično posmatra kao period pojačane "pobune i napetosti", period koji je praćen promjenama u razvoju samopimanja i te promjene se u nekim teorijama konceptualizuju kao isprekidane i nepovezane (Ericson 1959; Freud 1901; Sullivan 1953), a u nekim se taj period karakteriše postepenim razvojem koncepta o sebi, prije nego sa prekidima i poremećajima (Stern 1985). (prema Östgård-Ybrandt i Armelius 2003)

Rezultati empirijskih studija razvoja koncepta o sebi u toku perioda adolescencije, nisu dali konzistentne rezultate. Neke od tih studija govore o stabilnosti razvoja koncepta o sebi npr. Monge (1973), dok druge ne (npr. Harter, Scott i Hoffman, 1990). (prema Johnson i Nozick 2011)

Među teoretičarima koji su doprinjeli razumjevanju selfa svakako je Carl Rogers (1951) koji smatra da je self centralni elemenat u ljudskoj ličnosti i ličnom prilagođavanju i definiše ga kao "socijalni produkt, koji se razvija i izrasta iz međusobnih odnosa i teži konzistenciji". (prema Moneta, Schneider i Csikszentmihalyi 2001 str. 133)

On, kao i drugi humanisti, naglašava da postoji osnovna ljudska potreba za pozitivnim prihvatanjem i uvažavanjem od strane drugih i od strane sebe samog. Oni vjeruju da u svakoj osobi postoji tendencija ka samoaktualizaciji i razvoju dok god za to postoji dozvola i ohrabrenje privlačnog okruženja. (prema Moneta i sar. 2001)

Imajući sve ovo na umu izvjesno je da se pitanje koncepta o sebi ne može zanemariti ako govorimo o problemima zavisnosti (o drogama ili alkoholu), o problemima napuštanja škole ili disfunkcionalnim porodicama.

Mnogi modeli psihološkog razvoja bazirani su na pretpostavci da su roditeljska ponašanja u vezi sa ponašanjem djeteta i pretpostavljaju da se obrasci roditeljskog ponašanja internalizuju kao self i objekt reprezentacije tokom djetetovog razvoja. Florsheim, Henry i Benjamin (1996; prema Östgård-Ybrandt i Armelius 2004) su razvili SASB model (Structural Analysis of Social Behavior), i u svom istraživanju se fokusiraju na to kako se osoba odnosi prema sebi i kako tretira sebe na bihevioralnom planu. Ovaj model (SASB), postulira koncept o sebi kao produkt interpersonalnih odnosa (Sullivan 1953), razmatrajući ga kroz teorijske pretpostavke Bowlby-jeve teorije vezanosti (Bowlby 1982.). Oni naglašavaju dva fundamentalna procesa u odnosima sa značajnim drugim (većinom su to roditelji), kao važna za formiranje koncepta o sebi kod djeteta, a to su potreba za vezivanjem (attachment seeking), udruživanje (affiliation) i istraživanje, diferencijacija auto

nomnosti (autonomous differentiation - control). Dakle, ponašanje "dovoljno dobre majke i oca" čini bazu za formiranje pozitivnog koncepta o sebi i ono se internalizuje, tako da se kasnije manifestuje kroz slična ponašanje koja osoba pokazuje prema sebi. I ne samo da su važni za razvoj koncepta o sebi, već formiraju i prototip za sve kasnije odnose u životu.

Rezultati studije Östgård-Ybrandt i Armelius (2004), koja je upravo zasnovana na ovom modelu (SASB) pokazuju da je koncept o sebi kod mladih sa antisocijalnim ponašanjem mnogo negativniji (značajno viši skorovi na skalama samoodbacivanja i samozanemarivanja, i isto tako značajno niži skorovi na skalama samoprihvatanja i ljubavi prema sebi), u odnosu na adolescente koji ne pokazuju antisocijalno ponašanje. Ova studija potvrđuje teorijske pretpostavke od kojih su pošli, da negativni self, kod mladih sa antisocijalnim ponašanjem, reflektuje obrasce odnosa koji su prema njima imali važni drugi, a koji je vremenom internalizovan kao obrazac prezira prema sebi i zanemarivanja sebe. Pretpostavlja se da je to negativno viđenje sebe podstaknuto i aktuelnim odnosima sa roditeljima.

Studija Ruchkin, Eisemann i Hagglof (1998) pokazuje da delinkventni adolescentni vide njihove roditelje kao odbijajuće, prezaštitničke i manje emotivno tople, u odnosu na to kako svoje roditelje vide nedelinkventni adolescenti. Isti autori su u istraživanju na uzorku ruskih delinkvenata zaključili da se antisocijalno ponašanje može predvidjeti na osnovu opaženog odbacivanja od strane roditelja.

I neke druge empirijske studije su otkrile da adolescenti sa antisocijalnim ponašanjem saopštavaju o opaženom ponašanju roditelja na ranom uzrastu mnogo negativnije nego mladi bez takvog ponašanja (Humes i Humphrey 1994; Palmer i Hollin 1999). Mladi sa antisocijalnim ponašanjem procjenjuju ponašanje roditelja intruzivnijim i saopštavaju da su zahtjevali veću poslušnost tj. da su imali rigidnije kontrolišuće ponašanje. (prema Wissink, Dekovic i Meijer 2010)

Ali ima studija koje i ne potvrđuju tako dominantan uticaj porodičnih faktora. Jedna od tih je i ATP (Australian Temperament Project), velika longitudinalna studija koju je realizovao Institut za izučavanje porodice. (prema Vassalo, Smart i Sanson 2002)

U ovoj studiji su učestvovala tri grupe ispitanika: jednu grupu su činili ispitanici kod kojih nije evidentirano antisocijalno ponašanje, drugu grupu ispitanika su činili mladi sa blago ispoljenim, povremenim oblicima antisocijalnog ponašanja i treću grupu su činili ispitanici sa ozbiljnim, perzistentnim antisocijalnim ponašanjem.

Rezultati ove studije su pokazali razlike i po pitanju socio-demografskih karakteristika porodica ove tri grupe, kao što je npr. socio-ekonomski status, obrazovanje roditelja, zanimanje roditelja, etnička pripadnost, broj djece u porodici, ali i neke razlike u vezi sa porodičnim odnosima i procesima, kao npr. odnos djetete-roditelj, stepen topline i konflikta u tom odnosu, ili postojanje teških bračnih konflikata i razvod.

Bitnim su se pokazali i stil roditeljstva, način na koji roditelji vrše nadzor nad djetetom, a evidentiralo se i postojanje rigidnije i grublje roditeljske discipline u grupi mladih koji su pokazivali antisocijalno ponašanje. Međutim, porodični faktori su se pokazali, ipak, manje značajnim od individualnih karakteristika samih adolescenata, koje su se takođe, paralelno, razmatrale u ovoj studiji. (prema Vassalo i sar. 2002)

Nisu rijetke ni studije koje razmatraju međusobne uticaje određenih faktora porodičnih odnosa i porodičnog funkcionisanja, samopoimanja i antisocijalnog ponašanja. Tako je npr. studija Jackson, Henriksen i Dickinson (1997), pokazala jaku vezu između kvaliteta roditeljstva i razvoja nivoa samopoimanja, kontrole ponašanja i otpornosti na pritisak vršnjaka.

Studija Henderson, Dakof, Schwartz i Liddle (2006) potvrdila je postojanje direktne veze između disfunkcionalnosti porodice i antisocijalnog ponašanja, kao i između niskog samopoimanja i antisocijalnog ponašanja. Ova studija je donekle pokazala i mediativnu ulogu faktora porodičnog funkcionisanja, pokazujući da ukoliko je slabije samopoimanje adolescenta povezano sa lošijim porodičnim funkcionisanjem, to je onda povezano sa težim oblicima antisocijalnog ponašanja. Sama direktna veza između niskog samopoimanja i antisocijalnog ponašanja je značajno ublažena dobrim porodičnim funkcionisanjem.

Međutim, za većinu ovih istraživanja se može reći da su prilično redukcionistička i da se ograničavaju na istraživanje fragmentarnih aspekata, bilo da je riječ o porodičnom funkcionisanju, bilo da je riječ o samopoimanju (konceptu o sebi), i vrlo rijetko razmatrajući sadejstvo ovih faktora.

Druga stvar je što su u ovim istraživanjima, uglavnom, više fokusirani na istraživanje jednog od sistema unutar porodice, sistem roditelj-dijete i više na funkcionalne aspekte tog odnosa (npr. kontrolu i nadzor), a mnogo manje uključuju porodicu kao sistem i interakcije unutar nje na drugim dimenzijama odnosa kao npr. komunikacija, emotivna bliskost, kohezija.

Među istraživačima jača svijest i saglasnost o tome da faktori rizika trebaju biti konceptualizirani u neki integrativni okvir i da ključni faktori, kao što su porodično funkcionisanje i samopoimanje, mogu sinergično djelovati u odnosu na razvoj i pogoršanje antisocijalnog ponašanja. (Dishion i Kavanagh 2001; Hawkins i sar..1992; prema Henderson i sar. 2006)

Istraživanja su potvrdila da se antisocijalno ponašanje razvija i održava u određenom socijalnom kontekstu, posebno u porodici.

Iz ovih razloga sam odlučila da se fokusiram na ovaj primarni faktor socijalnog uticaja i smatram da bi se ovo istraživanje moglo oslanjati na teorijski okvir sistemske porodične teorije.

Porodična sistemska teorija je bazirana na ideji da je porodica, izuzev u rijetkim okolnostima, primarni emocionalni sistem, kome pripadamo zauvijek, što oblikuje i kontinuirano određuje smjer i ishod u našem životu. Takav primarni uticaj čini porodicu potencijalno najvećim izvorom snaga, ali isto tako i potencijalno najvećim izvorom stresa.

Iz njenog ugla porodica je viđena kao cjeloviti kolektivni entitet sačinjen od individualnih djelova i načina na koji oni funkcionišu zajedno. Porodica je postavljena kao sistem u kome funkcionisanje dijela zavisi od funkcionisanja cjeline. Kao u bilo kom sistemu, odnosi i funkcionisanje (fizičko, socijalno, emocionalno i duhovno) su isprepleteni, tako da je promjena u jednom dijelu sistema praćena kompenzatornim promjenama u drugim dijelovima sistema. Ponašanje jedinki u sistemu je isprepletano tako da je razumljivo da se ponašanje, kao što je antisocijalno ponašanje djeteta, posmatra u tom cjelokupnom kontekstu i dinamici. Posebno i stoga što porodični sistem ne egzistira u vakumu, već su njegovi članovi uklopljeni u sistemske obrasce šireg konteksta njihove zajednice i društva i ograničeni su strukturom ovih većih sistema.

Porodični sistem razvija sopstveni i jedinstveni set pravila koja upravljaju njegovim interaktivnim procesom, stepenom otvorenosti i strukturom, koja je u vezi sa protokom informacija unutar i izvan sistema.

Period adolescencije je tranzitni period za porodicu i svakako da ulazak djeteta u adolescenciju uzrokuje procese promjena uloga i pravila u porodici koje se odražavaju otvaranjem sistema prema spolja, prema vršnjacima, školi i drugim strukturama.

Čini se, naizgled, da su ti drugi spolja mnogo važniji i uticajniji u tom periodu za samog adolescenta, ali mislim da porodični kontekst, ipak, i u tom periodu ima i dalje primarni socijalni uticaj, ako ne zbog ovih primarnih emocionalnih veza, onda bar zbog toga što je adolescent još uvijek, bar u našem društvu, vrlo egzistencijalno zavistan od porodične brige.

2. O PORODICI

Paradoksalno je da psihoanalitička teorija, koja je početkom 20-tog vijeka donijala brojne revolucionarne novine u teoriji i praksi, uprkos svom aksiomu da se mentalna sudbina pojedinca zasniva na njegovom porodičnom iskustvu, nije dala ni jednu studiju o porodici kao jedinici. Iako uticaj porodice nikada nije bio sporan, pravog interesovanja za nju nije bilo sve do sredine 20-tog vijeka. U to vrijeme, praktično prvi među psihoanalitičarima, Nathan V. Ackerman (1958.), pokušava da stvori takav konceptijski okvir u kom bi bilo moguće definisati povezanost emocionalnog funkcionisanja pojedinca sa psihosocijalnim funkcionisanjem porodice i sagledati porodicu u cjelini kao klijenta.

Sredinom prošlog vijeka zaključci Bowenovih (Bowen M.,1961) istraživanja o porijeklu shizofrenie, su donijela preokret u odnosu na opštu tendenciju razmišljanja o pojedincu kao strogo odvojenom entitetu od porodice, jer je simptomatologija identifikovanog pacijenta prvi put tretirana kao simptom poremećenog porodičnog sistema. To su bile prve studije porodice koje su se temeljile na izučavanju bolesnog ponašanja jednog člana. Kasnije, tih 60-ih godina prošlog vijeka, stvaran je pristup gdje je „sistem porodice“ postao središnji objekat pažnje, više nego studije patologije pojedinca.

Mada su mnogi i prije Bowena, npr. Ackerman 1958; Bateson, Jackson, Haley i Weakland, 1956; Richardson 1948; prema Headman 2003 str.5.) otkrili sistemske procese u porodici i govorili o njima, njegova teorija je prva sistematizovana teorija porodice, koja stavlja ponašanje i osjećanje individue u kontekst porodičnog sistema, obrazlažući komplikovanost uticaja i intrakcija između individue i porodičnog sistema, kog čine tri ili više generacija. Jedna od hipoteza ovog pristupa je da bolesnik nije ništa drugo nego samo simptom globalne porodične disfunkcije, unutar koje bolesnik ima ulogu regulatora, zbog čega čitava porodica treba da bude liječena kao biološka, socijalna i psihološka jedinica.

Nakon njega, najveći preokret u gledištima teoretičara dolazi sa predstavljanjem Opšte sistemske teorije (GST- General System Theory) Bertalanffy-a (1968). Osamdesetih godina prošlog vijeka dolazi do približavanja različitih pravaca u porodičnoj terapiji i brojni različiti teorijski koncepti objedinjavaju se u jedan, sve određeniji, sistemski pristup. (prema Headman 2003)

Malo opsežniji prikaz sistemskih teorija porodice biće dat u sledećem poglavlju.

Jedan poetičan opis porodice, na koji nailazimo još kod N.V. Ackermana, odražava suštinski delikatnost njenog bića i mogućnosti njenog definisanja. On kaže „Porodica je naziv za instituciju koja je stara koliko i sam ljudski rod, ona je paradoksalna i nedokučiva pojava. Dobija mnoge oblike. Svugdje je ista, a ipak nikad nije ista. Vjekovima je ista a ipak nikad nije ista... forma porodice oblikuje se prema uslovima života koji preovlađuju na određenom mjestu i u određenom vremenu.“ (prema Goldenberg i Goldenberg 2004 str. 57)

Sobzirom na to, nesporno je da definicija mora biti dovoljno fleksibilna da obuhvati široku, raznovrsnu lepezu porodičnih formi.

XXI vijek naročito obiluje različitostima porodičnih formi tako da pitanje definicije postaje još delikatnije. Među većinom predstavnika porodične teorije porodica se sada definiše prilično široko, definicijama kao npr. „da je to veza među ljudima koji žive zajedno ili u bliskom kontaktu, koji brinu jedni o drugima i obezbjeđuju zavisne članove porodice“. (Goldenberg i Goldenberg 2004 str. 68)

Najnovije definicije, koje koriste mnogi kliničari i naučnici, koje se zapravo „ustručavaju“ od definisanja i vrlo su otvorene, govore o tome da porodica sama definiše ko je i ko nije dio nje.

Sa stanovišta sistemski orjentisanih teoretičara porodica obuhvata emocionalni sistem od najmanje tri generacije živih srodnika koji su međusobno povezani krvnim, zakonskim ili istorijskim vezama. Roditeljske, bračne, sibling (braća i sestre) i ostale porodične relacije prolaze kroz različite faze razvoja tokom jednog životnog ciklusa. Za razliku od drugih sistema, porodični je jedinstven po tome što se u njega ulazi rođenjem, usvojenjem i brakom, a izlazi samo smrću (možda ni tada, jer učešće tih članova u psihodinamici porodice i dalje postoji na neki način). Pripadnost porodici je data, ona se ne bira. Iako porodica ima svoje uloge i funkcije, njena glavna vrijednost su odnosi, jedinstvene relacije koje su nezamjenjive. Porodične granice, odnosi i uloge neprekidno se mijenjaju i usložnjavaju.

Po Walker i Crocker (1988) porodični sistem može biti definisan kao bilo koja socijalna jedinica u koju je individua intimno uključena i koja je regulisana „porodičnim ulogama“.

Ključni koncept porodičnog sistema je rekurzivna uzročnost, u kojoj članovi porodice recipročno utiču jedno na drugo, kroz vrijeme. Drugi koncept je da je porodica više nego

suma pojedinačnih članova.

Kod Mattessich i Hill (1987) porodica je grupa povezana srodstvom, obitavalištem ili bliskim emocionalnim vezama i ona ispoljava 4 sistemske karakteristike – intimnu međuzavisnost; održavanje granica; sposobnost da se adaptira na promjenu i da održava svoj identitet kroz vrijeme i da izvršava svoje zadatke. (prema Goldenberg i Goldenberg 2004 str. 68)

No, bez obzira kako je definisali, od najranijih teoretičara porodice do danas, svi su saglasni da je porodica „osnova rasta i iskustva, ispunjenje ili neuspjeha“ i da je „... isto tako osnova bolesti i zdravlja“. (prema Goldenberg i Goldenberg 2004 str. 73)

3. SISTEMSKA PORODIČNA TEORIJA

Osnovne postavke

Sistemska porodična teorija je nastala iz opšte teorije sistema, od strane teoretičari koji su utvrdili da može imati mnogostruku primjenu na porodicu i druge socijalne sisteme. Bilo koji sistem se definiše kao “ograničen set međusobno povezanih elemenata koji pokazuju koherentno ponašanje kao svoju karakteristiku” (Constantine 1986; prema Headman 2003 str. 5)

Po drugoj definiciji, to je “skup objekata koji se odnose jedni prema drugima po regularnim obrascima interakcija i međuzavisnosti”. (prema Headman 2003 str.5) Porodica se smatra sistemom zato što je sastavljena od međusobno povezanih elemenata ili objekata, oni pokazuju koherentno ponašanje, imaju regularne interakcije i u međuzavisnom su odnosu jedni sa drugima.

Kako je već rečeno, porodična teorija je zasnovana na Bowen-ovoj porodičnoj sistemskoj teoriji (Bowen 1961) koja smatra da su pojedinci neodvojivi od njihovog sistema odnosa. Svoju teoriju je predstavio nakon obimnog, godinama sticanog iskustva i istraživanja porodica shizofrenih pacijenata, kao i obrazaca unutar svoje vlastite porodice. Na osnovu tog iskustva tvrdio je da je neophodno, umjesto da se terapeuti usmjeravaju na unutrašnjost pojedinca, sa ciljem da dovedu do promjena u njegovim odnosima, da se usmjere na strukturu i ponašanje šireg sistema odnosa koje daju informaciju o karakteru pojedinca. Promjena ponašanja kod jednog člana porodice, neminovno dovodi do promjene funkcionisanja čitave porodice. (prema Goldenberg i Goldenberg 2004)

Slično gledište nalazimo i kod Bertalanffy-a (1968; prema Headman 2003 str. 6) koji definiše sistem kao “kompleks elemenata koji su u interakciji“ gdje se pojedinačni elementi ponašaju na jedinstven način u svakom tom odnosu ili setu odnosa sa drugim elementima. Potom se sistem ponaša kao cjelina. Promjena u svakom elementu zavisi od svih ostalih.

Watzlawick, Beavin i Jackson (1967; prema Headman 2003 str. 9), kažu da su članovi porodice povezani na takav način da će “promjena kod jednog izazvati recipročnu promjenu kod drugog člana i u čitavom sistemu”. Porodica funkcionise tako da se kao cjelina prilagodi promjenama koje je izazvao jedan ili više članova porodice.

Kako su se saznanja o sistemskim konceptima i propozicijama širila, i kao rezultat toga koliko se činilo da se ti koncepti jasno uklapaju u opažene porodične fenomene, razvili su se

brojni pristupi u tretmanu porodice među kojima su najrazvijeniji intergeneracijska porodična terapija (Murray Bowen), strukturalna porodična terapija (Salvador Minuchin) i strateška porodična terapija (Jay Haley, Milton Ericson i Cloe Madanes).

Iako svaka porodica razvija svoje, jedinstvene obrasce funkcionisanja, postoje i opšti sistemski procesi, koji djeluju u svim porodicama.

Slijede bazični koncepti kojima sistemski orjentisane teorije porodice objašnjavaju te procese i kako pojedinci doprinose kreiranju porodičnih obrazaca, kao što i sami bivaju pod njihovim uticajem.

a) Porodični sistem ima elemente koji su u međusobnom odnosu i ima svoju strukturu. Elementi su članovi porodice. Svaki element ima svoje karakteristike, među elementima postoje odnosi i ti odnosi funkcionišu u međuzavisnosti. Sve to kreira strukturu.

Bazična pretpostavka sistemskog mišljenja je da se sistem mijenja ukoliko jedna osoba u njemu promjeni svoje emocionalno funkcionisanje. Još Bowen-ov teorijski koncept smatra svaku odraslu osobu odgovornom za kreiranje promjena unutar sistema, jer porodični odnosi imaju tendenciju da budu visoko recipročni, imaju svoje obrasce i cirkularno, a ne linearno kretanje.

Drugim riječima, uzročno-posledično razmišljanje prisutno u ranijim teorijskim koncepcijama, kojim se pita „zašto“ i traži krivac za neki problem u porodici, nije tako korisno kao što je identifikovanje obrazaca i praćenje njihovog toka, jer porodične obrasce koji su jednom uspostavljeni podržavaju svi koji su unutar, iako nemaju svi istu moć ili uticaj.

Porodični sistem ne egzistira u vakumu. Njegovi članovi su uklopljeni u sistemske obrasce šireg konteksta njihove zajednice i društva i ograničeni strukturom ovih većih sistema.

b) Interakcije se odvijaju po određenim obrascima, koji su predvidljivi. Ti repetitivni ciklusi pomažu porodici da održi ekvilibrijum i obezbjeđuje članovima indicije o tome kako bi trebali funkcionisati.

Kada individue žive zajedno u intimnom okruženju, kakvo je porodica, oni postavljaju ograničenja jedni drugima. Postoji određeni opseg ponašanja koji je prihvatljiv i odstupanja koja se mogu tolerisati. Kada ponašanje pojedinca prijete da ugrozi uspostavljena ograničenja ostali

članovi reaguju tako da pokušavaju da ih ponovo uspostave i zaštite stabilnost sistema.

Kao što je već naglašeno, u sistemskom pristupu, istraživanje porodice se ne koncentriše na uspostavljanje dijagnoze bilo kog odvojenog pojedinca, u nekom određenom trenutku „zamrznutom“ u vremenu. Važnije je fokusirati se na razumjevanje prirode i kvaliteta interakcija među članovima porodice, kroz vrijeme. Iako sistem teži stabilnosti, on nije rigidan i nepromjenljiv. Po Hoffmann (1967) i Minuchin (1974) porodice nisu zatvoreni sistemi, nego naprotiv, poremećeni sistemi se zatvaraju kako bi izbjegli promjenu. Članovi porodice moraju biti pripremljeni da odgovore na promjenjene potrebe njihovih članova, na nepredviđene događaje koji uključuju članove porodice i pritiske koji dolaze izvana. (prema Minuchin 1974)

Za svaku porodicu ključni zadatak je da dozvoli rast i promjenu, a da istovremeno održi integritet sistema.

c) Porodični sistem ima granice koje se mogu posmatrati na kontinuumu od otvorenih do zatvorenih. Svaki sistem ima određeni način uključivanja i isključivanja elemenata, tako da je linija između onih unutar sistema i onih van, svima jasna. Sistem koji ima otvorene granice dozvoljava situacijama i elementima spolja da utiču na njega, dok zatvoreni sistem izoluje svoje članove od uticaja spolja i djeluje izolovano i samodovoljno. Nijedan porodični sistem nije skroz otvoren ni skroz zatvoren.

Ann Hartman (1979; prema Headman 2003 str. 7) spoljnje granice definiše kao “nevidljivu liniju koja odvaja ono što je unutar i ono što je van porodice”. Spoljnje granice definišu porodicu u odnosu na ostale sisteme: druge porodice, školu i dr. Granice nisu fizičke, mada su ponekad i time definisane, npr. ograđen prostor oko kuće. Ali ipak granice su prvenstveno definisane stavovima, pravilama i obrascima ponašanja koji pomažu da se one odrede. Kreću se od jako otvorenih do jako zatvorenih. Važno je istaći da one moraju biti dovoljno fleksibilne da dozvole članovima porodice da koriste izvore iz spoljnog svijeta kako bi zadovoljili svoje potrebe.

Porodica ima i unutrašnje granice koje određuju kako se članovi porodice odnose jedni prema drugima. I unutar porodice granice se postavljaju na kontinuumu od čvrstih, rigidnih do slabih, nejasnih, propustljivih, gotovo potpuno otvorenih. S obzirom na granice, članovi porodice se raspoređuju po obrascu bliskost – distanciranost. Ako su

granice slabe i nejasne, članovi porodice su previše uključeni u živote jedni drugih i ni kod koga nema dovoljne separacije i individuacije. Svaki pokušaj individuacije se obeshrabruje, a često i sankcioniše. To može biti veliki problem kod porodica sa adolescentnim djetetom, kad je upravo ta potreba za odvajanjem i nezavisnošću izražena, a ona se od porodičnog sistema doživljava kao prijeteća, tako da će sistem preuzeti sve raspoložive metode da adolescenta u tome spriječi.

Kada su granice i pravila o interakcijama u porodici previše rigidne, članovi su distancirani i otuđeni jedni od drugih. Obično je komunikacija među njima osiromašena što utiče na kompletnu porodičnu kompetenciju. U takvom porodičnom sistemu članovi se osjećaju usamljeno i izolovano.

Unutarporodične granice definišu i sisteme koji mogu biti bazirani na generacijskoj pripadnosti, polu ili interesima. Interakcije među podsistemima mogu biti neformalne i česte ili rijetke i formalne, što opet zavisi od prirode granica.

Priroda ovih interakcija se ogleda u komunikaciji tj. komunikacija nam govori o tome šta se dešava u odnosima unutar porodice.

Komunikacija je važna karakteristika porodičnog sistema. Nemoguće je ne komunicirati. Svako ponašanje je komunikacija; čak i ćutanje je poruka. Porodice se mogu rangirati na skali od otvorene do zatvorenog tipa komunikacije. Na jednom kraju su oni čija je komunikacija jasna, gdje pojedinci mogu otvoreno izraziti svoje potrebe, zahtjeve, i želje. Očekivanja su jasna i definisana. Na drugom polu postoji nejasnoća i vrlo malo saglasnosti između onoga što se osjeća, kaže i radi.

d) Sistem se mora razumjeti i posmatrati kao cjelina; postoje kompozicijske zakonitosti – „cijelo je više nego suma pojedinačnih elemenata“ (ideja koju je promovisao Von Bertalanffy (Bertalanffy 1968 str.68, prema Headman 2003 str.6) ili „cijelo je različito od sume njegovih dijelova“ (Lewin). (prema Perozzi 2007 str. 4)

Porodica kao sistem teži homeostazi i svi članovi porodice imaju udio u održavanju delikatnog balansa u obrascima njihovih odnosa. Akcija jednog člana utiče na sve druge, a onda je taj član povratno pod uticajem svih drugih. To se može vidjeti u vrijeme promjena, kad postoji prijetnja za uspostavljeni balans. Promjena u porodičnoj situaciji znači ponovno prilagođavanje cijelog sistema i može predstavljati problem i izazov za svakog člana.

Usled događanja iz vani, ili usled promjena unutar sistema kod pojedinih njenih članova, porodični odnosi i interakcije nikad ne mogu biti statični. Kada se pojedinac mjenja, kao npr. adolescent usled razvojnih procesa, čitava porodica se suočava sa zahtjevom da promjeni tipične obrasce njenog funkcionisanja kako bi održala stabilnost i stanje ravnoteže. Bez obzira da li su te promjene poželjne ili ne, sistem im se opire i process prilagođavanja biva spor, jer sistem po prirodi teži održavanju stanja "status quo". Ali ako otpor ka pozitivnim, razvojnim promjenama potraje, to uvijek biva na štetu i pojedinca i sistema kao cjeline.

e) Koristi poruke i pravila kako bi oblikovao svoje članove i njihovo ponašanje.

Pravila u porodici se uspostavljaju kako bi se regulisalo ponašanje pojedinca i čitave grupe i kako bi se definisali njihovi međusobni odnosi, kao i to kako će se odnositi prema spoljnjem svijetu. One treba da obezbjede da se članovi porodice ponašaju po obrascima koji će omogućiti stabilnost i održanje sistema. Postoje pravila u vezi sa svim, neka od njih su eksplicitna, neka ne, o nekima se može diskutovati, o nekima ne. Pravila su repetativna, predvidljiva, stabilna, i ako se vremenom mogu mijenjati. Zapravo, da bi sistem funkcionisao, pravila se moraju mijenjati, prilagođavati razvojnom ciklusu porodice npr. pravilo o odlasku u krevet neće biti isto u porodici sa malim djetetom ili u porodici sa adolescentom. Porodice se razlikuju u vrsti pravila koja imaju, prema tome da li se može govoriti o njima, kako lako se mogu mijenjati i kako su uspostavljena. Rijetko su baš eksplicitne ili u pisanoj formi. Mnoga od ovih pravila su prećutni dogovori; nepisana i nikad izgovorena. Ukoliko su pravila jasna i otvoreno saopštena svim članovima porodice, veća je vjerovatnoća da će biti ispoštovana. Pravila koja su nejasna i teško razumljiva članovima porodice, posebno djeci, uzrokuju uznemirenost i haotičnost u porodici. Pravila postoje i u vezi sa tim kako će se donositi odluke, kako će se rješavati problemi i td. Porodica održava stabilnost sistema razvijajući pravila o tome kako da žive zajedno.

f) Ima subsisteme, koji su sačinjeni obično od 2-3 člana. Odnosi među njima se označavaju kao subsistem, koalicija ili alijansa. Svaki subsistem ima vlastita pravila, granice i jedinstvene karakteristike.

g) Porodica je organizovana i u smislu podjele uloga i raspodjele moći. Funkcionisanje uloga se ogleda u načinu na koji porodica raspoređuje zaduženja i rješava pitanja odgovornosti u vezi njih. Ovaj način varira u širokom rasponu od jedne porodice do druge, a ono što je važno za dobro funkcionisanje je da one budu jasno raspoređene odgovarajućim osobama i da one snose odgovornost za njih. Sem podjela uloga, u svakoj porodici po-

stoji i određeni način na koji se donose odluke i rješavaju konflikti. Svaka porodica ima uređen obrazac distribucije moći. Poželjno je da svaka osoba u porodici ima određenu količinu moći i uticaja na neki dio porodičnog funkcionisanja. Aponte (1976) ističe da “članovi porodice moraju imati dovoljno moći u porodici, kako bi bili u stanju da zaštite njihove lične interese u bilo koje vrijeme, dok istovremeno moraju imati na umu dobrobit ostalih članova porodice i sistema u cjelini” (Goldenberg i Goldenberg 2004 str. 121)

Neke porodice teže jednakosti i dozvoljavaju svim članovima da učestvuju u donošenju odluka, dok je u nekim sistem mnogo rigidniji i samo jedna osoba ima svu moć odlučivanja.

Obrazac distribucije moći treba biti pouzdan, predvidljiv, ali je neophodno i da se mjenja kako se okolnosti mjenjaju, kako se mjenjaju potrebe članova porodice npr. sa odrastanjem djece, njihova uloga u distribuciji moći mora biti sve značajnija.

Ukoliko je moć skoncentrisana samo kod jednog člana, ili je distribucija moći tako difuzna da niko ne prihvata nikakvu odgovornost, funkcionisanje porodice i individualni rast i razvoj mogu biti ometeni.

3.1. *Određenje pojma funkcionisanje porodice*

Termin funkcionalnost/disfunkcionalnost se često koristi, naročito kod teoretičara sistemске orijentacije, da odredi „normalnost“ porodice, iako se ne može reći da je i on dovoljno jasno definisan.

Kriterij funkcionalnosti ili disfunkcionalnosti se odnosi na obrasce organizovanja porodičnog procesa. Obrazac se smatra funkcionalnim ili disfunkcionalnim zavisno od toga koliko on odgovara ili koliko se uklapa u određeni kontekst ili porodičnu situaciju, a ne prema njegovim unutrašnjim kvalitetima.

Funkcionalnim se smatra porodični obrazac koji je upotrebljiv u dostizanju porodičnih ciljeva, dok termin disfunkcionalan opisuje porodične obrasce kojima se ne ispunjavaju zadaci i ciljevi, pa dolazi do pojave simptoma ili nezadovoljstva. U sistemskoj teoriji naglašavaju koliko je pitanje funkcionalnosti/disfunkcionalnosti kompleksno, tako da radije govore samo o funkcionalnim ili disfunkcionalnim obrascima ili nivoima sistema, a ne o sistemu u cjelini, jer uopštavanje na čitav sistem može biti suviše patologizirajuće, a i iskustvo je pokazalo da sistem može biti funkcionalan na jednom nivou, npr. bračni odnos, a

disfunkcionalan na drugom nivou npr. odnosi među braćom i sestrama ili odnos roditelj-dijete. Ili, kako neki predlažu, bolje je govoriti o nebalansiranosti nego disfunkcionalnosti. Disfunkcionalnost (pojam koji se srijeće prvi put kod Ackerman-a) ima negativnu konotaciju, podrazumjeva neku procjenu, i često povlači osjećanje stida, što ne pomaže članovima porodice, već više čini da se osjećaju bespomoćno. Nebalansirano je konstrukt koji koristi mobilni model, koji podrazumjeva da je sve podložno promjeni, tako da je lakše opaziti i doživjeti promjenu bez neprijatnih osjećanja. Ovaj termin ima bolju konotaciju.

Različiti pristupi unutar sistemski orjentisanih teorija imaju različita viđenja ovog problema. Za strukturaliste je funkcionalna ona porodica koja ima kapaciteta da se prilagodi promjenama, potrebama razvoja i da odgovori zahtjevima spoljne sredine. Jasne granice su jako značajan faktor za ostvarenje normalnog funkcionisanja. Sem toga sistem mora biti dovoljno fleksibilan da bi se obezbjedila adekvatna ravnoteža između autonomije i međuzavisnosti. Za predstavnike ovog pristupa, efikasno porodično funkcionisanje zahtjeva prisustvo autoriteta i moći kako bi porodica ostvarila svoje zadatke, što znači jak roditeljski subsistem. Efikasno funkcionisanje znači i adekvatnu bliskost među članovima porodice, ni pretjeranu bliskost (isprepletenost), ni slabu bliskost tj. udaljenost među članovima porodice (neuključenost).

Iz perspektive strateško – sistemskog pristupa zdravo funkcionisanje porodice se ogleda u fleksibilnosti sistema i sposobnosti da se koristi široka lepeza ponašanja u rješavanju problema. Normalnost je za njih odsustvo simptoma. Funkcionalne porodice uspijevaju da riješe problem i da savladaju zadatke koje pred njih stavlja sledeći ciklus, bez pojave simptoma nekog člana.

Sa stanovišta životnog ciklusa porodice „normalnost“ podrazumjeva adaptacioni proces, kojim se upoznaju i savlađuju zadaci svake faze, kao i stres prelaska iz jedne u drugu fazu, obezbjeđujući pri tom integrisanost i opstajanje porodice kao jedinice.

Multidimenzionalno sistemsko viđenje porodičnog funkcionisanja predstavljeno je u tri najčešće korištena modela: Beavers-ov model, Circumplex model i Mc.Master model.

3.2. *Circumplex model* porodičnog funkcionisanja

U Circumplex modelu porodičnog funkcionisanja, čiji je tvorac David Olson, predložen je koncept porodičnog funkcionisanja koji se suštinski ogleda u balansiranju opozitnih

polariteta. Model je postavljen duž dvije glavne dimenzije: kohezija i fleksibilnost. (prema Hampson, Hulgus i Beavers 1991) *Kohezija* se definiše kao emocionalna veza koja postoji među članovima porodice. Ovaj termin porodične kohezije, u Cirkumplex modelu, objedinjuje obilje teorijskih termina koji opisuju emocionalne granice među članovima porodice, a specifične varijable kojima se ona mjeri su: emocionalne veze, granice, koalicije, vrijeme, prostor, prijatelji, donošenje odluka, interesovanja i rekreacija. Koncept emocionalnog sistema se ističe u literaturi o porodičnoj teoriji. Postoje 4 nivoa kohezije: razdvojenost (veoma slaba kohezija); odvojena (niska kohezija), povezana (prosječna kohezija) i umrežena (vrlo visoka kohezija). Na dimenziji kohezije ili emocionalnih granica porodica treba da balansira između odvojenosti i zajedništva. Hipoteza je da prosječan nivo (odvojena i povezana) predstavlja optimalan nivo za funkcionisanje.

I u ovom modelu, kao i šire u literaturi o porodičnoj teoriji, ističe se koncept emocionalnog sistema. Bowen-ova biološka teorija emocionalnog sistema opisuje međuigr dvije oprečne životne sile – zajedništvo i individualnost – u svim odnosima, u partnerstvu, i u porodici i u širim društvenim odnosima. Ove dvije sile, jedna, koja nas tjera na vezivanje, druga, koja nas vodi u separaciju, konstituišu dva kraja koji trebaju biti izbalansirani u sistemu odnosa. Bowenov suštinski koncept samodiferencijacije je usmjeren na stanje perfektnog balansa, nešto što je, u realnosti, teško ostvarivo u potpunosti. (prema Goldenberg i Goldenberg 2004)

Salvador Minuchin (prema Minuchin 1974) prikazuje porodičnu emocionalnu povezanost kroz interpersonalne granice: ako su granice neprikladno rigidne dolazi do odvojenosti, neuključivosti (disengagement), a ako su granice difuzne onda dolazi do isprepletanosti (enmeshment). Na kontinuumu između ova dva ekstrema je srednje-rangirana pozicija jasnih granica, što znači da članovi porodice mogu biti bliski zadržavajući osjećaj ličnog identiteta.

U Circumplex modelu druga važna dimenzija je *fleksibilnost*, koja se definiše kao sposobnost porodice da promjeni liderstvo, uloge i pravila u odnosima. Postoje 4 nivoa fleksibilnosti: vrlo nizak - rigidne porodice; nizak - strukturisana porodica; prosječan - fleksibilna porodica; vrlo visok nivo - haotična porodica.

Na dimenziji fleksibilnost ili sposobnost da se adaptira na promjene, porodica treba da izbalansira stabilnost i tranziciju. Kao i kod kohezije, prosječan nivo je poželjan za dobro funkcionisanje, jer se tako može ostvariti stabilnost i mogućnost za promjenu. Balansirani

nivo fleksibilnosti u strukturi, ulogama, pravilima i rutinama znači da sistem nije ni suviše rigidan, ni suviše haotičan.

Postoji i treća dimenzija, *komunikacija* koja nije odvojeno područje, ali olakšava uslove za druge dvije dimenzije. Zapravo je *komunikacija* ključni faktor koji omogućava porodicama da ostvare koheziju i fleksibilnost. Mnoga istraživanja su pokazala da se u ekstremno disfunkcionalnim sistemima komunicira vrlo siromašno.

Zdravo porodično funkcionisanje u ovom modelu je opisano i kao sposobnost da vladaju funkcionalno i adaptivno sa stresorima (npr. u porodicama sa hronično oboljelim članom da izvrše neophodna prilagođavanja, da nauče nove vještine potrebne za brigu o tom članu i sl.).

U opisivanju porodičnog funkcionisanja Olson koristi metaforu skijanja : „Profesionalni skijaš lako prebacuje težinu s jedne na drugu nogu, dok početnik teži da naglašeno koristi jednu ili drugu“. (prema Hampson, Hulgus i Beavers 1991 str. 331) U balansiranim porodicama članovi su u stanju da se pomjeraju lako, dok su u nebalansiranim fiksirani u jednom ekstremu i promjena im jako teško pada.

Iz ove perspektive porodično zdravlje nije definisano nekom konačnom listom zahtjevanih kvaliteta i neophodnih uslova. Optimalno, zdrava porodica praktikuje umjetnost balansiranja različitih polariteta u konfiguraciju koja je jedinstvena i naviknuta na stalne promjene u razvoju porodice.

Sistemska viđenje dinamike porodice se odnosi na strukturu i upotrebu moći. Circumplex model definiše strukturu moći u terminima porodične fleksibilnosti, tj. kao količinu promjena koje se izdešavaju u vodstvu porodice, ulogama i pravilima u porodičnim odnosima. To se posmatra kao kontinuum i na suprotnim polovima su rigidnost (suviše jaka struktura) i haos (previše slaba struktura).

Prisustvo spiritualnosti u porodici je koncept, koji je u sistenskoj teoriji na neki način neuhvatljiv i neeksplicitan, ali bitan. To pretpostavlja sistem uvjerenja sa značajnim transcendentnim vrijednostima koje emocionalno obavezuju i daju smisao životu porodice i njenih članova. Ova spiritualna orijentacija postaje prisutna u funkcionisanju porodice u svakodnevnim međusobnim odnosima njenih članova.

3.3. *Mc Master model* porodičnog funkcionisanja

Mc Master model je 70-ih godina prošlog vijeka, razvila grupa istraživača na Univerzitetu Mc Master (MMFF – McMaster Model of Family Functioning – as cited in Epstein, Bishop i Baldwin 1982 p.116; prema Headman 2003). Model pokriva nekoliko aspekata porodičnog funkcionisanja koje smatraju najuticajnijim za emocionalno i fizičko zdravlje članova porodice.

Značajne dimenzije su : rješavanje problema, komunikacije, uloge, afektivna responzivnost, afektivno uključivanje i kontrola ponašanja. Svaka dimenzija je rangirana u rasponu od potpuno neefikasne do potpuno efikasne.

Rješavanje problema podrazmjeva sposobnost porodice da rješava probleme tako da održi efikasno funkcionisanje. Problemi se dijele na instrumentalne (novac, domaćinstvo) i afektivne (problemi, osjećanja).

Komunikacije su takođe podijeljene na instrumentalne i afektivne, ali je važno i da li su jasne ili maskirane i da li su direktne ili indirektne.

Porodične uloge su repetitivni obrasci kroz koje članovi porodice ostvaruju porodične funkcije. Pored pet osnovnih funkcija porodice (obezbjeđenje egzistencije, njega i podrška, seksualno zadovoljstvo odraslih, lični razvoj, održavanje porodičnog sistema kroz liderstvo, granice, kontrolu ponašaja i brigu o domaćinstvu i zdravlju) razmatraju se još dva dodatna aspekta funkcionisanja kroz uloge: raspodjela uloga i odgovornost kroz uloge.

Afektivna responzivnost se ogleda u opsegu kvantitativnih i kvalitativnih afektivnih reakcija u porodici. To je sposobnost da se na dati stimulus odgovori adekvatnim kvalitativnim i kvantitativnim osjećanjem. Kvalitet se odnosi na to koliko je širok spektar osjećanja i koliko su ona u skladu sa stimulusom, dok se kvantitet odnosi na intenzitet afektivne reakcije koji se može predstaviti kontinuumom od odsustva, preko očekivane do pretjerane reakcije.

Afektivno uključivanje je stepen interesovanja koji članovi porodice pokazuju prema aktivnostima jedni drugih. Odnosi se i na količinu i na način i razlikuje se šest mogućih nivoa: nedostatak interesovanja, narcističko uključivanje, empatijsko, pretjerano i simbiotsko. Najpoželjniji je empatijski nivo uključivanja.

Kontrola ponašanja je sposobnost snalaženja u fizički opasnim situacijama koje se tiču zadovoljenja psihobioloških potreba i u situacijama koje se odnose na interpersonalno ponašanje u procesu socijalizacije. Kontrola se ostvaruje putem četiri stila: rigidnim, fleksibilnim, laissez-faire i haotičnim.

3.4. *Beavers model* porodičnog funkcionisanja

Beavers, Blumberg, Timken i Weiner (1965) su publikovali prvu studiju koja je istraživala obrasce komunikacije članova porodice hospitalizovanih adolescenata. Timberlawn studija zdrave porodice (Lewis, Beavers, Gossett i Phillips 1976; prema Beavers i Hampson 2000) je bila prvi izvještaj o detaljnom istraživanju porodica koje dobro funkcionišu, iz perspektive interakcijskog, sistemskog modela. Iz ovih i brojnih kasnijih studija proizašli su stožerni kriterijumi za istraživanje porodične kompetencije i oni su utkani u osnov Beaversovog modela.

Kako je ovaj istraživački rad baziran upravo na ovom modelu, potrebno je detaljnije izložiti njegov okvir iz koga su proizašli i glavni konstrukti i instrumenti.

Taj okvir čini sledeće:

1. Porodično funkcionisanje je živo, interaktivno i ono se može opservirati. Takvo poimanje porodice ima prednost u odnosu na simptomatske tipologije (shizofrene, ovisničke i dr.) koje nam daju vrlo malo informacija o funkcionalnim snagama ili slabostima tj. kvalitetima korisnim za terapiju.
2. Porodična kompetencija koja se kreće u rasponu od efektivne, zdrave do teško disfunkcionalne, posmatra se duž progresivnog kontinuuma, a ne u segmentiranim kategorijama. To promoviše ideju da rast, razvoj i procesi adaptacije u porodici mogu biti opservirani i da su mjerljivi.
3. Porodice sličnog nivoa kompetencije mogu pokazivati različite funkcionalne i bihevioralne stilove u odnosima i međusobnim interakcijama. Najkompetentnije su porodice koje su u stanju da promjene stil funkcionisanja kako to nalažu razvojne promjene, dok nefunkcionalne porodice pokazuju rigidnost u funkcionalnom stilu.

4. Istraživanje porodice uključuje percepciju događaja u porodici iz najmanje dva izvora: opserversa/terapeuta (spoljnji izvor) i svakog pojedinačnog člana porodice (unutrašnji izvor).
5. Kompetencija u malim zadacima (razmatranje neke teškoće ili rješavanje konflikta) u vezi je sa kompetencijom u značajnim domenima življenja, odgajanja djece i sl.

Beavers model naglašava značaj *porodične kompetencije i porodičnog stila*.

Porodična kompetencija određuje koliko dobro, porodica kao interakcijska jedinica, izvodi neophodne zadatke odgajanja svog potomstva, organizacije i upravljanja. Glavna teme ove dimenzije je struktura porodične jedinice u kojoj su egalitarno vodstvo, jaka roditeljska koalicija i uspostavljanje međugeneracijskih granica indikatori kompetencije. Suprotno tome, slaba roditeljska koalicija, neefektivno vođenje, indikatori su slabijeg nivoa kompetencije. Visoko povezano sa kompetencijom je i razvoj autonomije kod pojedinaca, članova porodice, koja nosi sa sobom povjerenje, jasne granice, jasnu i direktnu komunikaciju i sposobnost da se prihvate različitosti. Kompetentne porodice su mnogo spremnije da razriješavaju konflikte, komuniciraju otvoreno i direktno. Takođe su vrlo spontane, izražavaju osjećanja u širokom opsegu i generalno su optimistične, dok se kod disfunkcionalnih porodica zapaža smanjen raspon emocionalnog reagovanja i generalno su pesimistične.

U ispitivanju porodične kompetencije je važno znati da pojedine porodice mogu pojedine zadatke izvršavati bolje od drugih, ali je nemoguće da porodica bude ekstremno disfunkcionalna u jednom domenu, a funkcionalna u nekom drugom.

Porodice približno istog nivoa kompetencije, razlikuju se u afektivnom stilu i stilu ponašanja.

Beaversov model optimalnog funkcionisanja porodice opisuje upotrebu sile „kao očit izraz relativno jednakih moći u iskustvu intimnosti“. Beavers naglašava potrebu za komplementarnošću u upotrebi sile, kako bi se izbjegla tenzija kompetencije i konflikata. To će se postići tako što će „obuhvatiti različitosti, a ne kroz dinamiku inferiornost – superiornost“ (prema Hampson, Hulgus i Beavers 1988). Ekstremni kraj ove polarnosti je prinuda nad drugima i nediferencirana simetrija u upotrebi moći.

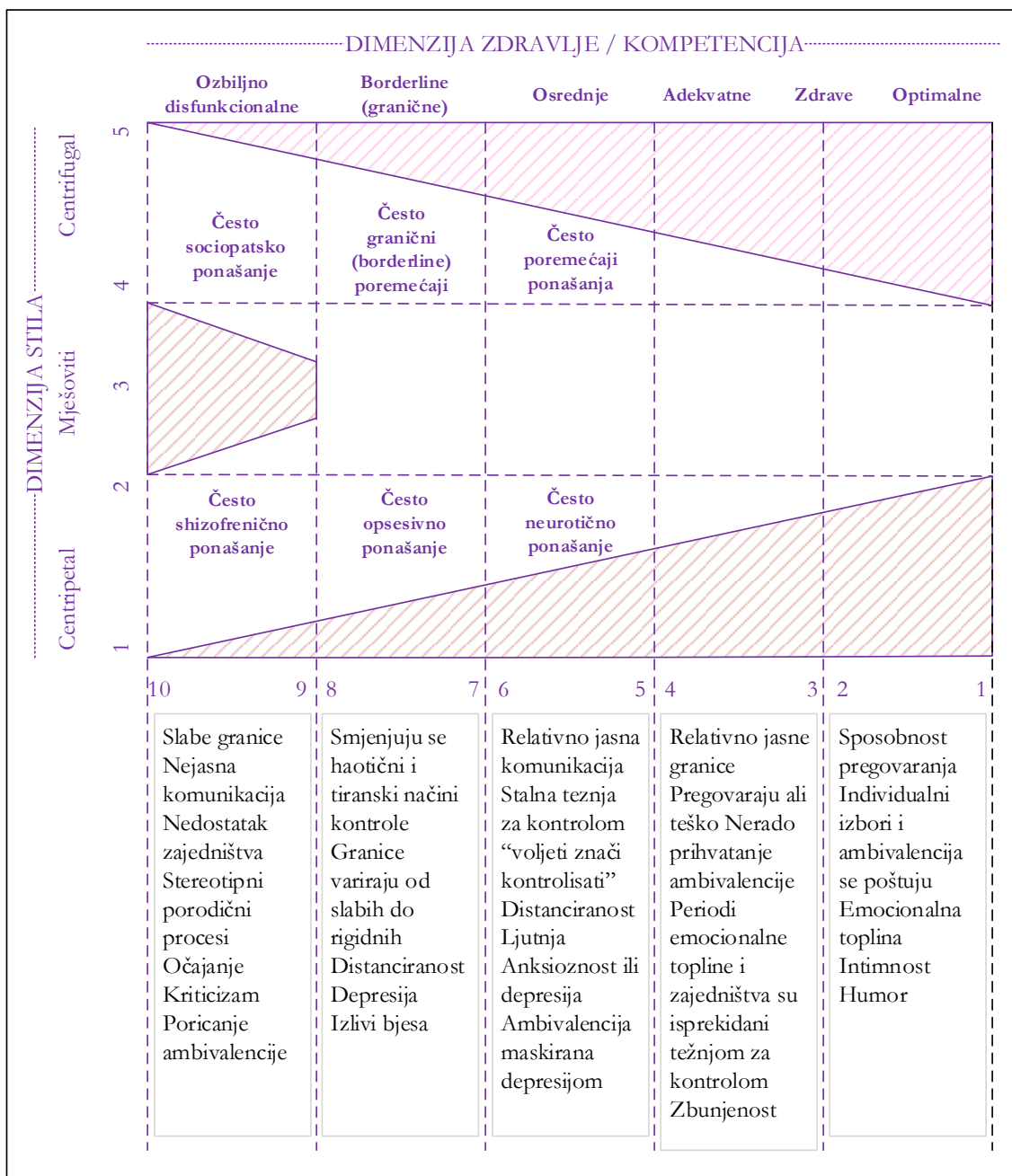
Porodični stil se odnosi na stepen centripetalnih i centrifugalnih kvaliteta u porodici tj. na to da li članovi porodice zadovoljstvo crpe iz nje ili izvan nje. Centripetalni stil dominira u po-

rodicama čiji članovi zadovoljstvo nalaze više unutar porodice. Djeca iz ovih porodica se kasnije odvajaju. Centrifugalni stil dominira kod porodica čiji članovi zadovoljstvo traže u spoljnjem svijetu. Djeca iz ovih porodica se ranije odvajaju, nego što je to uobičajeno.

Članovi centripetalnih porodica su manje povjerljivi prema svijetu van porodičnih granica, dok centrifugalni više vjeruju u aktivnosti i odnose van porodice. U ove dvije vrste porodica sasvim je različit i način na koji se nose sa osjećanjima. U centripetalnim nastoje da suzbiju ili poriču neprijatna osjećanja, dok ih u centrifugalnim porodicama mnogo otvorenije izražavaju. U centrifugalnim porodicama se čak agresivnost podstiče, a osuđuje zavisnost i pasivnost. Ove dvije vrste porodica razlikuju se i po načinu predstavljanja u društvu - centripetalne porodice više računaju na to kako izgledaju spolja i kako ih drugi vide, dok centrifugalne malo pažnje posvećuju tome.

Zdravlje sistema se ogleda u njegovoj fleksibilnosti tako da kompetentne porodice mijenjaju stil prema razvojnim potrebama tokom porodičnog životnog ciklusa. U početku, porodica je optimalno centripetalna, jer takav stil bolje odgovara potrebama male djece, dok taj stil postaje više centrifugalan kako djeca odrastaju i traže više zadovoljstva van porodice. Za one kompetentnije porodice, koje su u stanju da prilagode odgovore i reagovanja vremenskim i razvojnim potrebama, stil predstavlja funkcionalnu adaptaciju.

Ove dvije dimenzije kompetencije i stila daju korisnu mapu za identifikovanje nivoa porodičnog zdravlja, funkcionalnosti ili disfunkcionalnosti. One su u korelaciji, što je veća kompetencija to je i porodični stil CP/CF bolje izbalansiran.

Slika 1. Beavers-ov model porodičnog funkcionisanja

(Preuzeto iz članka autora Beavers Robert i Hampson B. Robert (2000), The Beavers Systems Model of Family functioning, Journal of Family Therapy 22 p 128-143. Sadržaj unutar slike je lični prevod za potrebe ovog rada.)

Horizontalna osa predstavlja kontinuum porodične kompetencije koja se rangira od optimalnog funkcionisanja (rang 1 i 2 na desnoj strani) do ozbiljno disfunkcionalnog (rang 9 i 10 na lijevoj strani). Kontinuum porodične kompetencije pokazuje progres od ekstremne

rigidnosti, preko obrasca dominacija-submisivnost, do viših kapaciteta za transakcije u kojima je raspodjela moći ravnomjerna. Dimenzija kompetencije daje raspon porodica od optimalne, preko adekvatne, osrednje, borderline do ozbiljno disfunkcionalne porodice.

Vertikalna osa predstavlja stil – od visoko centripetalnog, na dnu skale, do visoko centrifugalnog, na vrhu ose.

Kada se ove dvije dimenzije ukrste, u dobijenom dijagramu definiše se devet različitih porodičnih sistema, od kojih su tri relativno funkcionalna, a šest pokazuje neku vrstu nefunkcionalnosti.

Nema sumnje da aktuelni stresori i promjene utiču na porodično funkcionisanje i u nekim slučajevima, značajne životne događaje prati i značajna promjena u nivou kompetencije.

4. O ADOLESCENCIJI - ključne karakteristike

Iako je adolescencija jedna od ključnih tema, čije je razumjevanje potrebno da bi se razumjeli i rezultati ove studije, njen ograničeni okvir ipak ne dozvoljava nego toliko da se osvrnem na neke ključne odredbe.

O adolescenciji se govori kao razvojno prelaznom periodu iz djetinjstva u odraslo doba. Nadovezuje se na pubertet, i traje do rane odrasle dobi. U teorijama nije precizirano trajanje ovog razvojnog perioda, okvirno pokriva uzrast od 12-13 godina, do 21, pa čak i do 25 godina. Teoretičari nisu saglasni ni oko toga kada formalno završava adolescencija, s kojim uzrastom, ni šta su pokazatelji za to.

Promjene koje se dešavaju u tom tranzitnom periodu primjetne su na biološkom, psihološkom i socijalnom planu i one oblikuju adolescentovo cjelokupno funkcionisanje.

Iako su biološke promjene, prije svega, karakteristika puberteta, one su primarni pokretač razvoja i povlače za sobom emocionalne i kognitivne promjene, koje onda transformišu procese unutar porodice i u socijalnom okruženju, a sve to utiče na samopimanje adolescenta.

Prije svega dovode do promjene tjelesnog izgleda adolescenata i time se mijenja i njihova slika o sebi (self-image ili ono što je kod James-a „materijalna samospoznaja“). Bliski članovi porodice i okruženje, naročito vršnjaka u ovom uzrastu, značajno utiču na adolescentovu procjenu te slike koju ima o sebi, što onda oblikuje tzv. Lično ja (personal self). (prema Demo 1992)

Od toga da li ta nova slika koju ugledava i novo „ja“, zadovoljava standarde, zavisi i njegovo samopoštovanje, samovrednovanje, pa i uspješnost u raznim domenima. Povratno, sve ove promjene utiču na ponašanje adolescenta, njegove stavove i odnose u socijalnoj sredini i to u krajnjem utiče na redefinisane ranijih percepcija i novo oblikovanje njihovog samopoimanja.

U vrijeme ovih intenzivnih fizičkih transformacija, mladi postaju preokupirani mislima kako izgledaju u očima drugih i njihovim mišljenjem o njima. Koliko je adolescent prihvatio ove tjelesne promjene uticaće, u velikoj mjeri na to da li će njegov ulazak u društvo biti samopouzdan i da li će biti uključen ili će se osjećati inferiorno i neključeno.

Kad su u pitanju psihološke promjene, one obuhvataju promjene u kognitivnom razvoju i razvoju identiteta i samopoimanja.

Po pitanju kognitivnih promjena, ključna novina je razvoj formalnog mišljenja tj. “formalne operacije”, po teoriji Piaget-a, koji je dao najznačajniji doprinos razumjevanju ovog aspekta razvoja. U odnosu na prethodni stadij, adolescent razvija kapacitet da misli apstraktno, što mu daje mogućnost da planira aktivnosti vezane za buduće ciljeve, korak po korak; da na misaonom planu čuva i manipulira apstraktnim konceptima; da razvija i preispituje lične teorije o svjetu oko njega; da kritički i racionalno analizira i prepoznaje nove mogućnosti za rješavanje problema; donosi odluke i da se nosi sa brojnim kompleksnim problemima u raznim okolnostima i događajima. To ih čini sigurnijim i nezavisnijim. Iako nisu u stanju da riješe baš svaki problem, sve rijeđe se obraćaju roditeljima za savjet, jer žele da budu samostalni i u mišljenju i u djelovanju, tako da radije uče iz vlastitog iskustva. To im povratno daje još jače osjećanje samoeфикаsnosti i kontrole. Kako je poznato da kognitivni razvoj prati i razvoj moralnog suđenja (poznata Kolbergova teorija moralnog suđenja je nastala na osnovu ovih Piaget-ovih postavki), adolescenti su na stadijumu konvencionalnog moralnog rasuđivanja, što znači da su u stanju da prihvate društvene norme i standarde, te da rasuđuju i donose odluke, uzimajući u obzir i tu dimenziju.

Ovaj razvojni skok u mišljenju, sposobnost apstraktnog mišljenja, rezultira time da adolescenti postaju preokupirani tim kako da razumiju sebe u odnosu sa drugima. Počinju da razmišljaju o multidimenzionalnosti njihove ličnosti, da se različito ponašaju i predstavljaju u različitim situacijama i različitim odnosima, i prihvataju da je sve to dio njihove ličnosti.

Roditeljske figure se deidealiziraju. Otkrivaju da roditelji griješe u mnogim stvarima, da su u mnogim stvarima nedosledni, i da često i među roditeljima ima kontradiktornih stavova i uvjerenja.

Sveukupni kognitivni razvoj je posebno važan za razvoj samopoimanja, a jedan od ključnih zadataka u adolescenciji je ostvarivanje stabilnog i koherentnog samopimanja, a to je tema o kojoj će biti više riječi u nastavku.

Adolescencija je period, koji generalno povezujemo sa samopreispitivanjem i traganjem za identitetom. Među ključnim zadacima, u adolescenciji, su: formiranje identiteta i ostvarivanje autonomije, nezavisnosti od roditelja.

Steinberg (1996; prema Ramtahal-Metivier 2009) identifikuje 5 psiholoških tema o kojima adolescenti treba da brinu: identitet, autonomija, intimnost, seksualnost i postignuće. On kaže da: “Oni koji uspiju razumjeti sebe dostižu stabilan identitet. Oni koji razviju nezavisno mišljenje i djelovanje, donose racionalne odluke i uspostave lične vrijednosti, postaju nezavisni. Kad su u stanju da ostvaruju odnose i razumiju vršnjake i druge u socijalnom okruženju, postižu intimnost. I na kraju, oni koji ostvaruju zdrave odnose sa drugim polom, unutar granica, formiraju seksualnost. I konačno, oni koji razviju socijalne i obrazovne kompetencije, mogu težiti da ostvare dugoročne ciljeve vezane za karijeru i postanu uspješni i produktivni građani. Kad su svi ovi preduslovi zadovoljeni, adolescent uspostavlja koherentno samopoimanje i u stanju je da razvije nove vještine i sposobnosti da se suočava sa novim krizama tokom života.”

Po Eriksonu (1968), osoba do puberteta nije ni mentalno ni psihološki u stanju da se prihvati zadatka formiranja identiteta. Erikson smatra da je mlada osoba predadolescentne dobi, na uzrastu oko 12 godina riješila krizu ranijeg stadija (marljivost/inferiornost) i da može da uživa u intelektualnoj stimulaciji, da bude produktivna i da teži uspjehu. Predadolescent bi trebalo, takođe, da je razvio osjećanje kompetentnosti i ostvario tranziciju iz svijeta porodice ka svijetu vršnjaka. Ostvarenje ovih zadataka može kasniti iz mnogih razloga. Jedna od stvari koja otežava je i to što, u isto to vrijeme kad se i sam adolescent osjeća nesigurnim u vezi sa tim ko je, društvo počinje da postavlja pitanje uloge koju će prihvatiti u odrasloj dobi. Tako, ključni aspekt adolescentne dileme je da to uključuje nalaženje uloge koja će ostvariti ne samo atribute ličnosti, nego i biti konzistentna sa onim što društvo očekuje. U traganju za identitetom adolescent mora otkriti šta je to u šta on vjeruje, koji su njegovi stavovi i ideje. Neki adolescenti imaju problem u nalaženju toga, tako da ostaju dugo u stanju prolongiranog moratorija ili izbjegavanja obaveza. Neki vrlo lako izbjegnu sve dileme prihvatajući lako dostupni i društveno poželjni identitet, dok se neki odluče za, takođe dostupnu, ali društveno neprihvatljivu ulogu ili ideologiju. U slučaju ovog zadnjeg, kasnije se formira negativni identitet što je često povezano sa antisocijalnim ponašanjem. Ako adolescent nije našao svoju ulogu do vremena ulaska u odraslo doba, doći će do osjećanja konfuzije uloga ili difuzije identiteta.

Shvatanje psihološkog moratorijuma u Eriksonovoj teoriji, proširio je Marcia (1980; prema Johnson i Nozick 2011) svojim modelom četiri različita statusa identiteta, koji su rezultat toga da li je osoba prošla proces donošenja odluka, tj. ispitivanja različitih mogućnosti,

odnosno, prisustva ili odsustva “krize identiteta” u adolescenciji. Četiri statusa identiteta su: a) postignuti identitet, b) moratorij, c) preuzeti identitet i d) difuzija identiteta. U statusu “postignutog identiteta” nalaze se osobe koje su razvile identitet nakon što su ispitale različite opcije i same odabrale određene vrijednosti i ciljeve. One imaju osjećaj psihičke dobrobiti, kontinuiteta vlastitoga ja tokom vremena i znaju kuda idu. Osobe u statusu “moratorija” su u procesu istraživanja, prikupljanja informacija i isprobavanja aktivnosti, s namjerom da nađu vrijednosti i ciljeve kojima će se u životu voditi. Osobe s “preuzetim identitetom” su prihvatile identitet koji im je nametnuo neko od značajnih drugih (obično roditelji ili neki drugi autoriteti) i konstruišu taj identitet, ne preispitujući i ne tragajući za vlastitim vrijednostima i ciljevima, tako da ostaju u statusu “isključenja”. Osobe u statusu “difuzije ili raspršenog identiteta” ne misle o problemima identiteta i ne pitaju se u kom smjeru će ići njihov život, nemaju jasne vrijednosti i ciljeve, niti ih pokušavaju pronaći. One nikada nisu istražile moguće opcije, jer im je to bio previše prijeteci ili previše težak zadatak. Istraživanje Marcia (1966, 1980) pokazuje da ne prođu svi adolescenti krizu identiteta, te da ona nije ni univerzalna, ni nužna

Ciljevi kao što je formiranja identiteta, ostvarivanje nezavisnosti i mnogi drugi kojima adolescent stremi, kao što je npr. biti prihvaćen od strane vršnjaka ili biti priznat od autoriteta, ili ostvariti partnerstvo, po svojoj prirodi su interpersonalni. I cjelokupni razvoj je u osnovi relacioni proces, tako da bismo bolje razumjeli adolescenta, neophodno je ove teme staviti u kontekst porodice i odnosa sa roditeljima.

Kad se govori o ostvarivanju nezavisnosti i individuaciji, empirijske studije se najčešće bave pitanjem da li adolescenti moraju da prekinu veze sa roditeljima da bi razvili svoju individualnost ili i kroz proces individuacije mogu održati zadovoljavajuće odnose sa roditeljima.

Ako posmatramo iz ugla sistemskog koncepta hijerarhijske organizacije porodice, značajno je naglasiti to da sa adolescencijom započinje preokret i u dinamici moći unutar porodice. Kao rezultat kognitivnog sazrijevanja, neka pitanja, za koja je adolescent ranije smatrao da su u nadežnosti roditelja, sada preispituje i uzima kao stvar ličnih odluka. Hijerarhiju porodičnih uloga, kakva je do tada postojala, adolescent ne prihvata i teži da ostvari mnogo ravnopravnije odnose. S druge strane, roditelji ne prihvataju tako lako da se odreknu svoje moći i da se pomjere sa svoje pozicije apsolutnog autoriteta. Kako smo vidjeli u poglavlju o porodičnom funkcionisanju, sistemska teorija naglašava značaj balansiranog funkcionisanja u svim domenama, tako da je i ovdje ključno, da se uspostavi ravnoteža moći, a za

adolescentovu zdravu adaptaciju, ravnoteža između povinovanja roditeljskom autoritetu i nezavisnosti u mišljenju, odlukama i ponašanju. S obzirom na uloge u porodičnom sistemu, možemo reći da je veća odgovornost za to, ipak, na strani roditelja. Roditelji su ti koji, shodno razvojnim potrebama i zrelosti adolescenta, treba da primjere stepan kontrole i omogućće veći stepen autonomije za adolescenta.

Autonomija se postepeno ostvaruje, preko različitih segmenata i nivoa, od emocionalne koja se ogleda u okretanju od roditelja ka uspostavljanju novih socijalnih relacija; bihevioralne, koja se ogleda u povećanju sposobnosti da funkcioniše sam i kognitivne, koja znači sposobnost da samostalno donosi odluke. Sve veća autonomija na sva ova tri nivoa, dovodi do veće individuacije i separacije od roditelja.

Neprijmjerena kontrola opstruira ove procese i u krajnjem zdrav razvoj adolescenta. Pretjerana kontrola ili nedostatak kontrole, u velikom broju istraživanja dovodi se u vezu sa neprilagođenim ponašanjem i psihološkim problemima, na način da je pretjerana kontrola više povezana sa psihološkim, unutrašnjim problemima adolescenta, kao što je npr. slabo samopouzdanje, a nedostatak kontrole sa eksternalizovanim problemima. Dakle, od roditelja se optimalno zahtjeva da naprave balans između puštanja adolescenta da istražuje i time da podržavaju njegovu nezavisnost, a i nadzora i postavljanja ograničenja kojima će ga i dalje štiti. (prema Östgård-Ybrandt i Armelius 2003)

Najveći broj istraživanja pokazuje da je za obezbjeđivanje zdravog razvoja adolescenata, kad je u pitanju porodično okruženje, najznačajnije da roditelji obezbjede dovoljnu količinu emocionalne topline, bliskosti i povjerljivosti, a sa druge strane, čvrstu kontrolu ponašanja i zahtjeve koji odgovaraju njihovom stupnju zrelosti. (e.g., Baumrind 1991; Steinberg i sar. 1995; prema Granic i sar. 2006)

Iako se govori o značaju nadziranja djetetovog ponašanja, sugerise se da je, u normalnim okolnostima, bolje da je taj proces dvosmjerni, zajednički proces saradnje roditelja i adolescenta, gdje adolescent jasno zna šta se očekuje od njega i roditelji vjeruju da će ova očekivanja biti ispunjena. (Dishion i McMahon 1998; Stattin i Kerr 2000; prema Granic i sar. 2006)

“Adolescentna zrelost raste iz ravnoteže između djelatnosti i bivstvovanja, samoispitivanja; odvojenosti i povezanosti; konflikta i harmonije.” (Baumrind 1991 p. 120; prema Granic i

sar. 2006 str. 74)

Greenfield, Keller, Fuligni, i Maynard (2003) su potvrdili svojim istraživanjem da je uspostavljanje ove delikatne ravnoteže između nezavisnosti i povezanosti, vrlo važno za prilagođavanje u adolescenciji i da uprkos značajnim promjenama u odnosima adolescenta sa roditeljima, bliske veze se među njima održavaju kontinuirano. Pronašli su da odnos između adolescenata i njihovih roditelja, značajno varira u različitim kulturama, zavisno od etničke pripadnosti i socioekonomskog statusa.

I većina drugih istraživanja pokazuje, da uprkos stremljenju ka nezavisnosti, većina adolescenata i dalje pokazuje ljubav i poštovanje prema roditeljima i često im se obraća za savjet (npr. Steinberg 1990; prema Östgård-Ybrandt i Armelius 2003 str.9)

Postoje mišljenja da roditelji i dalje imaju ulogu "sigurne baze" za adolescente (Daniel i sar.1999). Dok "sigurna baza" u djetinjstvu ima ulogu fizičke i psihološke brige, emocionalna i psihološka podrška, koja postoji u otvorenom i povjerljivom odnosu roditelja i djeteta, ima još značajniju ulogu u adolescenciji (Allen i sar. 2003; Schofield i Beek 2009). Gilligan (2006) navodi izraz "pokretna skela" ("scaffolding") kojim opisuje tu ulogu roditelja koja je potrebna adolescentu, da daju podršku kad je potrebno, a da je uskrate, kad im nije potrebna. (prema Parker 2000)

Ipak, i u najidealnijim uslovima pronalaženje ovog balansa je stresno za cijelu porodicu, jer i roditelji i adolescent, istovremeno, prolaze kroz značajne psihološke i mentalne promjene, i obje strane provjeravaju njihovu primarnu vezu, njihove vrijednosti i ciljeve (Erikson 2000; prema Östgård-Ybrandt i Armelius 2003)

U nastojanju da ostvare autonomiju, na prelazu kad slabe veze sa roditeljima i njihova kontrola popušta, a nove veze kojima stremi, sa vršnjacima, partnerima i drugim osobama i institucijama iz okruženja, nisu još čvrsto uspostavljene, adolescent se u susretu s novim iskustvima i odlukama oslanja samo na sopstvene kapacitete, tada je povećan rizik za pojavu antisocijalnog ponašanja.

Čini se da je prolazno antisocijalno ponašanje, danas, rašireno među adolescentima i najčešće predstavlja fazu eksperimentisanja, vid protesta, bunta prema odraslima, ali i "inicijacije za ulazak u njihov svijet", kao i čin koji bi trebalo da obezbjedi prihvaćenost u grupi vršnjačka.

Ili, kako to vidi Bowen (1961) prirodni proces, koji on zove diferencijacija selfa, kroz koji adolescent nastoji da ostvari separaciju i nezavisnost.

Kad je u pitanju socijalna tranzicija, ona podrazumjeva da adolescenti treba da prihvate nove uloge u društvu vršnjaka i u odnosima sa suprotnim polom, da završe školu i izaberu profesionalno zanimanje.

Kako se u adolescenciji socijalni kontekst širi, rastu očekivanja da adolescent prihvati društvene uloge, a to pretpostavlja da je napravio distinkciju između ličnih i društvenih aspekata selfa. Ukoliko adolescent ostvari samosvjesnost biće u stanju da sačuva svoj identitet, a i da razumije druge.

Za sve ove teme koje karakterišu adolescenciju i mnoga druga opšta pitanja prirode ovog razvojnog doba, kao npr. kakav je afekat, koliko su učestali konflikti i slična, psihološka teorija i empirija, dale su brojne pretpostavke i odgovore. Kad se osvrnemo na njih, možemo zaključiti da imamo, na neki način, staru i novu paradigmu adolescencije tj. klasične poglede i stavove o adolescenciji kao posebno turbulentnom periodu i novu „pozitivnu razvojnu psihologiju“ koja daje optimističniji pogled na ovaj razvojni period. U nastavku dajem kratak pregled i jednih i drugih razmatranja.

Gledište da je adolescencija posebno turbulentan period ili kako ga još početkom XX stoljeća karakteriše Hall (1904; prema Moneta i sar. 2001), period „bure i stresa“, dugo je bilo dominantno u psihološkoj teoriji. Hall (1904), koji je prvi opisao adolescenciju kao razvojnu fazu i dao joj taj naziv, navodi kao glavne, tri njene odredbe: poremećaji raspoloženja, konflikti sa roditeljima i rizična ponašanja. Iako se ova ponašanja mogu javiti u bilo kom životnom dobu on je vjerovao da su mnogo češća u adolescenciji i endogene prirode, tj. određena biološkim faktorima povezanim sa pubertetskim razvojem. Ipak ističe da intenzitet te „oluje i stresa“ zavisi i od adolescentovog temperamenta i od okruženja u kome živi. Smatrao je da je adolescencija manje stresna u društvima koje karakteriše konzervativna tradicija. Ključnu ulogu pripisuje urbanizaciji u smislu da nosi sa sobom podsticaje za poroke i smanjuje mogućnosti za fizičkom aktivnošću i istraživanjem, što se smatra inherentnom i biološkom potrebom adolescenata. (prema Östgård-Ybrandt i Armelius 2003)

Klasične teorije razvoja ličnosti, početkom i sredinom XX vjeka, gledaju na adolescenciju donekle slično, u smislu da je to period velike krize.

Među prvima su psihoanalitičari, (npr S.Freud 1937, A.Freud 1958, P. Blos 1962; prema Östgård-Ybrandt i Armelius 2003) govorili o adolescenciji kao vremenu turbulencije, tokom koga konflikti i antisocijalno ponašanje, ne samo da su normativni, već i neophodni za zdrav razvoj. Oni smatraju da rekapitulacija edipovog kompleksa tokom adolescencije, provocira emocionalnu nestabilnost, depresivno raspoloženje i konflikte sa roditeljima.

Freud (1910) govori o adolescenciji kao periodu velikih emocionalnih turbulencija, koje su po njemu odraz konflikta između instinktivnih težnji i zahtjeva realnosti. Period adolescencije, po njegovim stadijumima psihoseksualnog razvoja, korespondira sa genitalnom fazom, koja slijedi nakon faze latencije, kad se libido izražava samo indirektno i djeca nemaju nikakvo interesovanje za seks. U periodu adolescencije libido se ponovo budi i libidalna energija, transformisana u zreliju formu, naglo raste. Istovremeno, adolescent se suočava sa pojačanim zahtjevima da razvije svoje intelektualne i praktične sposobnosti. Socijalizacija nameće razvoj sve zahtjevnijeg super ega. To dovodi do promjena odnosa moći među psihološkim strukturama unutar ličnosti, umanjuje balans i stabilnost, a povećava intenzitet i učestalost emocionalnih poremećaja. Freud je smatrao ove promjene univerzalnim i naglašavao je da odsustvo ovih emocionalnih poremećaja znači pretjerano angažovanje odbrana, što je takoođe patološko.

I Anna Freud (1958) i Peter Blos (1967) su isticali vezu između adolescentnih turbulencija i seksualnosti u adolescenciji. Freud (1958) konflikte sa roditeljima vidi kao nužnu odbranu od mogućnosti da se probuđeni libido ponovnog okretane ka njima, kao što je to bilo u falusnoj fazi. Ona kaže da ništa ne može biti od pomoći da se to spriječi, izuzev da se roditelji potpuno odbace, što adolescenti čine na razne načine, otvoreno izražavajući omalovažavanje, poričući njihovu važnost, ocjenjujući ih kao glupe i nesposobne ili izražavajući revolt prema njihovim vrijednostima i stavovima. (svi prema Östgård-Ybrandt i Armelius 2003)

Ego psiholozi su umanjili značaj koji se u klasičnoj psihoanalizi pridavao seksualnim instinktivnim impulsima i pridali su veći značaj zadovoljstvima koja proizilaze iz savladavanja zadataka, snaga ega i socijalnih uticaja. Naglašavali su prirodnu tendenciju, kod djeteta i u adolescenciji, da razviju čvrsto osjećanje selfa, sposobnost da upravljaju stresom, sposobnost da odgode zadovoljstvo u cilju postizanja nekog dalekosežnijeg cilja i sposobnost da uspostavljaju i produbljuju odnose.

U Eriksonovoj paradigmi (1968) adolescenti prolaze kroz dvije psihosocijalne krize: marljivost/kompetentnost nasuprot inferiornosti i identitet naspram konfuzije identiteta. Pojavljivanje prve krize koincidira sa polaskom u školu i završava se početkom puberteta, dok se druga kriza javlja sredinom puberteta i može biti produžena sve do rane mladosti. Za Eriksona su emocionalni poremećaji uzrokovani dvijema težnjama:

1. da se razvije kompetencija i da se osoba potvrdi kod sebe i kod drugoga
2. da se razvije osjećanje identiteta koje će zadovoljiti istovremeno potrebu da se bude jedinstven, ali i potrebu za prihvatanjem od strane društva i priznavanjem.

Rezultati mnogih kasnijih radova (npr. Baumrind 1991; Collins 1990,1995; Holmbeck 1996; Laursen i Collins 1994; Smetana 1996; Steinberg 1990.), kao i nekih klasičnih studija (npr. Kandel i Lesser 1972; Offer 1969; Rutter i sar. 1976) kontradiktorni su ovom gledištu na adolescenciju kao "buru" i pokazuju da je to period koji nije tako bolan i opterećen konfliktima. Po rezultatima nekih studija (npr. Collins 1990; Hill 1987; Montemayor 1983; Rutter i sar. 1976; Steinberg 1990) procenat adolescenata koji iskuse tako dramatične konflikte sa roditeljima kreće se od 5 do 20% i uglavnom se radi o onima koji su i u ranijim godinama imali teškoća u odnosu sa roditeljima. (prema Granic i sar. 2006 str. 73)

I Steinberg-ova studija (1995) potvrđuje da je, možda, primjerenije prosto govoriti o transformaciji odnosa roditelj – dijete. Njegova studija je pokazala da samo u 5-10% slučajeva dođe do značajne deteriorizacije odnosa tokom adolescencije i da se to obično dovodi u vezi i sa ranijim problemima, a da u najvećem broju slučajeva, ukoliko su veze bile čvrste i u periodu adolescencije će se one održati i roditelj će uspjevati da usmjerava djetetovo ponašanje na adekvatan način. Konflikti tokom adolescencije najčešće su uzrokovani time što roditelji i djeca "na različit način razumiju i definišu porodična pravila, odredbe i disciplinu." (Steinberg, 1990 p.270; prema Östgård-Ybrandt i Armelius 2003. str. 11)

Pokazalo se da jačina konflikta varira tokom ovog razvojnog perioda. Uglavnom je zajedničko za sve adolescente, da su na početku adolescencije vrlo opozitni u odnosu na roditelje, da dovode u pitanje njihov autoritet i društvena očekivanja. U kasnijem periodu adolescencije, obično dolazi do smirivanja. Ali ipak se čini, na osnovu mnoštva studija, da uticaj koji će ovi konflikti imati na adolescenta zavise od cjelokupnog porodičnog konteksta.

Ukoliko adolescent raste u generalno harmoničnom okruženju, ovi konflikti mogu biti u funkciji razvoja njegove individualnosti, u suprotnom, mogu imati negativne posledice. (Steinberg i Silk 2002; prema Östgård-Ybrandt i Armelius 2003)

Arnett (1999; prema Moneta i sar. 2001) je, pregledom empirijskih radova, provjeravala tri ključne postavke Hall-ovog pogleda na adolescenciju i došla do zaključka da je evidentno da adolescencija nosi sva obilježja kao što su: izvjesne promjene raspoloženja, konflikte sa roditeljima i rizično ponašanje, ali da je mjera u kojoj će se to javljati ipak individualna i u velikoj mjeri određena kulturom. Tako su problemi manje izraženi u tradicionalnim kulturama koje njeguju striktnu socijalizaciju, tj. manje pažnje posvećuju individuaciji. Njeni zaključci su donekle uticali da se gledašće o adolescenciji kao periodu „bure i stresa“ izmjeni, jer su pokazali da svi adolescenti ne prolaze tako dramatično kroz ovaj period, ali da se ipak ovi obrasci ponašanja dešavaju mnogo češće u ovom periodu života, nego bilo kom drugom.

Savremene razvojne teorije nastoje da gledaju na adolescenciju iz druge perspektive i uglavnom naglašavaju potencijale za rast i sazrijevanje koje ona nosi, sa tim promjenama i tranzicijom koja je odlikuje.

Danijel Offer i njegovi saradnici su među glavnim zagovornicima stava da „bura i stres“ nisu nužno odlika adolescentnog razvoja. Jedna od studija, longitudinalna studija Offer i Offer (1975) pokazuje da većina adolescenata mirno prolazi kroz ovaj period, dok samo mali broj iskusi neke probleme. (prema Demo 1992)

I kasnije studije grupe autora (Steinhausen, Offer, Ostrov i Howard, 1988 i Offer i sar. 1992), koje su se realizovale u nekoliko zemalja, pokazuju da 73% adolescentne populacije ima pozitivnu sliku o sebi i da s pouzdanjem i optimistički gledaju na svoju budućnost, kao i da 80% adolescenata nije imalo nikakav psihološki poremećaj i da su ovu razvojnu fazu prebrodili s lakoćom (Offer i sar. 1992; prema Demo 1992)

Vezano za emocionalne turbulencije u adolescenciji, koje klasična teorija smatra posebno kritičnim, savremena teorija ima drugačije gledišće. Istraživanje Larson, Richards, Moneta, Holmbeck i Duckett (1996), kojim su ispitivali razvoj i intenzitet afektivnih reakcija kod adolescenata i utvrdili da intenzitet afekta linearno raste od rane ka kasnijoj fazi adolescencije. Oni tu promjenu u jačini afekta objašnjavaju kao rezultat procesa odvajanja od porodice i transformacije porodičnih odnosa ka modelu veće jednakosti i ravnopravnosti.

I ova perspektiva mijenja, već pominjana klasična uvjerenja o adolescenciji kao periodu oštrijih konflikata u porodici, naglašavajući da je to više period intenzivnih transformacija, negoli krize i stresa.

Mada, validnost i jednih i drugih zaključaka može doći u pitanje, jer je većina studija zasnovana na ispitivanjima putem upitnika i samoevaluacije, a nema dovoljno studija opserviranja stvarnih odnosa u porodici (Smetana 1996; prema Meeus, Iedema, Helsen i Vollebergh 1999)

Longitudinalna, OYS studija (Oregon Youth Study - Granic i sar. 2006), nudi, možda, metodološki vjerodostojniju potvrdu ovog drugog gledišta o adolescenciji. Dječaci i njihovi roditelji su diskutovali probleme, u periodu od 10-e do 18-e godine (diskusije su snimane i kodirane primjenom Family Process Code – FPC, koji su razvili Dishion i sar. 1983; prema Granic i sar. 2006) i sabirala se učestalost negativnih interakcija, po minutu, unutar snimljene sesije od 30 minuta. Rezultati pokazuju da se konflikt između dječaka i njihovih majki povećava na uzrastu 13-14 godina, a već na uzrastu od 16 smanjuje. Konflikti su bili prisutni kod svih dječaka, nevezano za neku određenu patologiju. Oni smatraju da ova pojava izraženih konflikata je u funkciji razvoja, jer obezbjeđuje kontekst u kom se raspravlja o pitanju autonomije, a postizanje autonomije je ključni zadatak za adolescente. To i dalje ne znači kidanje veza sa roditeljima, već naprotiv, bliske porodične veze i sigurna vezanost (ako govorimo u terminima Bowlby-jeve teorije vezanosti), olakšavaju ovaj process.

Izgleda da perspektiva izučavanja adolescencije iz ugla „pozitivne razvojne psihologije“ daje više optimizma i kad je u pitanju tema ovog rada, rizik od antisocijalnog ponašanja, jer novije studije iz tog pravca sve više naglašavaju zdrave procese, kao što je razvoj inicijative i jačanje karaktera i odgovornosti.

5. SAMOPOIMANJE U ADOLESCENCIJI

Samopoimanje je vrlo opsežan i možda, najkompleksnije konstrukt u psihološkoj teoriji, tako da ću se u ovom radu posvetiti samo nekim pitanjima i tek dati neke smjernice za njegovu razumjevanje, koliko to ova studija zahtjeva.

Prvo pitanje koje se ovdje postavlja je koji termin upotrebiti, s obzirom da je ovaj psihološki konstrukt pojmovno vrlo šarolik, a suštinski delikatan za razumjevanje i definisanje. Među pojmovima kao što su: self-koncept, pojam o sebi, samopoimanje, slika o sebi (self-image), samstvo, Ja, odlučila sam se da za potrebe ovog istraživanja, koristim izraz "samopoimanje". Ovaj izraz se najčešće srijeće u radovima hrvatskih autora (npr. Lacković-Grgin 1994), a prikladnim ga smatra i Opačić (1995) koji ga, u svom radu objašnjava kao "obuhvatni i nadređen srodnim pojmovima koji se često srijeću u literaturi, slika o sebi i samopoštovanje", a koji predstavljaju već u teoriji uvriježenu podjelu na reprezentativno-deskriptivnu i evaluativnu komponente ovog konstrukta. Po njegovom mišljenju, ova podjela, iako možda teorijski opravdana, u empirijskim radovima je dovela do mnogih nejasnoća, jer su se usled nemogućnosti jasne operacionalizacije, često različitim terminima označavali isti konstrukti. (prema Opačić 1995 str.48)

Shavelson (1976) takoođe smatra da nema potrebe za razlikovanjem samopoimanja i samopoštovanja, jer je samopoimanje istovremeno i deskriptivno i evaluativno te da ljudi u pojedinim situacijama sebe ujedno i opisuju i vrednuju (prema Lacković-Grgin 1994).

Evolucija koncepta samopoimanja traje više od vijeka, započinje i datira još od James-a (1890), koji je i uveo ovaj konstrukt u psihološku teoriju (prema Lacković-Grgin 1994)

U literaturi se mogu naći brojne i raznovrsne definicije. Rogers (1951 str. 498; prema Opačić 1995 str. 15) definiše samopoimanje kao „organizovan, fluidan, ali u isto vrijeme konzistentan sklop percepcija različitih obilježja i odnosa između Ja i Mene, zajedno sa vrijednosnom strukturom koja se vezuje za ove koncepte“.

“Self koncept, najšire definisano, je kako osoba percipira samu sebe. Ta percepcija je nastala kroz iskustvo sa okolinom i njenu ličnu interpretaciju tog iskustva, a posebno je ojačana procjenama od značajnih drugih i svojstvima koja sama osoba pripisuje tom ponašanju” (Shavelson, Hubner i Stanton 1976., prema Shavelson i Bolus 1982 str.1)

Lecky (1965 prema Epstein 1982 str. 91; prema Opačić 1995 str.15) definiše ličnost kao „integrisanu, cjelovitu organizaciju iskustva“ ili kao „jedinstvenu shemu iskustva, te njoj konzistentnu organizaciju vrijednosti“.

Burns (1982; prema Opačić 1995 str.15) definiše samopoimanje vrlo široko, kao „kompozit svih vjerovanja i procjena koje osoba ima o sebi samoj“, dok je za Coombs-a (1981) samopoimanje ... “fenomenološka organizaciju iskustva individue i ideja o njoj samoj i svim aspektima njenog života.”

U svim teorijama nailazimo na tri bazične pretpostavke kad je u pitanju samopoimanje. To su:

1. Samopoimanje je naučeno, zapravo je ono produkt razvoja i procesa socijalizacije. To znači da naša percepcija sebe može da se, oblikuje, mijenja i da je pod uticajem faktora okruženja u kome smo. Percepcija koju pojedinac ima o sebi može biti različita od onoga kako ga drugi vide
2. Samopoimanje je organizovano. Pojedinac može imati brojne, različite percepcije o sebi, ali uvijek postoji jedna koja omogućava da se te različite percepcije objedine u koherentnu organizovanu cjelinu.
3. Samopoimanje je dinamično. Različite životne situacije i način na koji čovjek reaguje na njih utiče da se način na koji vidi sebe, neprekidno mijenja. Mi vidimo stvari zavisno od našeg samopoimanja, ponašamo se u zavisnosti od toga kako vidimo sebe u nekoj situaciji. Tako da se neprekidno odbacuju neke informacije koje nisu saglasne sa našim samopoimanjem, a prihvataju one koje pomažu da razvijemo poželjniju sliku sebe.

Otkako su počela interesovanja naučnika za konstrukt samopoimanja različito se gledalo na njegovu strukturu. Neki ga tretiraju kao jednodimenzionalni konstrukt (Rogers 1951), dok drugi smatraju da je sačinjen iz dobro diferenciranih domena (Coopersmith 1967) (prema Opačić 1995)

Byrne (Marsh i Shavelson 1985; prema Lacković-Grgin 1994) navodi četiri teorijska shvatanja strukture samopoimanja. Prva teorija definiše samopoimanje kao jednodimenzionalni konstrukt. Prema drugoj teoriji samopoimanje se sastoji od faktora koji su hijerarhijski organizovani. Treća govori da se samopoimanje sastoji od više međusobno nezavisnih faktora, dok prema četvrtoj teoriji, nazvanoj kompenzatornim modelom, postoje relacije

među faktorima, ali su one inverzne, što znači da neko može imati nisko akademsko, ali visoko tjelesno samopoimanje.

Jedan od strukturnih model koji je empirijski najčešće provjeravan i koji je dobio najviše potvrde, je model Shavelsona i saradnika (Marsh i Shavelson 1986; prema Opačić 1995) i Shavelsona, Hubnera i Statona (1976; prema Lacković-Grgin 1994). Ovaj model se oslanja na teorijske pretpostavke James-a i Cooly-a i daje multidimenzionalnu i hijerarhijsku strukturu samopoimanja. Na vrhu modela nalazi se opšte samopoimanje, a na dnu aktuelno ponašanje pojedinca. Od vrha ka dnu ove hijerarhije, struktura samopoimanja biva sve diferenciranija. U njemu se opšte samopoimanje sastoji od *akademskog i neakademskog* samopoimanja (koje obuhvata socijalno, emocionalno i tjelesno samopoimanje, a te komponente dalje obuhvataju specifične grupe faktora).

Pomenuti model Shavelsona i saradnika, podržava postavke Cooly-eve teorije simboličkog internakcionalizma (prema Lacković-Grgin 1994), po kojoj se samopoimanje formira na osnovu iskustva s okolinom i kroz vlastite interpretacije te okoline i onoga što se događa u njoj, a te percepcije su pod uticajem vrednovanja pojedinca od strane značajnih drugih i značenja koje on lično daje svom ponašanju. Ističući značaj drugih ljudi u razvoju samopoimanja, Cooly uvodi pojam “socijalnog ogledala” objašnjavajući učenje reakcija na osnovu očekivanja kako će drugi reagovati na to ponašanje (simbolička interakcija).

Multidimenzionalnost ovog modela podrazumjeva da je samopoimanje konstrukt koga čini više relativno nezavisnih dimenzija, tako da se one mogu odvojeno mjeriti i samostalno operacionalizovati, ali da su te dimenzije u međusobnim korelacijama. Veličina korelacija određena je hijerarhijskom strukturom i varira na sistematičan način, u smislu da su komponente sa nižih nivoa hijerarhije više povezane sa specifičnim aspektima samopoimanja, a one sa viših nivoa sa opštim samopoimanjem.

Samopoimanje prema ovim autorima (Shavelson i sar. 1976; prema Shavelson i Bolus 1982), ima sedam bitnih karakteristika: predstavlja organizovano, strukturirano iskustvo o sebi; sastoji se od dimenzija u koje pojedinac kategorizuje informacije specifične za njega i/ili za grupu kojoj pripada; hijerarhijski je organizovano na način da su opštije dimenzije samopoimanja nadređene dimenzijama koje se odnose na poimanje sebe u specifičnim situacijama; samopoimanje je stabilno i što su dimenzije na višem nivou hijerarhije, one su stabilnije; razvija se tokom života i postaje sve bogatije dimenzijama tj.diferenciranije; ima

deskriptivnu i evaluativnu dimenziju i može se dobro diferencirati od nekih drugih srodnih konstrukata

Rezultati mnogih empirijskih radova potvrđuju multidimenzionalnost ovog modela, kao i to da broj dimenzija koji ga čine raste sa uzrastom, što je posebno značajno za razumjevanje ovog konstrukta sa razvojnog stanovišta.

Ovu ideju o multidimenzionalnosti konstrukta samopoimanja srijećemo već kod James-a (1910) koji predlaže multidimenzionalni pogled na samopoimanje kroz istraživanje fizičkih, socijalnih i spiritualnih dimenzija ličnosti koje su pod uticajem uslova okruženja, sredine. "Ja" je materijalni self ili self-image. Socijalni self uključuje socijalne uloge koje su nastale u interakcijama sa drugima, a spiritualni self uključuje emocije, pozitivne i negativne, interese i reakcije. On je prvi napravio distinkciju između "ja" aspekta selfa i "mene" ili selfa kao objekta, i naglasio komponentu samoevaluacije, što znači da "ja" ima kapacitet da procjenjuje i ima lična osjećanja i očekivanja od "mene". Na osnovu ovoga, Epstein zaključuje da individue imaju potencijale da organizuju i oblikuju vlastito samopoimanje (u Epstein 1973, str. 2, prema Opačić 1995)

Harter (1990. prema Lacković-Grgin 1994) smatra da je pojam o sebi višedimenzionalni konstrukt u kojemu pojedinac, s jedne strane, može imati različitu percepciju svoje kompetencije u raznim područjima funkcionisanja, ali on ujedno ima i opštu percepciju vrijednosti sebe kao osobe. Harter (1990) definiše samopoimanje kao "individualnu percepciju kombinacije različitih aspekata vlastitoga "ja". Ona je prilagodila multidimenzionalni pogled na samopoimanje u adolescenciji i u skladu s tim razvila postupak mjerenja samopoimanja kod djece koji uključuje percipiranu kompetentnost u pet odvojenih područja: školske sposobnosti, sportske sposobnosti, socijalna prihvaćenost, ponašanje i tjelesni izgled. Tvrdila je da multipli samoopisi variraju u zavisnosti od socijalnog konteksta. I brojna druga istraživanja (npr. Byrne 1996; Hattie 1992; Marsh 1993 i Marsh i Craven 1997, 2006) takođe se zalažu za dinamički, multidimenzionalni pogled. Oni vjeruju da je globalna perspektiva selfa ograničavajuća i da multidimenzionalni okvir daje mogućnost i da se razjasne veze među različitim dimenzijama i aspektima razvoja.

Marsh i Craven, (1997; prema Marsh i Parker 2005; prema Ybrandt 2008) potvrđuju da "specifični domeni samopoimanja omogućavaju dublje razumjevanje selfa u različitim kontekstima, bolje mogu predvidjeti ponašanje i daju bolji kontekst za integraciju sa drugim

konstruktima, nego bilo koja globalna mjera samopoimanja”. Oni naglašavaju da je ovo istraživanje samopoimanja kroz multidimenzionalni pristup posebno značajno da bi dalo cjelovitu sliku adolescentovih ličnih i socijalnih sebstava i osvjetlilo njihove snage i slabosti. To dalje u radu sa mladima omogućava da se kreiraju jasnije intervencije za osnaživanje njihovog samopoimanja i razvijanje punih ličnih potencijala.

Demo (Demo 1985, Savin-Williams i Demo 1983; prema Demo 1992) ističe da je važno razumjeti da je samopoimanje istovremeno kompleksna struktura i proces; da je istovremeno i stabilan i dinamičan, te da je u cilju boljeg razumjevanja, nužno konceptualizovati samopimanje kao “pokretnu osnovicu”, koja fluktuiira zavisno od situacije i životnog stadijuma. U svojoj studiji (Demo 1992) se bavi revizijom strukturalnih i procesnih modela samopoimanja, kao i nastojanjem da ih objedini i da prikaže razvoj selfa kroz cjelokupni životni ciklus pojedinaca.

Procesni modeli govore o situacionim promjenama i fluktuacijama koje su tipične kod osjećanja i stavova koje neko ima o sebi. U tom smislu Turner (1968) pravi razliku između “self – image” koji se odnosi na sliku koju ima osoba o sebi, u datom trenutku i “self-conception” koja se odnosi na relativno trajan i stabilan osjećaj stvarnog sebe. Burke (1980) sugerira da self-image posmatramo kao “trenutnu radnu mustru” identiteta. Kao “radna mustra”, on je podložan stalnim promjenama revizijama i doradama, koje zahtjevaju različite situacije. Ove konceptualizacije nam pomažu da istovremeno razmatramo situacione aspekte samopimanje (kako ih ovdje zovu “self-image”) i mnogo stabilnije, trajnije samopimanje koje neko ima u raznim kontekstima i situacijama. (prema Demo 1992 str. 305)

Rosenberg (1979; prema Demo 1992) govoreći o konzistenciji selfa, kaže da postoji “motiv da se djeluje u skladu sa samopoimanjem i da ono ostane nedirnuto, pri suočavanju sa potencijalno izazovnim dokazima”. Postoje pokazatelji da ljudi selektivno ostvaruju interakcije sa onima koji ih vide na način na koji oni sebe vide, da biraju uloge i socijalno okruženje koje je konzistentno sa njihovim samopoimanjem, a da izbjegavaju, devalviraju ili drugačije interpretiraju informacije koje nisu u skladu sa njihovim samopoimanjem. Dakle, izvjesno je da takav motiv postoji i da je nužno da osoba treba da ima konzistentnu sliku o sebi kako bi znala kako da reaguje u različitim situacijama. To potvrđuje ovu postavku samopoimanja kao stabilne strukture koja se ne mjenja tokom vremena, dok je “self image”, ili ova “radna verzija” selfa podložna promjenama. Ne treba zaboraviti da postoji i ova druga dimenzija selfa, i da je, uprkos sklonosti da vidimo sebe kao istu osobu svakog dana, samoprocjena

promjenljiva, da stavovi koje imamo o sebi podliježu modifikacijama i revizijama i da osjećanje samovrednovanja ima svoje uspone i padove.

Dakle, kako bi to Rogers rekao: „Mogu se uočiti dvije dominantne tendencije kod čovjekovog samoevaluativnog sistema – tendencija sistema da se očuva i tendencija sistema da se adaptira i proširi“ (Rodžers 1951; prema Opačić 1995 str. 21)

Svoj doprinos razumjevanju koncepta samopoimanja dale su brojne psihološke škole, svaka u skladu sa svojom paradigmom. U radovima mnogih psihodinamskih teoretičara npr. Winnicott (1965), Sullivan (1953), Bowlby (1988), Kohut (1986), Stern (1985) razmatranje samopoimanja je centralna tema. (prema Östgård-Ybrandt i Armelius 2004)

Ovi teoretičari opisuju samopoimanje kao odvojenost osobe od drugih i smatraju ga individualnim i distinktivnim. Veliki značaj pridaju prvom odnosu sa “značajnim drugim”, kao ključnom izvoru za razvoj samopoimanja. Prva iskustva sa onim ko brine o djetetu, a uglavnom je to majka, i njeno “dovoljno dobro majčinstvo” obezbjeđuje pozitivan kontekst za razvoj stabilnog samopoimanja. Slika koju dijete pravi o sebi, odražava roditeljsku sliku o njemu, posredovano njihovom interakcijom i verbalnom komunikacijom, kao i djetetovom slikom njegove lične interakcije sa roditeljima. Ponašanje roditelja vezuje se za ponašanje djeteta, odnosno, smatra se njegovim uzrokom i pretpostavlja da se obrasci roditeljskog ponašanja internalizuju kao self i objekat reprezentacije (reprezentanti sebe i drugih) tokom djetetovog razvoja i da služe kao model koji se generalizuje na sve kasnije odnose u životu (npr Winnicot 1965, Kohut 1986). To kako su roditelji tretirali djete, kasnije predstavlja njegovo očekivanje kako će ga drugi tretirati. Internalizacija značajnih objekata se odvija kroz različite procese, kao što je npr. kod Kohut-a “transmuting internalization” (Kohut 1986) gdje se pretpostavlja da se internalizovana slika objekta mijenja u skladu sa djetetovim doživljajem ili kod Kernberg-a introjeksija i identifikacija (Kernberg 1976). Ovaj razvojni proces započinje u ranom djetinjstvu i u adolescentnoj dobi mladi već imaju zrele mentalne reprezentacije roditelja. U nekim teorijama se govori da te unutrašnje reprezentacije majke i oca tokom adolescencije moraju biti modifikovane tj. deidealizovane i da one postižu svoju stabilnost i čvrste granice tek pri kraju adolescencije (Freud 1958, Ericson 1968). Cilj razvoja samopoimanja je separacija, psihološko odvajanje od značajnih drugih.

Sullivan (1953; prema Epstein 1973; prema Östgård-Ybrandt i Armelius 2003 str. 5) definiše samopoimanje kao “organizovano edukativno iskustvo koje je nastalo zbog potrebe da

se izbjegnju ili umanje pojave anksioznosti”

I on smatra da djetinjstvo i majka igraju najznačajniju ulogu u razvoju djetetovog samopimanja, za koje on smatra da se sastoji od “skupa samopercepcija”. Pretpostavljao je da taj sistem aktivno štiti samog sebe od informacija koje bi prouzrokovale preispitivanje već postojećih percepcija “lošeg mene”- negativni aspekt individue koji ona čuva skrivenog od sebe i drugih, jer izaziva anksioznost; “dobrog mene”- sve ono što volimo kod sebe i što u vezi sa sobom, lako dijelimo sa drugima, jer ne uzrokuje anksioznost i “ne-mene”- su negativni aspekti koje osoba odbija da spozna o sebi i koji ostaju zakopani duboko u nesvjesnom i provociraju anksioznost. Sullivan je, takođe, smatrao da je cilj zaštićivanja percepcija o sebi da bi se sačuvala kongruencija između sopstvenog interpersonalnog svijeta i sopstvenih percepcija. Prema njemu, tražanje potvrde samopimanja od strane drugih i naše razumjevanje odnosa, je povezano sa našim viđenjem samih sebe.

Kohut je razvio dvoosovinsku teoriju koja je bazirana na dvijema uzajamnim potrebama u ljudskim relacijama:

1. da se bude potvrđen kao poseban od strane značajnih drugih;
2. da se ima jedna značajna osoba kojoj se divimo i kod koje možemo naći utjehu.

Ova dva pola formiraju bipolarni self. Ove dvije potrebe u odnosu, stiču se u ranom djetinjstvu, kada djeca teže priznanju i gledaju na roditelje kao objekte koji se idolizuju i oponašaju. U savršenom scenariju porodice, djetetov grandiozni self se transformiše u zdravu ambiciju, a idealizovani roditelji su internalizovani kao ideali i vrijednosti. U realnosti, ove potrebe nikad nisu u potpunosti zadovoljene čak i pod najboljim okolnostima, ali su prisutne svo vrijeme.

Potreba za idealizacijom odnosi se na potrebu da se nadmaši individualni identitet i organizovanja i spoje se sa nekim ili nečim većim nego što je sebstvo, kako bi našao utjehu, nadahnuće i vođu. Potreba za ogledanjem je potreba za razlikovanjem i da se bude potvrđen kroz posebnu obdarenost, svrhu i vokaciju u životu. Idealiziranje i ogledanje su obrasci odnosa koji vode koheziji selfa i značajnom, svrhovitom mjestu u svijetu. Idealno je da oba procesa postoje; i idealiziranje i ogledanje, ali u slučaju nedostatka jednog još uvijek je moguće pomoći razvoju sebstva.

Kada su ove dvije potrebe postavljene kao polaritetni krajevi – jedna određuje veličinu sebe, druga određuje veličinu drugih, mogućnost apsolutiziranja jednog ili drugog postaje očita.

Proučavanju konstrukta samopimanja značajno je doprinjela i kognitivna psihologija zbog svoje usmjerenosti na unutrašnje, kognitivne i afektivne, procese, koji su povezani sa usmjerenim ponašanjem. Oni govore o kognitivnim shemama u kojima su organizovane informacije o sebi, praveći razliku između dva bliska pojma – samopoimanja (deskriptivni aspekt sebe), koje kontroliše procesiranje informacija relevantnih za “ja” i samopoštovanja (evaluativni aspekt sebe), čija je uloga u suočavanju “ja” sa spoljašnjim informacijama. Oni, osim “socijalnog ogledala” tj. reakcije drugih kao izvor informacija o nama, kao značajno za razvoj samopoimanja, ističu i socijalnu komparaciju tj. upoređivanje s drugim ljudima. Sklonost osobe da se poredi sa onima koje smatra superiornijim od sebe, vodi potcjenjivanju sebe, dok poređenje sa onima koje smatra inferiornijim od sebe, vodi precjenjivanju sebe.

Svakako, ne treba preskočiti napomenuti značaj koji je humanističke psihologija imala u istraživanju samopoimanja, prije svih Rogers (Rogers 1951, 1959; prema Pescitelli 1996). Pojam o sebi je ključni pojam fenomenološke teorije i sastoji se od niza svjesnih percepcija i vrijednosti u vezi sa sobom, te označava shvatanje koje pojedinac ima o sebi i o tome kakva je ličnost. On smatra da postoje tri različita dijela smopoimanja. To su slika o sebi (self-image) ili kako osoba vidi sebe; samopouzdanje ili samopoštovanje (self-esteem) tj. koliko osoba cijeni sebe, što u velikoj mjeri zavisi od reakcija drugih iz okoline kao i rezultata poređenja sa njima i idealni self koji govori o tome kakva bi osoba željela biti. Rogers razlikuje realni i idealni pojam o sebi (“ja” i “idealno ja” tj. ono kakav je pojedinac i kakav bi želio biti), a od njihovog omjera zavisi samopoštovanje. Velika diskrepanca među njima uzrokuje neprilagođeno ponašanje i osjećaj nezadovoljstva kod pojedinca.

Kad je u pitanju slika koju pojedinac ima o sebi treba naglasiti da ona nužno ne mora da se podudara sa realnošću. To je posebno važno znati kad su u pitanju adolescenti. Naročito na početku adolescencije, kad su sumnje i nejasnoće u vezi sa tim “Ko sam ja?” velike, skloni su da vide sebe u lošijem svjetlu, da opažaju ili preuveličavaju svoje greške i slabosti. Po Rogers-u stepen do kog se nečije samopoimanje poklapa sa realnošću, označava se pojmom kongruencije ili nekongruencije. Ako se nečije samopoimanje u priličnoj mjeri poklapa sa realnošću, onda se govori o kongruenciji. Nekongruencija nastaje kad je diskrepanca između onoga kako sebe vidimo i kakvi bismo željeli biti, velika. On smatra da

nekongruencija ima svoje korijene još u ranom djetinjstvu i da ti korijeni leže u odnosu sa roditeljima koji uslovljavaju dijete kako bi zadobilo njihovu ljubav, koji pokazuju ljubav samo kad to djeca “zasluže” i kad odgovore na roditeljska očekivanja. Ta iskustva ostavljaju trag u doživljaju djeteta da nisu vrijedna roditeljske ljubavi, a to kasnije utiče na lošu sliku o sebi. Rodžers smatra da kongruencija može biti podstaknuta jedino bezuslovnom ljubavlju i prihvatanjem, mada kaže da u realnosti apsolutna kongruencija ne postoji i da svi ljudi iskuse određeni stepen nekongruencije. Rogers smatra da svaka osoba treba da teži da postane ono što ona zaista želi da postane, a ne ono što drugi misle da bi trebala da bude. Ono što on zove “samoaktualizacijom” moguće je ostvariti jedino u stanju kongruencije.

Za Maslow-a (Maslow 1970; prema Murray, 2000), obezbjeđivanjem bazičnih potreba iz njegove hijerarhije, a to su biološke potrebe, potrebe za sigurnošću i pripadanjem, utiče se na formiranje zdravog samopoimanja kod djece i mladih.. Osim toga, dajući im prave smjernice, savjete i podršku, oni će biti podstaknuti da donose samostalno odluke i izbore, odgovarajući na razvojne zadatke.

Predstavnici psihosocijalne teorije (Erikson 1968; Marcia 1966, 1980) smatraju da se formiranje samopimanja i identiteta odvija po stadijumima i da u tome razvojne teme igraju ključnu ulogu. Uspješan prelazak iz jednog u drugi stadijum dovodi do razvoja identiteta, koji je prepoznat i kao zdrav koncept o sebi - samopimanje , nezavisnost, intimnost, seksualnost i postignuće, dok neuspješan prelaz usporava razvoj. Dodaju da na formiranje samopoimanja utiču biološki, kognitivni, emocionalni i socijalni faktori. Takođe napominju da se u to vrijeme adolescenti odvajaju od porodice i da se više oslanjaju na vršnjake, traže od njih podršku i potvrdu i značajno im je da im pripadaju, tako da u to vrijeme mišljenje vršnjaka ima značajan uticaj na samoopažanje, samoopisivanje i procjenu sebe.

Po Rosenberg-u (1986; prema Brinthaupt i Lipka 2002) jedna od karakteristika koje obilježavaju prelaz iz srednjeg djetinjstva u adolescenciju je u sadržaju samopoimanja, a ogleda se u tome da se fokus pomjera sa socijalne spoljašnjosti na psihološku unutrašnjost. To znači da za razliku od mlađe djece koja o sebi razmišljaju u spoljnim dimenzijama, kao što su tjelesne karakteristike, omiljene aktivnosti i slično, u doba prelaza u adolescenciju postaju svjesni svojih unutrašnjih stanja i nastoje da istaknu unutrašnje, psihološke dimenzije, kao što su stavovi i crte ličnosti. Slično tome je promjena koju Rogers zove „od percepta ka konceptu” (prema Brinthaupt & Lipka 2002. str. 3.) što znači da se samoprocjena i

samoopisivanje pomjera od onog što je prvenstveno vidljivo i opažajno, ka mnogo apstraktnijem i konceptualnom sistemu crta.

Jedna od promjena, koja dolazi sa adolescencijom je i transformacija od globalnog ka sve diferenciranijem konstrukt samopoimanja. Tako način na koji adolescent misli o sebi postaje sve kompleksniji i multidimenzionalan. Unutrašnji život im je sve bogatiji i značajniji, postaju vrlo introspektivni, sve više razmišljaju o sebi i dovode u pitanje sve dotadašnje pretpostavke. Diferencijacija između realnog i idealnog ja, koja je započela u poznom djetinjstvu, u adolescenciji pokazuju sve veću diskrepanciju.

Kako se samopoimanje sve više diferencira i kako se povećava broj domena, dolazi do toga da su samoprocjene po pojedinim domenama, u različitim kontekstima ili odnosima, potpuno suprotne i da ne može da ih integriše u neki koherentan sistem. Što je adolescent stariji on je spremniji da prihvati da je drugačije tretiran u različitim kontekstima i odnosima, ali na početku je to izvor velike konfuzije i konflikta i adolescent često oscilira između tih suprotnosti, doživljava se i pametan i glup, i veseo i tužan.

Ovaj multiplo sebstvo koje se može manifestovati u zavisnosti od interpersonalnog konteksta, prvi je opisao William James (1890; prema Östgård-Ybrandt i Armelius 2003 str. 8) On tvrdi da čovjek ima onoliko socijalnih sebstava koliko ima individua koje ga prepoznaju i koje imaju sliku o njemu.

On je zapazio da različite uloge mogu biti konfliktne, a adolescent, kao i oni oko njega, mogu ih doživljavati kontradiktornim. Različite uloge koje adolescent preuzima mogu dovesti do osjećanja da je njegovo ponašanje lažno tj. da takvo ponašanje ne odražava istinski ono što on jeste.

U kasnijoj adolescenciji, razvoj apstraktnog mišljenja i više kognitivne sposobnosti utiču da se umanjuje konflikt usled unutrašnje kontradiktornosti samopimanja i formira se mnogo konzistentnija slika sebe. Prihvata se da različiti konteksti odnosa zahtjevaju različita svojstva i da ne bi bilo korisno imati ista svojstva u različitim kontekstima. Multiple reprezentacije sada izgledaju odgovarajuće i poželjno. Veće iskustvo u donošenju odluka takođe doprinosi adaptivnijem samopimanju.

Adolescenti moraju doći i do toga da definišu specifične dimenzije samopimanja, kao što je akademsko, fizičko i druge, koje će prihvatiti.

Još jedno pitanje, na koje su se istraživači često fokusirali i na koje se ovdje vrijedi podsjetiti je: da li je razvoj samopimanja kontinuiran ili ne!?

Većina empirijskih studija koje su se bavile kontinuitetom, nasuprot diskontinuitetu u razvoju samopimanja, pokazuju da on linearno raste tokom perioda adolescencije.

Klasični ego psiholozi gledaju razvoj kao progresivnu izgradnju ego strukture. Oni (npr Block 1993) naglašavaju prirodnu tendenciju kod djece i adolescenata da razviju čvrsto osjećanje sebstva, sposobnost da upravljaju stresom, sposobnost da odgode zadovoljstvo u cilju postizanja nekog dalekosežnijeg cilja i sposobnost da uspostavljaju i produbljuju odnose.

Pokazuje se da su procjene ega u skladu sa procjenam samopouzdanja i lokusa kontrole. Deci i Ryan (1985) su došli do pokazatelja da ego razvoj pozitivno korelira sa ličnom orijentacijom uzročnosti (unutrašnji lokus kontrole), predstavljajući tendenciju osobe ka samoodređenju i da korelira negativno sa ne-ličnom orijentacijom uzročnosti (spoljašnji lokus kontrole), predstavljajući kod osobe nedostatak motivacione strukture koja bi podržavala bilo samoodređenje, bilo kontrolisano ponašanje. Lična orijentacija onda povratno pozitivno korelira sa samopouzdanjem, a ne-lična korelira negativno sa samopouzdanjem, a pozitivno sa eksternim lokusom kontrole. To nas navodi na zaključak da su dvije komponente samopimanja, globalno samopoštovanje i lokus kontrole, povezane sa ego razvojem i time bi trebalo zaključiti da će imati kontinuiran razvoj tokom adolescencije.

Rezultati istraživanja pokazuju da i globalno samopoštovanje linearno raste tokom adolescencije. Postoje potvrde i za lokus kontrole, da se pomjera ka unutrašnjem u toku adolescencije, od rane ka kasnijoj. Afekat (osjećati se dobro, sretno) pokazuje opadanje tokom cjelog perioda adolescencije. Opadanje je nešto brže početkom adolescencije i onda se progresivno usporava. (prema Demo 1992)

5.1. Samopoimanje i antisocijalno ponašanje

Kad razmatramo vezu između samopoimanja i antisocijalnog ponašanja, treba imati na umu, u teoriji poznatu tezu, da samopoimanje služi kao determinanta ponašanja pojedinca i to da se determinacijska komponenta ponašanja ne ogleda u egzekutivnom vidu pokretača ponašanja, već više u vidu uticaja na smjer ponašanja. (prema Lacković – Grgin 1994)

Iz pregleda studija koje su se bavile istraživanjem veze između samopoimanja i antisocijalnog ponašanja, stiče se utisak da su više usredsređene na ispitivanje evaluativne komponente samopimanja, te da se mnogo češće govori o vezi između samopoštovanja ili samovrednovanja i agresivnog i antisocijalnog ponašanja, nego vezi globalnog samopoimanja sa ovim oblicima ponašanja. Čini se važno ovdje podsjetiti na prethodno izneseno gledište Opačić-a (1995), o nejasnoći u imenovanju ovih konstrukata samopimanja i samopoštovanja i onoga šta oni podrazumjevaju, te eventualnim nejasnoćama u razumjevanju rezultata studija koje govore o njihovoj vezi sa antisocijalnim ponašanjem, koje mogu proizaći iz toga.

Pretpostavka o postojanju povezanosti između antisocijalnog ponašanja i niskog samopoimanja dosta je prisutna u istraživanjima. Wylie (1979; prema Lacković-Grgin, 1994). saopštava o velikom broju studija koje pokazuju da osobe s negativnim vrednovanjem, odnosno osobe s niskim samopoštovanjem, imaju više emocionalnih i motivacionih problema od osoba s umjerenim ili visokim samopoštovanjem.

Govori se o tome da su mladi sa niskim samopoimanjem skloniji antisocijalnom ponašanju i da zapravo koriste takvo ponašanje kako bi izgradili bolju sliku o sebi. Međutim rezultati studija su oprečni i onemogućavaju bilo kakav zaključak. Među onima koje idu u prilog pretpostavci da su osobe niskog samopoštovanja sklonije antisocijalnom ponašanju su npr. Fergusson i Horwood, 2002.; Rosenberg, Schooler, i Schoenbach 1989; Spratt i Doob, 2000), a među onim koje opovrgavaju tu pretpostavku su npr. Bynner, O'Malley i Bachman 1981.; Jang i Thornberry 1998.; McCarthy i Hoge, 1984. Ima i studija koje su na osnovu ispitivanja povezanosti između niskog samopoštovanja i laboratorijski mjerene agresivnosti, takođe opovrgle tu vezu npr. Bushman i Baumeister, 1998.; Kirkpatrick, Waugh, Valencia I Webster, 2002; Twenge i Campbell 2003. (prema Donnellan, Trzesniewski, Robins, Moffitt i Caspi 2005)

Pretpostavljena veza između niskog samopoštovanja i eksternalizovanih problema u ponašanju, kao što je agresivno ili antisocijalno ponašanje proizilazi iz ranijih pretpostavki nekih teoretičara, među kojima se izdvajaju Rosenberg (1965), Rogers (1961), Horney (1950) i Adler (1956) (prema Donnellan i sar. 2005)

Po Rosenberg-u nisko samopoštovanje slabi socijalne veze, a prema teoriji socijalnog vezivanja, to ima za posledicu smanjenje saglašavanja sa socijalnim normama i na kraju, veću sklonost ka delinkventnom ponašanju (Hirschi 1969; prema Donnellan i sar. 2005)

Rogers (1961) smatra da je nedostatak bezuslovnog pozitivnog samopoštovanja povezan sa psihološkim problemima, uključujući i agresivnost. Slično gledište zastupaju Horney (1950) i Adler (1956) koji navode da su agresija i antisocijalno ponašanje podstaknuti osjećanjem inferiornosti koje proizilazi iz ranih iskustava odbačenosti i poniženosti.

Studija Östgård-Ybrandt i Armelius (2004), je pokazala da je generalno samopimanje mladih sa antisocijalnim ponašanjem mnogo negativnije nego kod mladih kod kojih nije prisutno antisocijalno ponašanje. U njihovom uzorku samo 41% od poduzorka mladih sa antisocijalnim ponašanjem pokazuju pozitivno samopimanje, dok je kod 75% iz grupe adolescenata bez antisocijalnog ponašanja, samopimanje pozitivno. Posebno naglašavaju izraženu mržnju prema sebi kod djevojaka iz ovog poduzorka mladih sa antisocijalnim ponašanjem. U skladu sa teorijskim pretpostavkama SASB modela koji je korišten u njihovom istraživanju, pretpostavljaju da je način na koji adolescent sa antisocijalnim ponašanjem vide sebe u vezi sa načinom na koji su bili tretirani od strane značajnih drugih i da je taj obrazac prezira i odbacivanja internalizovan, ali da je negativno viđenje sebe podstaknuto i aktuelnim odnosima sa roditeljima.

Takođe i Levy (1997; prema Zainah, Nasir, Khairudin i Wan Shahrazad 2011) rezultatima svoje studije na uzorku od 365 mladih iz Australije, potvrđuje povezanost delinkvencije i samopimanja.

Međutim, rezultati najopsežnijeg pregleda koji je dala studija Baumeister-a (Baumeister i sar. 2003; prema Trzesniewski, Donnellan, Moffitt, Robins, Poulton i Caspi 2006) ne govore u prilog pretpostavci da je nisko samopoštovanje uzrok bilo kog oblika neprilagođenosti.

Naime, njihovi zaključci govore da u empirijskim radovima ima malo potvrde za postojanje bilo kakve veze između niskog samopoštovanja i sklonosti ka zloupotrebi alkohola i droga, a da većina mladih sklonih agresivnosti pokazuje adekvatno, ako ne i visoko samopoštovanje.

Baumeister sa saradnicima (2003; prema Trzesniewski i sar. 2006) je skrenuo pažnju na velike razlike u metodologiji istraživanja i na ograničenja koja su kod mnogih evidentna, kao što je npr. nedostatak longitudinalnog pristupa ili nedovoljno reprezentativni uzorci, što se odražava na relijabilnost rezultata.

U nastojanju da otklone pomenuta metodološka ograničenja Trzesniewski sa saradnicima (2006) je dizajnirao longitudinalnu studiju, koja se nije temeljila samo na samoizvještavanju ispitanika, već su korištene i objektivnije eksterne procjene (npr. izvještaji kliničara ili izvještaji iz sudova). Cilj njihove studije je bio utvrditi da li nisko samopoštovanje na ranom adolescentnom uzrastu ima efekta na životna postignuća odraslih, 10 godina kasnije. Rezultati su pokazali da mladi sa niskim samopoštovanjem imaju mnogo više kriminalnih prestupa u odrasloj dobi, u poređenju sa adolescentima koji imaju visoko samopoštovanje.

Kako vidimo iz zaključaka ovih relativno novijih studija (Baumeister i sar. 2003, Östgård-Ybrandt i Armelius 2004 i Trzesniewski i sar. 2006) i dalje nema saglasnosti o postojanju ili nepostojanju veze između samopoimanja i antisocijalnog ponašanja, tako da su neophodna dalja istraživanja, po pitanju metodologije čistija, preciznija i usaglašenija.

6. PREDMET I CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja je da se utvrdi u kojoj mjeri porodično funkcionisanje i samopimanja kod mladih adolescentne dobi, ima značaja u predikciji njihovog antisocijalnog ponašanja i da se utvrde specifičnosti funkcionisanja porodičnog sistema u cjelini, kvaliteta interakcija u odnosu roditelj-adolescent i specifičnosti koncepta o sebi u grupi adolescenata koji pokazuju antisocijalno ponašanje.

Sobzirom na predmet istraživanja osnovni ciljevi su:

1. Da se utvrdi da li postoje razlike u funkcionisanju porodica adolescenata koji pokazuju izvjesne oblike antisocijalnog ponašanja i onih kod kojih nisu evidentirani oblici antisocijalnog ponašanja i ako razlike postoje, u kojim aspektima porodičnog funkcionisanja su primjetne.
2. Da se utvrde direktne veze između porodičnog funkcionisanja i antisocijalnog ponašanja adolescenata i u kojim aspektima porodične dinamike, disfunkcionalnost može biti prediktor antisocijalnog ponašanja.
3. Da se utvrdi da li se percepcija kvaliteta odnosa roditelj-dijete značajno razlikuje kod adolescenata koji pokazuju antisocijalno ponašanje u odnosu na adolescente koji ne pokazuju takvo ponašanje.
4. Da se utvrdi koji su to aspekti odnosa roditelj-dijete koji se značajno razlikuju kod adolescenata sa antisocijalnim ponašanjem u odnosu na adolescente koji ne pokazuju takvo ponašanje.
5. Da se utvrdi u kojoj mjeri kvaliteta odnosa roditelj-dijete može biti od značaja u predikciji adolescentovog antisocijalnog ponašanja.
6. Da se istraži direktna veza između različitih aspekata samopoimanja i antisocijalnog ponašanja i da se utvrdi u kojim aspektima i koje karakteristike samopoimanja kod adolescenata mogu biti prediktor antisocijalnog ponašanja.
7. Da se utvrdi kakva je međusobna veza između varijabli porodičnog funkcionisanja i samopoimanja u odnosu na antisocijalno ponašanje i da li je njihov uticaj samo direktan, ili i indirektan.

8. Da se utvrdi da li varijable samopimanja imaju mediativnu ulogu i da li posreduju u ostvarivanju uticaja porodičnog funkcionisanja na adolescentovo antisocijalno ponašanje.
9. Da se utvrdi i kojoj mjeri sociodemografske varijable (potpunost porodice, pol ispitanika, starost adolescenta-ispitanika, redosled rođenja ispitanika, broj djece u porodici, zaposlenost roditelja i stručna sprema roditelja) imaju uticaja na antisocijalno ponašanje adolescenata.

7. VARIJABLE I NJIHOVE MJERE

7.1. Zavisna varijabla *antisocijalno ponašanje*

Antisocijalnim ponašanjem se smatra bilo kakav akt kojim se narušavaju društvena pravila i osnovna prava drugih ljudi. To uključuje ponašanja koja imaju za cilj da povrijede druge ili unište imovinu (npr. tuče, agresivno ponašanje prema ljudima ili životinjama), nelegalna ponašanja (npr. konzumiranje ili preprodavanje droga, krađa, nošenje ili trgovina oružjem i sl.), kršenje opšteprihvaćenih pravila i autoriteta (npr. neopravdano izostajanje iz škole). Ova ponašanja egzistiraju na kontinuumu ozbiljnosti tj. težine i to je uzeto u obzir.

Operacionalna definicija šta čini adolescenta sa antisocijalnim ponašanjem je da ukoliko nastavnici ili eventualno relevantne ustanove identifikuju njegovo ponašanje takvim i ako i sam adolescent na odabranoj skali samoprocjene da iskaze kojima indikuje ili potvrđuje takve oblike ponašanja.

Mjera u kojoj je antisocijalno ponašanje prisutno kod adolescenata ispitivat će se skalom za procjenu ponašanja, koja je pripremljena u dvije varijante. U jednoj varijanti ove skale procjena tj. samoprocjena se vrši od strane samog adolescenta ispitanika, a u drugoj varijanti procjenu adolescentovog ponašanja vrši nastavnik, tj. razredni starješina (po autoru skale, Opačić 1995.).

7.2. Nezavisna varijabla *funkcionisanje porodice*

Sistemski pristup u ovom istraživanju operacionalizovan je kroz primjenu Beavers-ovog modela porodičnog funkcionisanja i instrumenta koji je zasnovan na njemu..

Varijabla funkcionalnost porodice operacionalizovana je kroz stavove i percepciju određenih interakcija i ponašanja u porodici, od strane samih adolescenata, koji su sadržani u 6 subskala testa SFI- (engl. Self-report Family Inventory) ili ISPO (Inventar samoprocjene porodičnih odnosa), kako sam ga nazvala za potrebe ovog istraživanja. SFI/ISPO je instrument samoprocjene, zasnovan na Beaversovom modelu porodičnog funkcionisanja. Sadašnja verzija instrumenta nastala je kao rezultat Beaversovih modifikovacija i usavršavanja tokom njegovog 20-ogodišnjeg istraživačkog i kliničkog rada.

Sastoji se od 36 tvrdnji relevantnih za procjenu funkcionisanja porodice u sledećim domenima: zdravlje/kompetencija; kohezija; komunikacija; rješavanje konflikata; liderstvo i afektivna responzivnost.

Subskala zdravlje/kompetencija uključuje 15 tvrdnji koje procjenjuju cjelokupnu porodičnu kompetenciju; raspoloženje i opšti emotivni ton u porodici; sposobnost razrješavanja konflikata; nezavisnost i individualnost članova; optimizam nasuprot pesimizmu i prihvatanje članova porodice.

Subskala rješavanje konflikata uključuje osam tvrdnji kojima se utvrđuje postojanje konflikata i to po kvalitetu, od prikrivenih nasuprot otvorenim sukobljavanjima ili neriješenih konflikata u formi optuživanja, zatim spremnost članova da prihvate odgovornost za vlastite postupke i prihvatljivost izražavanja neprijatnih ličnih osjećanja.

Subskala kohezije obuhvata pet tvrdnji i procjenjuje količinu zadovoljstva koju članovi ostvaruju obitavanjem i provođenjem vremena sa svojom porodicom, nasuprot onom koje dobijaju van porodice.

Subskala direktivnog liderstva obuhvata tri tvrdnje i procjenjuje ulogu odraslih članova u smislu načina uspostavljanja kontrole (tj. njene rigidnosti i strogosti).

Subskala emocionalne ekspresivnosti sačinjena je od pet tvrdnji koje se odnose na verbalno i neverbalno izražavanje topline, brige, nježnosti i bliskosti među članovima porodice.

Instrument ima jaku empirijsku osnovu i visoke metrijske karakteristike – relijabilnost (Cronbach .84 - .93 kao i test-retest relijabilnost .85 ili veću), validnost (Kanoničke korelacije od .62 i više sa drugim instrumentima koji mjere porodičnu kompetenciju) i diskriminativnost grupa u kliničkim studijama. Inventar samoprocjene porodičnih odnosa (ISPO/SFI) korespondira dobro sa skalama koje imaju konceptualno slična područja porodičnog funkcionisanja kao npr.zdravlje/kompetencije korelira sa subskalom generalnog funkcionisanja na testu FAD (Family Assesment Device) $r = .77$, (Miller et al. 1985.). Subskala kohezije na ovom testu korelira sa subskalom kohezije na FACES III (to je skala koja se zasniva na Cirkumplex modelu bračnog i porodičnog funkcionisanja ($r = .67$, Beavers and Hampson, 1990; Olson, 1986.).

Od ispitanika je traženo da na petostepenoj skali likertovog tipa (izuzev kod poslednje tvrdnje gdje su ispitanici nezavisnost i autonomnost članova porodice rangirali u tri grupe)

procjene koliko se svaka od navedenih tvrdnji odnosi na uobičajena ponašanja, osjećanja, očekivanja, stavove ili vjerovanja u njihovoj porodici.

U ovom istraživanju podaci o porodičnom funkcionisanju su prikupljeni samo od adolescenata-ispitanika, i to iz nekoliko razloga: mnoga istraživanja su pokazala vrlo malu saglasnost među procjenama porodičnog funkcionisanja kod djece i roditelja; percepcija porodičnog funkcionisanja kod djece se pokazala mnogo validnijom nego kod roditelja (za to sam dobila potvrdu i mojim istraživanjem u okviru magistarskog rada) i treći razlog je to što je u školama vrlo teško ostvariti saradnju sa roditeljima, čak i kad su u pitanju neki aktuelni školski zadaci, a kamoli volontersko učešće u nekom istraživanju.

7.3. Nezavisna varijabla *opažanje kvaliteta odnosa roditelj-djete* je operacionalizovana kroz percepciju tog odnosa od strane adolescenata-ispitanika i njihove stavove izražene na skali SRDI (Opačić, Kos 1986.), koju je modifikovao Opačić (1995.)

Za potrebe ovog istraživanja korišteno je šest subskala za procjenu šest dimenzija odnosa roditelj-djete, posebno za odnos sa ocem, posebno za odnos sa majkom. Tri subskale se odnose na emocionalni aspekt odnosa roditelj djete, na stepen njihove podrške i ljubavi. To su:

- *Subskala intimnost* obuhvata tvrdnje koje se odnose na percepciju roditelja kao otvorenog, podržavajućeg i bliskog djetetu
- *Subskalu zanemarivanje* čine tvrdnje koje se odnose na percepciju odnosa sa roditeljima u negativnom svjetlu, u smislu roditeljske neresponzivnosti i nedostatka interesovanja, vremena, bliskosti i pažnje.
- *Subskala žrtvovanje* sadrži tvrdnje koje ukazuju na percepciju odnosa sa roditeljima u smislu responzivnosti i spremnosti na pružanje podrške i pomoći.

Preostale tri skale se odnose na funkcionalni aspekt odnosa roditelj-dijete, vezan za vaspitnu ulogu roditelja, i odnose se na održavanje discipline, kontrolu i zahtjeve.

- *Subskala kažnjavanje* sadrži tvrdnje koje se odnose na percepciju postupaka kažnjavanja od strane roditelja – verbalnog i fizičkog kažnjavanja, sa ili bez razloga za kažnjavanje.

- *Subskala zahtjevi* obuhvata tvrdnje koje se odnose na to kako dijete percipira roditeljska očekivanja vezano za njegova postignuća i uspjeh u životu.
- *Subskalu kontrole* čine tvrdnje koje se odnose na djetetovu percepciju zabrana i ograničenja od strane roditelja, kao i to koliko roditelj podstiče ili sputava autonomnost.

Kod ovog instrumenta, od ispitanika se traži da na skali Likertovog tipa (1-5) procjeni koliko tačno svaka od navedenih tvrdnji opisuje njegov odnos sa roditeljima, posebno za odnos sa ocem i posebno za odnos sa majkom.

7.4. Nezavisna varijabla *samopoimanje* je operacionalno definisana kroz deset varijabli na skali čiji je autor Opačić (1995.) a to su: emocionalnost-racionalnost; rigidnost; mizantropija; moralnost; lokus kontrole; globalno samoposmatranje; polna privlačnost; evaluacija od strane drugih; fizičke sposobnosti; intelektualne sposobnosti. Pomenuta skala je skala samoprocjene i sami adolescenti su davali iskaze o pomenutim aspektima samopimanja.

Varijabla emocionalnost – racionalnost ukazuje na sklonost osobe da svoje neuspjehe u životu objašnjava pretjeranom osjećajnošću, odnosno nemogućnošću da kontroliše svoje emocije. Odgovara racionalizaciji kao mehanizmu odbrane. Operacionalno je određena kao skor na subskali emocionalnost-racionalnost na upitniku za ispitivanje samopimanja.

Varijabla rigidnost je indikator plastičnosti samopimanja. Ukazuje na sklonost da se svijet posmatra u crno-bijelim kategorijama. Operacionalno je određena kao skor na subskali rigidnost na upitniku za ispitivanje samopoimanja.

Varijabla mizantropije ukazuje na sklonost osobe da za svoj neuspjeh krivi druge ljude, kao i sklonost da se drugim ljudima pripisuju negativne osobine. Odgovara projekciji kao mehanizmu odbrane. Operacionalizuje se kroz skor na subskali mizantropije na upitniku za ispitivanje koncepta o sebi.

Varijabla moralnosti izražava stav da su dobrota i poštenje prepreka za uspjeh u svijetu koji je pokvaren i nepravedan. Sustina tog shvatanja je "ja sam dobar, a svijet je loš, a zbog toga ne mogu da uspijem u životu". Operacionalno je određena kao skor na subskali moralnosti na upitniku za ispitivanje samopimanja.

Varijabla lokus kontrole ukazuje da osoba vjeruje u sreću, sudbinu, predodređenost kao faktore uspjeha u životu. Za neuspjeh se uvijek okrivljuju spoljašnje okolnosti na koje se nije moglo uticati, dok se uspjeh pripisuje sopstvenim sposobnostima. Operacionalno se određuje kao skor na subskali lokusa kontrole na upitniku za ispitivanje samopimanja.

Varijabla globalnog samopoštovanja ukazuje na percepciju nivoa samopuzdanja, zadovoljstva sobom, sopstvenim sposobnostima i osobinama. Operacionalizuje se kao skor na subskali globalnog samopoštovanja na upitniku za ispitivanje samopimanja.

Varijabla polna privlačnost ukazuje na percepciju sopstvene privlačnosti u očima osoba suprotnog pola. Stavke u upitniku se odnose na zadovoljstvo svojim izgledom, građom svog tijela i uspješnosti u heteroseksualnim odnosima. Operacionalno je određena kao skor na subskali polne privlačnosti na upitniku za ispitivanje samopimanja.

Varijabla evaluacija od strane drugih ukazuje na onaj dio informacija o sebi unutar samopimanja koje dobijamo od drugih ljudi, utisak koji ostavljamo na druge, prihvaćenost u društvu i uvažavanje svoje ličnosti od strane drugih. Operacionalno je određujemo kao skor na subskali evaluacija od strane drugih na upitniku za ispitivanje samopimanja.

Varijabla fizičke sposobnosti se odnosi na percepciju sopstvenih fizičkih ili tjelesnih sposobnosti. Sadrži stavke koje govore o snazi, prednosti tijela, fizičkoj kondiciji i zadovoljstvu bavljenja fizičkom aktivnošću. Operacionalizuje se kroz skor na subskali fizičke sposobnosti na upitniku za ispitivanje samopimanja.

Varijabla intelektualne sposobnosti se odnosi na percepciju sopstvenih intelektualnih sposobnosti. Čine je stavke koje govore o lakoći učenja, pamćenja i uviđanja odnosa, snalaženja u novim situacijama. Operacionalno se određuje kao skor na subskali intelektualnih sposobnosti na upitniku za ispitivanje samopimanja.

Na samom početku, strukturanim upitnikom su dobijeni podaci o još nekim nezavisnim varijablama:

- Pol ispitanika
- Obrazovanje roditelja
- Zaposlenost roditelja
- Potpunost porodice
- Broj djece u porodici
- Starost adolescenta
- Poredak, red rođenja adolescenta u porodici

8. UZORAK

Uzorak koji je korišten u ovom istraživanju može se nazvati prigodnim uzorkom. Čine ga mladi adolescentne dobi (12 – 18 god.) i to podijeljeni u tri starosne grupe: rana adolescencija (12-14god), srednja adolescencija (14-16) i kasna adolescencija (16-18). Time se problem antisocijalnog ponašanja mogao sagledati i sa razvojnog aspekta.

U uzorku su bili zastupljeni mladi ljudi iz dvije osnovne i pet srednjih škola iz različitih regija u Crnoj Gori (južna-primorska, centralna i sjeverna-kontinentalna). Među srednjim školama uključene su škole različitog profila (tehničke, medicinske i gimnazije).

Procjenu ponašanja su vršili sami adolescenti-ispitanici i njihovi nastavnici. Bilo da procjena nastavnika, bilo samog adolescenta ukazuje na neki oblik tendencije ka antisocijalnom ponašanju, to je uzeto u obzir.

Adolescenti sa evidentiranom tendencijom ka antisocijalnom ponašanju klasifikovani su u dvije grupe, sobzirom na težinu ili ozbiljnost antisocijalnog ponašanja: lakši oblici antisocijalnog ponašanja (povremeno neopravdano izostajanje iz škole, povremeni sukobi sa nastavnicima i vršnjacima, prkosno ponašanje bez fizičkih sukoba) i srednje teški oblici antisocijalnog ponašanja (povremeno konzumiraju alkohol, probali drogu, učestvuju u tučama sa vršnjacima).

Ovim istraživanjem nisu obuhvaćeni adolescenti za koje bi se moglo reći da pokazuju teške oblike antisocijalnog ponašanja. U toj kategoriji bi bili adolescenti kod kojih je dijagnosticiran problem ovisnosti o alkoholu ili drogama, adolescenti koji su u sukobu sa zakonom. Kako se istraživanje realizovalo u Crnoj Gori, nažalost u to vrijeme, u sistemu brige za mlade, nisu postojala institucionalna rješenja za one koji se suočavaju sa ovakvim teškoćama, pa se nije moglo doći ni do njihove evidencije. U istraživanje je bila uključena mala grupa liječenih narkomana (12 ispitanika), ali zbog nedovoljne veličine tog uzorka, njihovi rezultati nisu uzeti u obzir u analizi istraživanja.

9. POSTUPAK SPROVOĐENJA ISPITIVANJA

Ispitivanje je sprovedeno u period od aprila do juna 2011.

Prije početka istraživanja, dobijena je saglasnost od direktora škola i nastavnih vjeća i obezbjeđeno volontersko učešće nastavnika, koji su procjenjivali sklonost adolescenata, njihovih učenika, ka antisocijalnom ponašanju.

Navedene skale (u poglavlju o varijablama) primjenjene su grupno, za svaki razred posebno, na ranije opisanom uzorku u okviru nastave u školi, tako da su na taj način učenici bili motivisani za ispitivanje, jer je učešće bilo volontersko. Popunjavanje upitnika je trajalo dva školska časa. Nastavnici su imali neograničeno vrijeme za popunjavanje skale procjene sklonosti ka ASP* njihovih učenika i radili su to individualno.

Po dolasku u razred eksperimentorka se predstavila adolescentima, ukratko objasnila cilj i svrhu istraživanja i zamolila za iskrenost i saradnju. Naglašeno im je da je ispitivanje anonimno i da ne moraju navoditi svoja imena. Radi uparivanja podataka dobijenih na skali samoprocjene sklonosti ka ASP i procjene sklonosti ka ASP od strane njihovih razrednih starješina, adolescenti su dogovorili sa njima kojom šifrom će ih obilježavati.

Eksperimentorka je lično dala instrukcije kako se skale popunjavaju, i bila prisutna dok je ispitivanje trajalo tako da su se adolescenti mogli obratiti u slučaju nekih nejasnoća.

Sve skale, u svim razredima, su popunjavane istim redom, prvo IPO, potom SRDI, kao treća skala samopoimanja i na kraju skala samoprocjene sklonosti ka ASP.

*Antisocijalno Ponašanje – u daljem tekstu ASP

10. OBRADA PODATAKA

10.1. *Plan obrade podataka*

U svrhu odgovora na postavljene zadatke i ciljeve istraživanja, dobijeni podaci su obrađeni sledećim statističkim metodama:

1. Prije svega izračunati su osnovni deskriptivni statistički pokazatelji radi opisa uzorka na kojem se istraživanje realizovalo;
2. Matrica interkorelacija svih varijabli koje su uključene u istraživanje, kako bi se pružila bazična sliku o strukturi povezanosti između varijabli;
3. Klaster analizom (analizom grupisanja) se ispitala mogućnost detekcije grupa adolescenata sa i bez sklonosti ka antisocijalnom ponašanju, a na osnovu varijabli kojima se mjerila sklonost različitim oblicima antisocijalnog ponašanja; klasterizacija je izvršena po Ward-ovom algoritmu, sa kvadriranom Euklidovom distancom kao mjerom distance; detekcija smislenog broja grupa, kao i sadržaj samih dobijenih klastera utvrdio se primjenom kanoničke diskriminativne analize, sa kategoričkim varijablama dobijenim klasterizacijom kao zavisnom i varijablama antisocijalnog ponašanja kao nezavisnim varijablama;
4. Kanonička korelaciona analiza se realizovala kako bi se utvrdilo kakvi su odnosi između različitih oblika ASP adolescenata, s jedne, i različitih aspekata funkcionisanja porodice, odnosa roditelja i djece, kao i različitih aspekata samopoimanja adolescenata, s druge strane;
5. Kanonička diskriminativna analiza se koristila kako bi se utvrdilo na osnovu kojih aspekata (dis)funkcionalnosti porodičnog sistema, odnosa između roditelja i djece, odnosno, samopoimanja adolescenata se na najbolji mogući način mogu razlikovati grupe adolescenata sa i bez ASP;
6. Multiplu regresionu analizu sam koristila da ispitam na osnovu kakvog složaja aspekata (dis)funkcionalnosti porodičnog sistema, odnosa između roditelja i djece, odnosno, samopoimanja adolescenata, se mogu na najbolji način predvidjeti mogući oblici ASP; multiplom regresionom analizom sam ispitala doprinos sociodemografskih varijabli predikciji različitih mjera antisocijalnog ponašanja adolescenata;
7. Hijerarhijska regresiona analiza je primjenjena kako bih utvrdila specifičan doprinos varijabli porodične dinamike, odnosa roditelj-dijete i samopoimanja adolescenata u predikciji različitih mjera ASP adolescenata;

8. Strukturalno modeliranje je upotrebljeno na kraju, za eksploraciju mreže kauzalnih uticaja između konstrukata koji su se ispitali u ovom istraživanju. Testirana su tri modela odnosa varijabli porodičnog funkcionisanja, odnosa roditelja i djece, samopoimanja i antisocijalnog ponašanja, na bazi modelovanja strukturalnih jednačina (potpuni medijatorski model, djelimični medijatorski model, i model bez medijacije). Kao indeksi podesnosti modela, izračunavani su χ^2 , CFI, NFI i RMSEA.

Obrada podataka se vršila u programskom paketu SPSS for Windows. Za kanoničku korelacionu analizu primjenjen je program Kanonika, koji radi u SPSS okruženju, autora Kneževića i Momirovića. Modelovanje strukturalnim jednačinama realizovano je u programskom paketu AMOS 16.

10.2. Struktura uzorka

Istraživanje je realizovano na uzorku srednjoškolaca, oba pola (140 (52%) muškog i 130 (48%) ženskog), prosječnog uzrasta od 17.23 godine (SD=1.83, Min=12, Max=19), prosečnog školskog uspjeha 2.12 (SD=.94, Min=1, Max=5). Struktura uzorka specifičnije je opisana u tabeli 1.

Tabela 1. Struktura uzorka

		Pol		Uzrast					Školski uspjeh					Ukupno °
		M	Ž	12	16	17	18	19	5	4	3	2	1	
Adolescenti bez ASP	f	80	103	11	20	46	52	54	27	32	26	4	0	183
	%	29.7	37.9	4.1	7.4	17.0	19.3	20.0	23.9	28.3	23.0	3.5	.0	67.8
Adolescenti sa ASP	f	60	27	7	5	44	18	13	6	10	4	3	1	87
	%	22.3	10.0	2.6	1.9	16.3	6.7	4.8	5.3	8.8	3.5	2.7	.9	32.2
Ukupno	f	140	130	18	25	90	70	67	33	42	30	7	1	270
	%	52.0	48.0	6.7	9.3	33.3	25.9	24.8	29.2	37.2	26.5	6.2	.9	100.0

Kada se razmotri struktura uzorka podjeljenog na dvije grupe – adolescenta sa i bez antisocijalnog ponašanja (dva klastera ispitanika su dobijena primjenom klaster analize, vidjeti prvo poglavlje u rezultatima istraživanja), može se uočiti da postoje statistički

značajne razlike između dvije grupe po polu – u grupi adolescenata sa antisocijalnim ponašanjem ima više muškaraca ($\chi^2(1)=14.751$, $p\leq.01$), kao i po uzrastu – stariji ispitanici su manje skloni antisocijalnom ponašanju ($\chi^2(4)=19.922$, $p\leq.01$), dok, međutim, po školskom uspjehu nisu evidentirane statistički značajne razlike ($\chi^2(4)=7.135$, $p>.05$).

Tabela 2. Struktura uzorka – karakteristike porodica ispitanika

	Broj djece					Redosled rođenja				Majka posao		Majka obrazovanje			Otac posao		Otac obrazovanje			
	1	2	3	4	5 >	1	2	3	J	Da	Ne	O	S	V	Da	Ne	O	S	V	
Ad. bez ASP	f	7	74	67	17	5	74	33	50	6	110	48	7	106	45	136	13	5	10	50
	%	2.8	29.5	26.7	6.8	2	30.2	13.5	20.4	2.4	47.2	20.6	3	45.3	19.2	61.5	5.9	2.1	43.3	21.5
Ad. sa ASP	f	7	45	20	5	4	33	14	28	7	48	27	5	57	14	65	7	2	60	15
	%	2.8	17.9	8	2	1.6	13.5	5.7	11.4	2.9	20.6	11.6	2.1	24.4	6	29.4	3.2	0.9	25.8	6.4
Ukupno	f	14	119	87	22	9	107	47	78	13	158	75	12	163	59	201	20	7	16	65
	%	5.6	47.4	34.7	8.8	3.6	43.7	19.2	31.8	5.3	67.8	32.2	5.1	69.7	25.2	91.9	9.3	3.1	69.1	27.9
$\chi^2(df)$	8.644 (4)					3.249 (3)				.726 (1)		2.983 (2)			.059 (1)		4.279 (2)			
p	p>.05					p>.05				p>.05		p>.05			p>.05		p>.05			
Značenje skraćenica u tabeli: J – jedinač; O – osnovna škola, S – srednja škola, V – visoko obrazovanje																				

Kada su u pitanju porodice ispitanika, radi se najčešće o porodicama sa dvoje djece, u kojima su ispitanici najčešće prvi po redosledu rođenja. I majke i očevi ispitanika su u najčešće sa srednjom školom, i zaposleni su (tabela 2.). Po ovim varijablama ne postoje statistički značajne razlike.

11. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

11.1. *Adolescenti s antisocijalnim ponašanjem – mogućnosti diskriminacije*

Jedan od prvih zadataka u ovom istraživanju je bio utvrditi da li je moguće da se, na osnovu skorova na dimenzijama antisocijalnog ponašanja adolescenata: školske nediscipline, slabe kontrole impulsa, i prokriminalnog ponašanja, detektuju grupe adolescenata sa različitim stepenom sklonosti ka ASP.

U tu svrhu, u prvom koraku, realizovana je analiza grupisanja (klaster analiza). Ispitanici su klasterisani na bazi svih mjera antisocijalnog ponašanja: školske nediscipline, slabe kontrole impulsa, i prokriminalnog ponašanja. Klasterizacija je izvršena po Ward-ovom algoritmu, sa kvadriranom Euklidovom distancom kao mjerom distance. Rezultati klaster analize su ukazali na moguće dvoklastersko i troklastersko rješenje. Varijable sa dvije, odnosno, tri grupe, sačuvane su u bazi podataka kao nove varijable, i upotrebljene u sledećem koraku analize.

U drugom koraku, kako bi se identifikovalo najparsimoničnije i interpretativno najvalidnije rješenje, urađene su dvije kanoničke diskriminativne analize, sa dimenzijama antisocijalnog ponašanja adolescenata (školskom nedisciplinom, slabom kontrolom impulsa, i prokriminalnim ponašanjem) kao nezavisnim, i varijablama, sa dvije, odnosno, tri grupe ispitanika, dobijenim prethodnom klasterizacijom, kao zavisnim varijablama.

Kada je u pitanju dvoklastersko rješenje, diskriminativnom analizom izolovana je jedna statistički značajna diskriminativna funkcija, koja razdvaja dvije grupe intenzitetom kanoničke korelacije od $R=.788$ ($\lambda=1.633$, Wilk's $\lambda=.380$, $\chi^2=258.018$, $df=3$, $p=.000$).

Sa ovom diskriminativnom funkcijom sve varijable imaju visoku korelaciju (Tabela 3.), a na osnovu matrice centroida (Tabela 4.) može se videti da se ove dvije grupe mogu identifikovati kao grupa adolescenata bez izraženog antisocijalnog ponašanja, i grupa sa prisutnim antisocijalnim ponašanjem.

Tabela 3. *Matrice koeficijenata i strukture*

Varijable	Matrica koeficijenata	Matrica strukture
slaba kontrola impulsa	.758	.845
školska nedisciplina	.249	.649
prokriminalno ponašanje	.410	.482

Tabela 4. Matrica grupnih centroida

1 Adolescenti bez izraženog antisocijalnog ponašanja	-.878
2 Adolescenti sa antisocijalnim ponašanjem	1.847

Na osnovu ove diskriminativne funkcije, 99.6% ispitanika je uspješno klasifikovano.

Tabela 5. Rezultati klasifikacije

Originalna grupna pripadnost	Grupe	Previđena grupna pripadnost		Total
		1	2	
f	1	183	0	183
	2	1	86	87
%	1	100.0	.0	100.0
	2	1.1	98.9	100.0

99.6% ispitanika je korektno klasifikovano

Kada je u pitanju troklastersko rješenje, diskriminativnom analizom izolovane su dvije statistički značajne diskriminativne funkcije: prva sa intenzitetom kanoničke korelacije od $R=.877$ ($\lambda=3.331$, Wilk's $\lambda=.141$, $\chi^2=521.570$, $df=6$, $p=.000$), i druga sa kanoničkom korelacijom od $R=.625$ ($\lambda=.641$, Wilk's $\lambda=.610$, $\chi^2=131.697$, $df=2$, $p=.000$). Matrice koeficijenata i strukture, kao i matrica centroida, prikazane su u tabelama 6 i 7.

Tabela 6. Matrice koeficijenata i strukture

Varijable	Matrica koeficijenata		Matrica strukture	
	1	2	1	2
prokriminalno ponašanje	.856	-.523	.880	-.475
školska nedisciplina	.124	.251	.452	.425
slaba kontrola impulsa	.416	.757	.458	.852

Prva diskriminativna funkcija pravi najveću diskriminaciju između adolescenata sa jasno izraženim antisocijalnim oblicima ponašanja, i to od skoro 8 standardnih devijacija (prva i treća grupa), dok se između njih nalazi još jedna grupa, koja se takođe karakteriše antiso-

cijalnim ponašanjem, ali ispoljenim u manjoj mjeri. Druga diskriminativna funkcija pravi distinkciju između ispitanika iz druge grupe, koje karakteriše slabija kontrola impulsa i školska nedisciplina, ali ne i sklonost ka prokriminalnom ponašanju, od grupe sklone prokriminalnom ponašanju. Razlika između ove dvije grupe je skoro 3.2 standardne devijacije. Uspješnost klasifikacije na osnovu ovih diskriminativnih funkcija je 99.3% (Tabela 6.).

Tabela 7. Matrica grupnih centroida

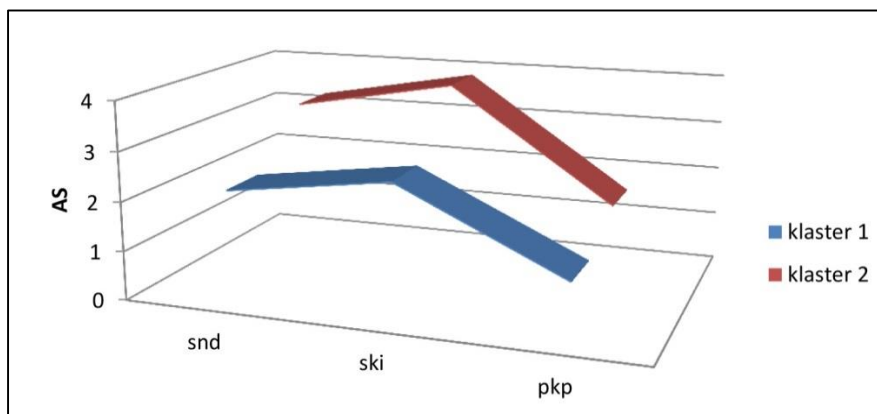
Grupa	Funkcija	
	1	2
1	-.975	-.344
2	1.288	1.139
3	7.320	-2.147

Tabela 8. Rezultati klasifikacije

Originalna grupna pripadnost	Grupe	Previđena grupna pripadnost			Total
		1	2	3	
f	1	183	0	0	183
	2	0	74	2	76
	3	0	0	11	11
%	1	100.0	.0	.0	100.0
	2	.0	97.4	2.6	100.0
	3	.0	.0	100.0	100.0

99.3% ispitanika je korektno klasifikovano

Dvoklastersko rješenje se pokazalo kao parsimoničnije i interpretativno valjanije od trofaktorskog, te je za potrebe daljih analiza zadržano dvofaktorsko rješenje, sa jednom grupom ispitanika – adolescenata koji ne ispoljavaju različite oblike ASP, i drugom grupom adolescenata sa ASP.

Grafikon 1. Rezultati klaster analize

11.2. Antisocijalno ponašanje adolescenata i socio-demografske karakteristike

Jedno od važnih pitanja je i pitanje uticaja nekih socijalnih i ekonomskih karakteristika adolescenata, odnosno, okruženja u kojem žive na njihovu tendenciju ka antisocijalnom ponašanju. U tu svrhu, urađen je set od tri multiple regresione analize sa školskom nedisciplinom, slabom kontrolom impulsa i prokriminálnim ponašanjem kao kriterijumima. Nastojali smo da ispitamo da li i u kojoj meri različite socio-demografske karakteristike (pol, uzrast, školski uspjeh, broj dece u porodici, redosled rođenja deteta, stručna sprema majke i oca i radni status majke i oca) doprinose predikciji ova tri oblika ASP.

Kada je u pitanju varijabla školska nedisciplina, rezultati pokazuju da koeficijent multiple korelacije kriterijumske i ovog seta prediktorskih varijabli nije statistički značajan (tabela 9). Ipak, može se zapaziti iz tabele 10 da bi se, kada bi se povećao uzorak, vjerovatno kao značajni prediktori, i to na granici značajnosti, pojavili školski uspeh ($\beta = -.260$, $p = .047$), koji pokazuje da što su učenici lošijeg uspjeha, to će u većoj meri ispoljavati nedisciplinovane oblike ponašanja u školi, i, na marginalnom nivou, pol - mladići su skloniji ovim oblicima ponašanja od djevojaka ($\beta = -.237$, $p = .074$).

Tabela 9. Rezultati multiple regresione analize za varijablu školska nedisciplina

R	R ²	Korigovani R ²	SE procjene	F	p
.430	.185	.061	.670	1.487	.174

Značenje skraćena i simbola u tabeli: R – koeficijent multiple korelacije; R²-koeficijent determinacije; F - statistik za testiranje značajnosti regresionog modela; p – nivo značajnosti F statistika

Tabela 10. Doprinos prediktora regresionoj funkciji

Model	β	t	Sig.	Korelacije		
				Nulta	Parcijalna	Part
pol	-.237	-1.821	.074	-.227	-.231	-.214
uzrast	-.038	-.311	.757	.048	-.040	-.037
broj djece u porodici	-.041	-.315	.754	.000	-.041	-.037
redosled rođenja djeteta	-.023	-.179	.858	.019	-.023	-.021
da li je majka zaposlena	.087	.652	.517	.048	.085	.077
stručna sprema majke	-.162	-1.192	.238	-.191	-.153	-.140
da li je otac zaposlen	.118	.887	.379	.136	.115	.104
stručna sprema oca	.071	.506	.615	-.056	.066	.059
školski uspjeh	-.260	2.032	.047	-.331	-.256	-.239

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: β -standardizovani regresioni koeficijent; t-vrijednost t statistika; r-koeficijent korelacije; p – nivo značajnosti t statistika

Kada je u pitanju varijabla slaba kontrola impulsa, rezultati pokazuju da koeficijent multiple korelacije kriterijumske i ovog seta prediktorskih varijabli takođe nije statistički značajan (tabela 11). Ipak, može se zapaziti iz tabele 12 da bi se jedino kao značajan prediktor pojavio uzrast ($\beta=-.292$, $p=.023$), koji pokazuje da što su učenici mlađi, to će slabije kontrolisati svoje impulse.

Tabela 11. Rezultati multiple regresione analize za varijablu slaba kontrola impulsa

R	R ²	Korigovani R ²	SE procjene	F	p
.392	.154	.024	.735	1.189	.319

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: R – koeficijent multiple korelacije; R²-koeficijent determinacije; F - statistik za testiranje značajnosti regresionog modela; p – nivo značajnosti F statistika

Tabela 12. Doprinos prediktora regresionoj funkciji

Model	β	t	Sig.	Korelacije		
				Nulta	Parcijalna	Part
pol	-.078	-.588	.559	-.005	-.076	-.070
uzrast	-.292	-2.341	.023	-.263	-.292	-.280
broj djece u porodici	.002	.012	.991	.022	.002	.001
redosled rođenja djeteta	.035	.270	.788	.083	.035	.032
da li je majka zaposlena	.090	.655	.515	.061	.085	.078
stručna sprema majke	-.181	-1.304	.197	-.214	-.167	-.156
da li je otac zaposlen	-.012	-.085	.932	.025	-.011	-.010
stručna sprema oca	.099	.692	.492	.012	.090	.083
školski uspjeh	-.175	1.344	.184	-.161	-.172	-.161

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: β -standardizovani regresioni koeficijent; t-vrijednost t statistika; r-koeficijent korelacije; p – nivo značajnosti t statistika

Kada je u pitanju varijabla prokriminalno ponašanje, rezultati pokazuju da ni u ovom slučaju koeficijent multiple korelacije kriterijumske i ovog seta prediktorskih varijabli nije statistički značajan (tabela 13.), a, kao što se iz tabele br.14 vidi, ni jedan od prediktora, izuzev, marginalno, pola (mladići mogu biti skloniji prokriminalnim oblicima ponašanja od djevojaka ($\beta=-.245$, $p=.067$), ne ostvaruje značajan doprinos regresionoj funkciji.

Tabela 13. Rezultati multiple regresione analize za varijablu prokriminalno ponašanje

R	R ²	Korigovani R ²	SE procene	F	p
.417	.174	.048	.307	1.379	.218

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: R – koeficijent multiple korelacije; R²-koeficijent determinacije; F - statistik za testiranje značajnosti regresionog modela; p – nivo značajnosti F statistika.

Tabela 14. Doprinos prediktora regresionoj funkciji

Model	β	t	Sig.	Korelacije		
				Nulta	Parcijalna	Part
pol	-.245	-1.866	.067	-.284	-.236	-.221
uzrast	-.039	-.312	.756	.035	-.041	-.037
broj djece u porodici	-.095	-.724	.472	-.090	-.094	-.086
redosled rođenja djeteta	.088	.679	.500	.093	.088	.080
da li je majka zaposlena	-.025	-.184	.855	-.098	-.024	-.022
stručna sprema majke	-.116	-.848	.400	-.135	-.110	-.100
da li je otac zaposlen	.008	.063	.950	.012	.008	.007
stručna sprema oca	-.077	-.545	.588	-.085	-.071	-.065
školski uspjeh	-.216	1.679	.098	-.296	-.214	-.199

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: β -standardizovani regresioni koeficijent; t-vrijednost t statistika; r-koeficijent korelacije; p – nivo značajnosti t statistika

Kada su u pitanju procjene od strane nastavnika, rezultati su u sva tri slučaja komplementarni rezultatima kada su kao kriterijumi korišćene samoprocjene adolescenata.

11.3 Funkcionalnost porodičnog sistema i antisocijalno ponašanje adolescenata

U ovom poglavlju pokušaćemo da odgovorimo na tri ključna pitanja kada je u pitanju funkcionisanje porodice i antisocijalno ponašanje adolescenata:

1. Kakvi su odnosi između različitih oblika antisocijalnog ponašanja adolescenata, s jedne, i različitih aspekata funkcionisanja porodice, s druge strane;
2. Na osnovu kojih aspekata (dis)funkcionalnosti porodičnog sistema se na najbolji mogući način mogu razlikovati porodice sa adolescentom sa i bez ASP;
3. Na osnovu kakvog složaja aspekata (dis)funkcionalnosti porodičnog sistema se mogu na najbolji način predvidjeti mogući oblici antisocijalnog ponašanja adolescenata.;

11.3.1. Odnosi između antisocijalnog ponašanja adolescenata i funkcionalnosti porodice

Kako bi utvrdili kakvi su odnosi između različitih oblika antisocijalnog ponašanja adolescenata i (dis)funkcionalnosti porodičnog sistema, primjenili smo kanoničku korelacionu analizu sa varijablama antisocijalnog ponašanja u lijevom skupu, i varijablama porodičnog funkcionisanja u desnom skupu. Treba napomenuti da je desni skup, odnosno, set varijabli porodičnog funkcionisanja, sastavljen od dimenzija porodičnog funkcionisanja mjerenih upitnikom SRDI Opačića i sar. (dimenzije: zadovoljstvo porodicom, patrijarhalna struktura porodice, slaganje s roditeljima), kao i upitnikom ISPO/SFI (Inventar samoprocjene porodičnih odnosa - engl. Self – report Family Inventory). Rezultati su prikazani u tabelama 13. i 14., dok je analiza prekrivanja prikazana u tabeli 15.

Kanoničkom korelacionom analizom izolovane su tri kanoničke funkcije, od kojih su dvije statistički značajne (tabela 15).

Prva kanonička funkcija povezuje dva skupa varijabli intenzitetom od približno .40. S prvom kanoničkom funkcijom negativno koreliraju sve varijable iz lijevog skupa (tabela 16.), kao i varijable Afektivna rezpozivnost, Rješavanje konflikata, Zdravlje/kompetencija i Komunikacija iz desnog skupa varijabli, koje su pozitivno povezane. Moglo bi se reći da prva kanonička funkcija opisuje porodice koje odlikuje afektniva rezpozivnost i osjetljivost članova porodice, dobra komunikacija i manje neriješenih porodičnih konflikata i investiranje svih članova porodice u rješavanje problema kada nastanu, i što je veoma važno, porodice iz kojih ne potiču adolescenti sa tendencijom ka antisocijalnom ponašanju.

Tabela 15: Koeficijenti kanoničkih korelacija i njihova značajnost

Kanoničke funkcije	ρ	Lambda	χ^2	df	p
1	.399	.737	72.279	30.000	.000
2	.294	.877	31.178	18.000	.027
3	.201	.960	9.775	8.000	.281

Značenje skraćena i simbola u tabeli: ρ – kanonički koeficijent korelacije; χ^2 - hi-kvadrat statistik; df – stepeni slobode; p – nivo značajnosti

Druga kanonička funkcija, s intenzitetom kanoničke korelacije od skoro .30, povezuje, s jedne strane, prokriminalno ponašanje i dobru kontrolu impulsa, i s druge strane nezadovoljstvo porodicom, lošu unutarporodičnu komunikaciju, ali i međusobnu povezanost i porodičnu bliskost.

Može se reći da adolescenti koji ispoljavaju promišljeno prokriminalno ponašanje, potiču iz porodičnog okruženja kojim nisu zadovoljni, okruženja čija se dinamika, iako postoji neka vrsta porodične povezanosti, ne karakteriše dobrim odnosima, ljubavlju i privrženošću, kao ni dobrom komunikacijom između članova porodice.

Tabela 16. Matrice koeficijenata i strukture

Varijable		Matrica kakoničkih koeficijenata		Matrica kanoničkih faktora	
		1	2	1	2
Lijevi skup	Školska nedisciplina	-.821	-.104	-.984	-.089
	Slaba kontrola impulsa	-.089	-.806	-.689	-.498
	Prokriminalno ponašanje	-.193	.973	-.676	.606
Desni skup	Zadovoljstvo porodicom	-.193	-1.019	.420	-.429
	Patrijarhalna struktura porodice	-.225	-.134	-.250	-.004
	Slaganje s roditeljima	-.099	-.020	-.422	.108
	Slaganje s braćom i sestrama	.195	-.423	-.252	-.094
	Zdravlje/kompetencija	-.270	.177	.640	-.175
	Rješavanje konflikata	.535	.280	.776	.080
	Komunikacija	.294	-.523	.619	-.355
	Kohezija	.052	.649	.445	.374
	Afektivna rezpozivnost	.637	-.097	.859	-.172
	Liderstvo	.213	.371	.179	.237

Analiza prepokrivanja pokazuje da varijable antisocijalnog ponašanja objašnjavaju relativno veliki procenat varijanse svog skupa, znatno veći u odnosu na varijable porodičnog funkcionisanja, što se može objasniti i jedinstvenijim mjerama i većim korelacijama između mjera antisocijalnog ponašanja u odnosu na mjere porodičnog funkcionisanja.

Tabela 17. Rezultati analize prepokrivanja

Skup varijabli	Kanoničke funkcije	Varijansa	Prepokrivanje
Lijevi skup	Prva	.633	.101
	Druga	.207	.018
Desni skup	Prva	.284	.045
	Druga	.059	.005

Međutim, analiza redundanse ukazuje da varijable iz skupa porodičnog funkcionisanja objašnjavaju veći procenat varijanse u lijevom skupu nego obratno, što ukazuje na snažniji uticaj porodičnog funkcionisanja na ispoljavanje antisocijalnog ponašanja kod adolescenata, iako je procenat objašnjene varijanse relativno mali (10% u prvoj i 4% u drugoj kanoničkoj funkciji).

Dakle, generalno bi se moglo reći da adolescenti skloniji ispoljavanju antisocijalnog ponašanja potiču iz porodica čiju dinamiku odlikuje relativna nefunkcionalnost, pre svega, loša komunikacija, kojom adolescenti nisu zadovoljni, u čemu možda i leži djelimičan uzrok njihovog antisocijalnog ponašanja.

11.3.2. Porodice sa adolescentom sa i bez antisocijalnog ponašanja – mogućnosti diskriminacije

Kako bismo provjerili na osnovu kojih aspekata (dis)funkcionalnosti porodičnog sistema se na najbolji mogući način mogu razlikovati porodice sa adolescentom sa i bez antisocijalnog ponašanja, uradili smo kanoničku diskriminativnu analizu, sa varijablama porodičnog funkcionisanja kao nezavisnim, i varijablom pripadnosti subuzorku adolescenata sa odnosno bez tendencija ka antisocijalnom ponašanju, izolovanom primjenom analize grupisanja, kao zavisnom varijablom. Izolovana je jedna kanonička diskriminativna funkcija, koja razlikuje dvije grupe adolescenata kanoničkom korelacijom $R=.315$ ($\lambda=.110$, Wilk's $\lambda=.901$, $\chi^2=24.848$, $df=10$, $p=.006$).

Tabela 18. Matrice koeficijenata i strukture

Varijable	Matrica koeficijenata	Matrica strukture
Zadovoljstvo porodicom	-.375	.261
Patrijarhalna struktura porodice	-.025	-.075
Slaganje s roditeljima	.073	-.239
Slaganje s braćom i sestrama	-.141	-.397
Zdravlje/kompetencija	-.498	.432
Rješavanje konflikata	.411	.646
Komunikacija	.260	.505
Kohezija	.263	.456
Afektivna rezonanzivnost	.871	.841
Liderstvo	.165	.140

Kao što je prikazano u tabelama 18 i 19 razlikovanju ove dvije grupe adolescenata najviše doprinose afektivna rezponzivnost članova porodice, zatim, rješavanje konflikata u porodici, te komunikacija, i to u pravcu grupe adolescenata bez sklonosti ka ASP. Nešto manju korelaciju s ovom diskriminativnom funkcijom ostvaruju još globalna porodična kompetencija, kao i bliskost članova porodice.

Tabela 19. Matrica grupnih centroida

Grupa 1 – adolescenti bez ASP	.226
Grupa 2 – adolescenti sa ASP	-.483

Ovaj profil zdrave porodice usmjeren je u pravcu adolescenata koji ne ispoljavaju antisocijalno ponašanje. Međutim, ova diskriminativna funkcija postavlja dvije grupe adolescenata na rastojanje manje od jedne standardne devijacije (oko .7 SD). Takođe, na osnovu ove diskriminativne funkcije se uspješno klasifikuje oko 65% ispitanika.

Tabela 20. Rezultati klasifikacije

Originalna grupna pripadnost	Grupe	Previđena grupna pripadnost		Total
		1	2	
f	Grupa 1 – adolescenti bez ASP	112	55	167
	Grupa 2 – adolescenti sa ASP	31	47	78
	Negrupisani	14	3	17
%	Grupa 1 – adolescenti bez ASP	67.1	32.9	100.0
	Grupa 2 – adolescenti sa ASP	39.7	60.3	100.0
	Negrupisani	82.4	17.6	100.0

64.9% ispitanika je korektno klasifikovano

Može se reći da, iako postoje jasni indikatori porodičnog funkcionisanja koji razdvajaju ove dvije grupe adolescenata na osnovu podataka o karakteristikama porodičnog funkcionisanja, oko 60% adolescenata se može uspješno svrstati u adekvatnu grupu.

Stoga se može postaviti i dodatno pitanje koja od varijabli porodične funkcionalnosti u najvećoj mjeri doprinosi predikciji različitih aspekata antisocijalnog ponašanja adolescenata?

11.4. *Kvalitet odnosa roditelj-dete i antisocijalno ponašanje adolescenata*

U ovom poglavlju pokušaćemo da odgovorimo na tri ključna pitanja kada je u pitanju kvalitet odnosa roditelj-djete i ASP adolescenata:

1. Kakvi su odnosi između različitih oblika ASP adolescenata, s jedne, i različitih aspekata kvaliteta odnosa roditelj-dete, s druge strane;
2. Na osnovu kojih aspekata kvaliteta odnosa roditelj-djete se na najbolji mogući način mogu razlikovati porodice sa adolescentom sa i bez ASP;
3. Na osnovu kakvog složaja aspekata kvaliteta odnosa roditelj-djete se mogu, na najbolji način, predvidjeti mogući oblici antisocijalnog ponašanja adolescenata.

11.4.1. *Odnosi između antisocijalnog ponašanja adolescenata i kvaliteta odnosa roditelj-dete*

Kanoničkom korelacionom analizom smo ispitali odnose između različitih oblika antisocijalnog ponašanja adolescenata i kvaliteta odnosa između roditelja i djece. Rezultati su prikazani u tabelama 21 i 22, dok je analiza preokrivanja prikazana u tabeli 23.

Kanoničkom korelacionom analizom izolovane su tri kanoničke funkcije, od kojih je samo jedna statistički značajna (tabela 21).

Ova kanonička funkcija povezuje dva skupa varijabli intenzitetom kanoničke korelacije od .42. S prvom kanoničkom funkcijom negativno koreliraju (tabela 22.) Školska nedisciplina i Prokriminalno ponašanje iz lijevog skupa, kao i varijable Kažnjavanje i postavljanje zahtjeva od strane oca, te nedostatak uključivanja, intimnosti i požrvovanja, i odbacivanje i kažnjavanje od strane majke, iz desnog skupa varijabli.

Tabela 21. Koeficijenti kanoničkih korelacija i njihova značajnost

Kanoničke funkcije	ρ	Lambda	χ^2	df	p
1	.424	.704	79.788	42.000	.000
2	.304	.858	34.705	26.000	.118
3	.233	.946	12.667	12.000	.394

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: ρ – kanonički koeficijent korelacije; χ^2 - hi-kvadrat statistik; df – stepeni slobode; p – nivo značajnosti

Moglo bi se reći da ova kanonička funkcija opisuje porodice u kojima se majke drže hladno, distancirano i odbacujuće prema djeci, a očevi pribjegavaju kažnjavanju i postavljanju prevelikih zahtjeva prema adolescentima koji ispoljavaju tendencije ka antisocijalnom ponašanju.

Analiza prepokrivanja pokazuje da varijable antisocijalnog ponašanja objašnjavaju relativno veliki procenat varijanse svog skupa, znatno veći u odnosu na varijable kvaliteta odnosa roditelj-dijete, što se može objasniti i jedinstvenijim mjerama i većim korelacijama između mjera antisocijalnog ponašanja u odnosu na mjere kvaliteta odnosa.

Tabela 22. Matrice koeficijenata i strukture

Varijable		Matrica kakoničkih koeficijenata	Matrica kanoničkih faktora
Lijevi skup	Školska nedisciplina	.568	.771
	Slaba kontrola impulsa	-.300	.378
	Prokriminalno ponašanje	.729	.927
Desni skup	Intimnost s ocem	.661	.094
	Odbacivanje od oca	-.199	.339
	Žrtvovanje oca	-.716	-.369
	Kažnjavanje od oca	.104	.418
	Zahtjevi od oca	.241	.509
	Konflikti sa ocem	-.009	.108
	Uključivanje oca	-.028	-.196
	Intimnost majka	.433	-.566
	Odbacivanje od strane majke	.270	.445
	Žrtvovanje majke	.279	-.443
	Kažnjavanje od majke	.245	.424
	Zahtjevi majke	.192	.343
	Konflikti sa majkom	-.428	.033
	Uključivanje majke	-.313	-.555

Međutim, analiza redundanse ukazuje da varijable iz desnog skupa objašnjavaju veći procenat varijanse u lijevom skupu nego obratno, što ukazuje na snažniji uticaj kvaliteta odnosa roditelj-dijete na ispoljavanje antisocijalnog ponašanja kod adolescenata, iako je procenat objašnjene varijanse relativno mali (oko 10%).

Tabela 23. Rezultati analize preopkrivanja

Skup varijabli	Varijansa	Redundansa
Lijevi skup	.532	.096
Desni skup	.147	.027

Dakle, generalno bi se moglo reći da adolescenti skloniji ispoljavanju antisocijalnog ponašanja potiču iz porodica u kojima se roditelji postavljaju prema njima kažnjavajuće, agresivno, odbacujuće, i distancirano, u čemu možda i leži djelimičan uzrok njihovog antisocijalnog ponašanja.

11.4.2. Kvalitet odnosa roditelj-dijete i antisocijalno ponašanje adolescenata – mogućnosti diskriminacije

Rezultati kanoničke diskriminativne analize pokazuju da je moguće izdvojiti jednu diskriminativnu kanoničku funkciju sačinjenu od složaja varijabli odnosa roditelja prema djetetu, koja intenzitetom kanoničke korelacije od $R=.416$ ($\lambda=.197$, Wilk's $\lambda=.835$, $\chi^2=414.048$, $df=14$, $p=.000$) razdvaja adeolecente sa i bez sklonosti ka ASP.

Tabela 24. Matrice koeficijenata i strukture

Varijable	Matrica koeficijenata	Matrica strukture
Zahtjevi od oca	.662	.651
Kažnjavanje od oca	.211	.477
Kažnjavanje od majke	.328	.451
Uključivanje majke	-.088	-.421
Intimnost majka	-.249	-.384
Žrtvovanje majke	-.076	-.384
Odbacivanje od strane majke	.121	.338
Zahtjevi majke	.053	.324
Uključivanje oca	-.420	-.280
Odbacivanje od oca	-.101	.249
Žrtvovanje oca	.033	-.192
Intimnost s ocem	.388	.020
Konflikti sa ocem	-.316	-.020
Konflikti sa majkom	-.440	.000

Tabela 25. Matrica grupnih centroida

Grupa 1 – adolescenti bez ASP	-.301
Grupa 2 – adolescenti sa ASP	.650

Iz tabela 24 i 25 može se vidjeti da najveću ulogu u ovom razdvajanju dvije grupe adolescenata imaju varijable kažnjavanja i zahtjeva od strane oca, te kažnjavanje i distanciranost od strane majke. Praktično, prema adolescentima koji ispoljavaju antisocijalno ponašanje, očevi će zauzimati pretežno agresivan, odnos, kažnjavajući ih i postavljajući zahtjeve, moguće, za promjenom ponašanja, dok će majke svoju kaznu aplicirati držeći se distancerano i hladno u odnosu na adolescente sa antisocijalnim ponašanjem.

Na osnovu ovog lineranog složaja varijabli odnosa roditelj-dijete, moguće je u skoro 70% slučajeva ispravno klasifikovati adolescente u grupe onih sa, ili bez ASP (tabela 26.).

Tabela 26. Rezultati klasifikacije

Originalna grupna pripadnost	Grupe	Previđena grupna pripadnost		Total
		1	2	
f	Grupa 1 – adolescenti bez ASP	114	48	162
	Grupa 2 – adolescenti sa ASP	28	47	75
	Negrupisani	5	11	16
%	Grupa 1 – adolescenti bez ASP	70.4	29.6	100.0
	Grupa 2 – adolescenti sa ASP	37.3	62.7	100.0
	Negrupisani	31.2	68.8	100.0

67.9% ispitanika je korektno klasifikovano

11.5. Samopoimanje i antisocijalno ponašanje adolescenata

U ovom poglavlju pokušaćemo da odgovorimo na tri ključna pitanja kada je u pitanju samopoimanje i antisocijalno ponašanje adolescenata:

1. Kakvi su odnosi između različitih oblika antisocijalnog ponašanja adolescenata, s jedne, i različitih aspekata slike o sebi, s druge strane;
2. Na osnovu kojih aspekata samopimanja se na najbolji mogući način mogu razlikovati porodice sa adolescentom sa i bez antisocijalnog ponašanja;
3. Na osnovu kakvog složaja aspekata samopimanja se mogu na najbolji način predvidjeti mogući oblici antisocijalnog ponašanja adolescenata.

11.5.1. Odnosi između antisocijalnog ponašanja i samopoimanja adolescenata

Kao i u prethodna dva slučaja, i kad je u pitanju slika o sebi važno je ispitati kakvi su odnosi različitih aspekata slike o sebi i antisocijalnog ponašanja. Kanonička korelaciona analiza izdvojila je tri kanonička para faktora, od kojih su dva statistički značajna (tabela 27.).

Tabela 27. Koeficijenti kanoničkih korelacija i njihova značajnost

Kanoničke funkcije	ρ	Lambda	χ^2	df	p
1	.571	.574	135.432	30.000	.000
2	.338	.852	39.091	18.000	.003
3	.194	.962	9.402	8.000	.310

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: ρ – kanonički koeficijent korelacije; χ^2 - hi-kvadrat statistik; df – stepeni slobode; p – nivo značajnosti

Prvi faktor povezuje dva skupa varijabli kanoničkom korelacijom od .57, i objašnjava oko 36% zajedničke varijanse. Iako samo slaba kontrola impulsa u lijevom skupu definiše ovaj faktor, praktično sve varijable lijevog skupa koreliraju sa njim, te se on može nazvati antisocijalnim ponašanjem. Što se desnog skupa tiče, najveći doprinos definisanju ovog faktora daju rigidnost i moralni negativizam (tabela 28.).

Tabela 28. Matrice koeficijenata i strukture

Varijable		Matrica kakoničkih koeficijenata		Matrica kanoničkih faktora	
		1	2	1	2
Lijevi skup	Školska nedisciplina	-.090	-1.354	-.726	-.688
	Slaba kontrola impulsa	-.902	.953	-.993	.095
	Prokriminalno ponašanje	-.080	.074	-.489	-.298
Desni skup	Emocionalnost-racionalnost	-.082	-.141	-.341	.004
	Rigidnost	-.767	-.528	-.877	-.056
	Mizantropija	.117	.712	-.459	.530
	Moralni negativizam	-.503	.223	-.711	.381
	Eksternalnost	.201	.481	-.145	.537
	Generalna kompetentnost	.070	.452	.164	.203
	Samoprocjena izgleda	-.047	-.039	-.179	.116
	Samoprocjena socijalne prihvacenosti	.081	-.309	-.057	.149
	Samoprocjena fizičke snage i spretnosti	-.184	.400	-.102	.400
	Samoprocjena intelektualnih kapaciteta	.118	.182	-.077	.273

Drugi kanonički faktor sačinjavaju školska disciplina iz lijevog te mizantropija i eksternalnost iz desnog skupa varijabli (tabela 28.). Ova dva skupa varijabli ostvaruju kanoničku korelaciju od skoro .34. Interesantno je da ovaj faktor grade varijable usmjerene suprotno očekivanjima, jer bi bilo logično pretpostaviti da mizantropija i eksternalnost u većoj mjeri koreliraju sa antisocijalnim ponašanjem, i to pozitivno, odnosno, očekivalo bi se da adolescenti koji se ne ponašaju disciplinovano u školi u većoj mjeri budu skloni mizantropiji i pripisivanju uzroka svog ponašanja spoljnim faktorima. Pregled matrice kanoničkih koeficijenata za ove varijable (negativni kanonički koeficijenti) govore o njihovom negativnom doprinosu definisanju ovog kanoničkog faktora. Generalno, može se zaključiti da postoji supresorski efekat kada su ove varijable u pitanju, verovatno usled korelacija sa nekim drugim varijablama iz desnog skupa.

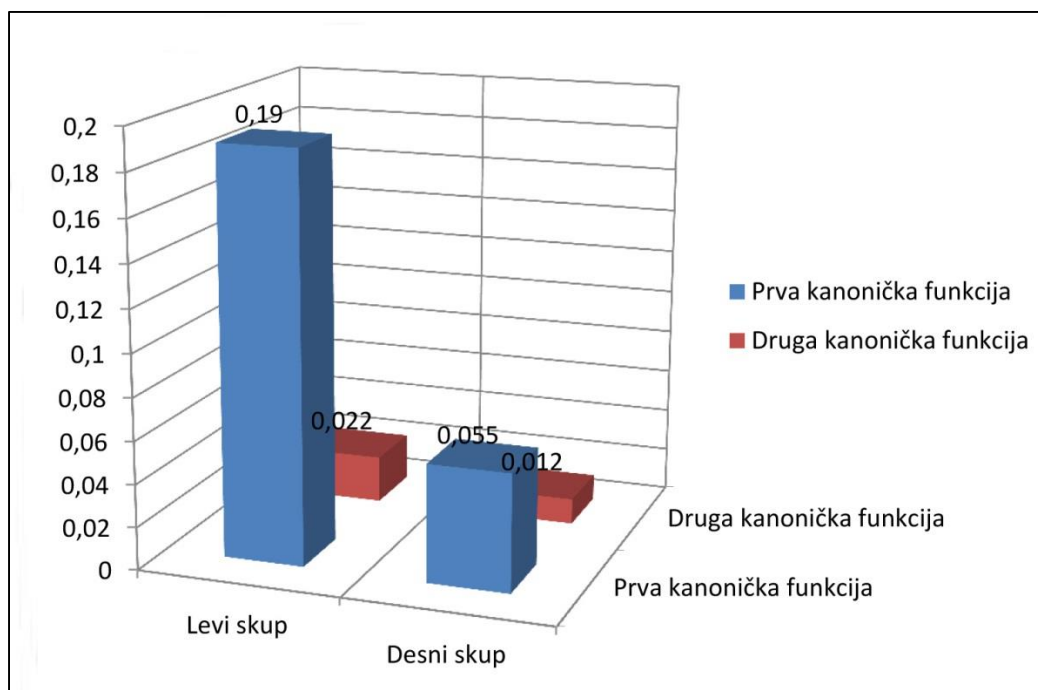
Drugim riječima, adolescenti generalno skloni antisocijalnom ponašanju su rigidni i ne vrednuju moralne norme ljudskog društva.

Važno je primjetiti da, kada su u pitanju varijable slike o sebi, kanoničke faktore definišu isključivo varijable iz grupe koju autor instrumenta (Opačić, 1995) naziva mehanizmima odbrane, dok, praktično, nema doprinosa varijabli slike o sebi u užem smislu.

Ovakvi rezultati impliciraju da se na osnovu slike koju imaju o sebi adolescenti sa i bez antisocijalnog ponašanja ne razlikuju, ali da se razlikuju u bazičnijim generatorima načina gledanja na sebe i svijet, kao što su mehanizmi odbrane. Ova pretpostavka će se ispitati u sledećem poglavlju.

Tabela 29. Rezultati analize prepokrivanja

Skup varijabli	Kanoničke funkcije	Varijansa	Prepokrivanje
Levi skup	Prva	.584	.190
	Druga	.190	.022
Desni skup	Prva	.170	.055
	Druga	.103	.012

Grafikon 2. Rezultati analize prepokrivanja

Opet, analiza preopkrivanja pokazuje da varijable antisocijalnog ponašanja objašnjavaju relativno veliki procenat varijanse svog skupa, znatno veći u odnosu na varijable samopimanja, što se može objasniti i jedinstvenijim mjerama i većim korelacijama između mjera antisocijalnog ponašanja u odnosu na mjere kvaliteta odnosa. Takođe je važno zapaziti i da analiza redundanse ukazuje da varijable iz desnog skupa objašnjavaju veći procenat varijanse u lijevom skupu (oko 20% na prvom faktoru) nego obratno (oko 5%), što ukazuje na snažniji uticaj varijabli samopimanja na ispoljavanje antisocijalnog ponašanja kod adolescenata.

11.5.2. *Samopimanje kod adolescenata sa i bez antisocijalnog ponašanja – mogućnosti diskriminacije*

Kanoničkom diskriminativnom analizom pokušano je da se odgovori na pitanje da li se adolescenti sa i bez ASP razlikuju u načinu na koji opažaju sebe. Izolovana je jedna značajna diskriminativna funkcija umjerenog intenziteta - $R=.440$ ($\lambda=.240$, Wilk's $\lambda=.807$, $\chi^2=52.622$, $df=10$, $p=.000$), što bi značilo da postoji složaj varijabli samopimanja koji može razlikovati ove dvije grupe adolescenata. Na osnovu matrice strukture (tabela 30.) vidi se da se oni razliku prije svega na osnovu rigidnosti i moralnog negativizma, i to u pravcu adolescenata sa antisocijalnim ponašanjem (tabela 31.), koji postižu značajno veće skorove na ovim skalama u odnosu na adolescente koji nisu skloni antisocijalnom ponašanju.

Tabela 30. Matrice koeficijenata i strukture

Varijable	Matrica koeficijenata	Matrica strukture
Rigidnost	.869	.839
Moralni relativizam	.481	.589
Mizantropija	-.233	.311
Emocionalnost-racionalnost	.005	.205
Generalna kompetentnost	-.221	-.178
Samoprocjena intelektualih kapaciteta	.107	.157
Samoprocjena izgleda	-.016	.093
Samoprocjena socijalne prihvaćenosti	-.182	-.034
Samoprocjena fizičke snage i spretnosti	.151	.018
Eksternalnost	-.343	.012

Tabela 31. Matrica grupnih centroida

Grupa 1 – adolescenti bez ASP	-.345
Grupa 2 – adolescenti sa ASP	.689

Tabela 32. Rezultati klasifikacije

Originalna grupna pripadnost	Grupe	Previđena grupna pripadnost		Total
		1	2	
f	Grupa 1 – adolescenti bez ASP	116	52	168
	Grupa 2 – adolescenti sa ASP	29	55	84
	Negrupisani	14	3	17
%	Grupa 1 – adolescenti bez ASP	69.0	31.0	100.0
	Grupa 2 – adolescenti sa ASP	34.5	65.5	100.0
	Negrupisani	82.4	17.6	100.0

67.9% ispitanika je korektno klasifikovano

Na osnovu ove diskriminativne funkcije, kojoj najviše doprinose rigidnost i moralni negativizam, moguće je izvršiti uspješnu klasifikaciju adolescenata u skoro 70% slučajeva.

Nalazi su, generalno, konzistentni sa nalazima dobijenim primjenom kanoničke korelacione analize.

11.6. Odnosi porodičnih faktora, self koncepta i antisocijalnog ponašanja adolescenata

Kako bismo utvrdili specifičan doprinos i značaj različitih konstrukata ispitivanih u ovom istraživanju objašnjenju antisocijalnog ponašanja adolescenata, realizovane su tri hijerarhijske regresione analize, sa školskom nedisciplinom, slabom kontrolom impulsa i prokrimininalnim ponašanjem kao kriterijumskim varijablama.

U prvom koraku, uvedene su samo varijable porodične dinamike, u drugom su uvedene varijable odnosa roditelj-dijete, a u trećem koraku su uvedene i varijable samopoimanja.

U regresione jednačine nisu uvedene sve prethodno ispitivane varijable, već samo one koje su se u prethodnim analizama pokazale kao značajne u predikciji ispitivanih mjera antisocijalnog ponašanja. Rezultati su prikazani u tabelama 49-54.

Kada je u pitanju nedisciplina u školi, obje varijable porodičnog funkcionisanja daju značajan doprinos, objašnjavajući oko 13% varijanse školske nediscipline (tabele 49. i 50.). Uvođenje varijabli odnosa roditelj-dijete u regresioni model ne dovodi ni do kakvih značajnih promjena - ni jedna varijabla iz ovog seta nema efekta na predikciju školske nediscipline. Međutim, kada se u trećem koraku uvedu varijable samopoimanja, rezultati pokazuju da najznačajniji efekat na predikciju školske nediscipline ima rigidnost ($\beta=.320$), a odmah nakon nje nekompetentnost u rješavanju porodičnih konflikata ($\beta=.139$). Varijable samopoimanja objašnjavaju dodatnih 10% varijanse preko varijabli porodičnog funkcionisanja.

Tabela 33. Rezultati hijerarhijske regresione analize za varijablu školska nedisciplina

Nivo	R	R ²	R ² promjena	F promjena	p promjena	F	p
I	.362	.131	.131	16.354	.000	16.354	.000
II	.397	.158	.027	1.336	.250	5.663	.000
III	.516	.266	.108	10.282	.000	7.569	.000

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: R – koeficijent multiple korelacije; R²-koeficijent determinacije; R² promjena - promjena u koeficijentu determinacije – promjena u količini objašnjene varijanse; F promjena – statistik za testiranje značajnosti promjene; p promjena – nivo značajnosti F statistika; F - statistik za testiranje značajnosti regresionog modela; p – nivo značajnosti F statistika

Tabela 34. Doprinos prediktora regresionoj funkcijina sva tri nivoa

Prediktorske varijable	I nivo		II nivo		III nivo		r
	β	t	β	t	β	t	
Rješavanje konflikata	-.173	-2.134**	-.146	-1.757*	-.139	-1.754*	-.316**
Afektivna responzivnost	-.227	-2.802**	-.189	-2.122*	-.127	-1.504	-.336**
Žrtvovanje oca			.061	.867	.040	.589	-.120**
Kažnjavanje od oca			.076	.917	.081	1.047	.224**
Zahtjevi od oca			.098	1.227	.074	.980	.233**
Imtimnost majka			-.075	-.971	-.064	-.881	-.228**
Uključivanje majke			.011	.149	-.034	-.495	-.129**
Rigidnost					.320	4.670**	.384**
Moralni negativizam					.038	.555	.231**
Generalna kompetentnost					.013	.205	-.138**

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: β -standardizovani regresioni koeficijent; t-vrijednost t statistika; r-koeficijent korelacije; * - $p \leq .05$, ** - $p \leq .01$

Nedostatak kapaciteta za rješavanje konflikata u porodici pojavljuje se kao značajan prediktor slabe kontrole impulsa kod adolescenata, u prvom koraku hijerarhijske regresione analize, ali objašnjava samo 6% varijanse (Tabela 35.). Ipak, njegova uloga ostaje nepromjenjene kroz sve nivoe analize (Tabela 36.).

Varijable odnosa između roditelja i djeteta, i to prije svega žrtvovanje i kažnjavanje od strane oca, koje su uvedene u drugom koraku hijerarhijske regresione analize, objašnjavaju dodatnih 4% varijanse.

Kada se u trećem koraku uvedu i varijable samopoimanja, može se reći da se kao najznačajniji prediktori pojavljuju rigidnost i moralni negativizam (odnosno, projekcija amoralnih impulsa) adolescenta, zatim kažnjavanje od strane oca, a žrtvovanje od strane oca i nedostatak kapaciteta za rješavanje konflikata imaju marginalan značaj.

Važno je imati u vidu da varijable samopoimanja, odnosno, mehanizama odbrane, objašnjavaju oko 24% varijanse preko varijabli porodičnog funkcionisanja i kvaliteta odnosa između roditelja i djece, što govori o većoj bazičnoj, u ličnosti utemeljenoj slaboj kontroli impulsa.

Tabela 35. Rezultati hijerarhijske regresione analize za varijablu slaba kontrola impulsa

Nivo	R	R ²	R ² promjena	F promjena	p promjena	F	p
I	.245	.060	.060	6.945	.001	6.945	.001
II	.325	.105	.045	2.147	.061	3.571	.001
III	.591	.349	.243	26.021	.000	11.191	.000

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: R – koeficijent multiple korelacije; R²-koeficijent determinacije; R² promjena - promjena u koeficijentu determinacije – promjena u količini objašnjene varijanse; F promjena – statistik za testiranje značajnosti promjene; p promjena – nivo značajnosti F statistika; F - statistik za testiranje značajnosti regresionog modela; p – nivo značajnosti F statistika

Tabela 36. Doprinos prediktora regresionoj funkcijina sva tri nivoa

Prediktorske varijable	I nivo		II nivo		III nivo		r
	β	t	β	t	β	t	
Rješavanje konflikata	-.181	-2.148**	-.172	-2.013*	-.155	-2.073*	-.236**
Afektivna responzivnost	-.087	-1.031	-.130	-1.415	-.043	-.539	-.200**
Žrtvovanje oca			.183	2.500**	.133	2.097*	.030
Kažnjavanje od oca			.181	2.129*	.191	2.606**	.193**
Zahtjevi od oca			-.005	-.065	-.040	-.569	.134*
Imtimnost majka			-.002	-.024	.014	.205	-.080
Uključivanje majke			.062	.836	.007	.107	-.015
Rigidnost					.366	5.676**	.491**
Moralni negativizam					.222	3.475**	.423**
Generalna kompetentnost					.043	.713	-.099

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: β -standardizovani regresioni koeficijent; t-vrijednost t statistika; r-koeficijent korelacije; * - $p \leq .05$, ** - $p \leq .01$

Najmanji procenat varijanse, svega oko 15% ukupno, objašnjavaju prediktorski skupovi varijabli kada je u pitanju prokriminalno ponašanje. Nedostatak afektivne responzivnosti, u prvom koraku, objašnjava samo 7% varijanse, distanciranost majke objašnjava novih 3%, a dodatnih 4% preko ovih varijabli dobija se uvođenjem varijabli samopoimanja, od kojih se kao značajan prediktor izdvaja rigidnost (Tabela 37. i 38.).

Tabela 37. Rezultati hijerarhijske regresione analize za varijablu prokriminalno ponašanje

Nivo	R	R ²	R ² promjena	F promjena	p promjena	F	p
I	.277	.077	.077	8.997	.000	8.997	.000
II	.328	.108	.031	1.481	.197	3.657	.001
III	.391	.153	.045	3.704	.013	3.769	.000

Značenje skraćena i simbola u tabeli: R – koeficijent multiple korelacije; R²-koeficijent determinacije; R² promjena - promjena u koeficijentu determinacije – promjena u količini objašnjene varijanse; F promjena – statistik za testiranje značajnosti promjene; p promjena – nivo značajnosti F statistika; F - statistik za testiranje značajnosti regresionog modela; p – nivo značajnosti F statistika

Tabela 38. Doprinos prediktora regresionoj funkcijina sva tri nivoa

Prediktorske varijable	I nivo		II nivo		III nivo		r
	β	t	β	t	β	t	
Rješavanje konflikata	-.053	-.638	-.036	-.423	-.006	-.071	-.204**
Afektivna responzivnost	-.240	-2.871**	-.208	-2.272*	-.165	-1.819*	-.274**
Žrtvovanje oca			.051	.702	.036	.496	-.084
Kažnjavanje od oca			.008	.093	.002	.019	.127*
Zahtjevi od oca			.071	.868	.049	.613	.144**
Imtimnost majka			.026	.326	.034	.432	-.168**
Uključivanje majke			-.174	-2.361*	-.211	-2.863**	-.235**
Rigidnost					.142	1.928*	.205**
Moralni negativizam					.068	.930	.168**
Generalna kompetentnost					-.105	-1.541	-.171**

Značenje skraćena i simbola u tabeli: β-standardizovani regresioni koeficijent; t-vrijednost t statistika; r-koeficijent korelacije; * - p≤.05, **- p≤.01

Generalno, kada su različite mjere, ili oblici antisocijalnog ponašanja adolescenata u pitanju, može se reći da se ovim sklopom varijabli u najvećoj mjeri objašnjava slaba kontrola impulsa (oko 35% varijanse ove varijable), zatim, školska nedisciplina (oko 27% varijanse), dok je najslabije objašnjena varijabla prokriminalnog ponašanja (svega oko 15% varijanse).

Pri tome, treba imati u vidu da se školska nedisciplina najviše objašnjava faktorima porodične dinamike (nedostatak kapaciteta za rješavanje problema u porodici, ali i manjak afektivne responzivnosti), te onda varijablama samopoimanja (rigidnost); da se slaba kontrola impulsa praktično objašnjava varijablama samopoimanja, odnosno, mehanizmima odbrane (rigidnost i moralni negativizam, oko 24% varijanse); a kada je prokriminalno ponašanje u pitanju, sve skupine varijabli imaju relativno mali, mada statistički značajan doprinos, i objašnjavaju mali procenat varijanse ove varijable.

Ovi nalazi upućuju na mogućnost daljih istraživanja, uvodeći neke čvršće mjere porodičnog funkcionisanja, koji bi možda dali veći doprinos objašnjenju varijanse školske nediscipline, širih kontekstualnih faktora, kao što su možda vršnjački uticaji, prije svega kod prokriminalnog ponašanja, i, svakako, faktora ličnosti, koji bi vjerovatno imali značajnu ulogu u objašnjenju slabe kontrole impulsa.

Takođe, postavlja se i pitanje da li sve ove varijable nezavisno i direktno utiču na antisocijalno ponašanje, ili možda postoji medijatorski efekat nekih od njih. U tu svrhu, primjenjeno je strukturalno modeliranje, i testirana su tri modela.

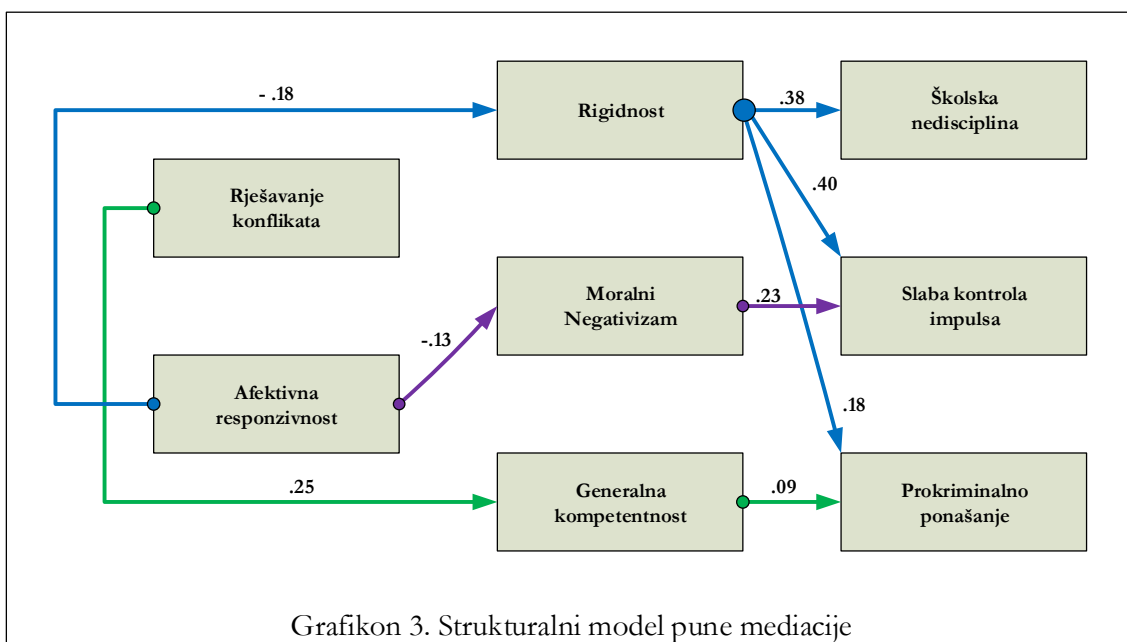
U sva tri modela upotrebljene su observirane mjere, odnosno, nijedna varijabla nije testirana kao latentna mjera.

Prvi testirani model je model pune medijacije, koji pretpostavlja da je uticaj varijabli porodičnog funkcionisanja i kvaliteta odnosa između roditelja i djece na antisocijalno ponašanje dece posredovan aspektima samopoimanja adolescenta, odnosno, da porodični faktori utiču na specifičnu sliku o sebi i mehanizme odbrane koje adolescent koristi u formiranju iste, te posredno i na antisocijalno ponašanje adolescenta.

U prvom sloju, kao egzogene varijable, uvedene su varijable porodičnog funkcionisanja: rješavanje konflikata i afektivna responzivnost, a pored njih, i varijable odnosa roditelja i djeteta: kažnjavanje i zahtjevi od strane oca i uključivanje od strane majke. U drugom sloju, kao endogene medijatorske varijable, uvedeni su aspekti samopoimanja: rigidnost, moralni negativizam i generalna kompetentnost. U posljednjem sloju, kao endogene varijable tretirane su varijable antisocijalnog ponašanja: školska nedisciplina, slaba kontrola impulsa i prokriminalno ponašanje. U modelu su testirane sve pretpostavljene veze između varijabli na svim nivoima. U modelu su takođe uračunate sve značajne kovarijanse između ispitivanih

mjera u jednom sloju (međusobno kovariranje mjera antisocijalnog ponašanja, međusobno kovariranje mera samopoimanja i međusobno kovariranje egzogenih varijabli).

Empirijski dobijeni model pune medijacije prikazan je u grafikonu 1, dok su standardizovani regresioni koeficijanti prikazani u tabeli 39. Varijable odnosa roditelj-dijete nisu pokazale značajan doprinos modelu, te su zato eliminisane iz modela.

Dobijeni model relativno zadovoljavajuće korespondira sa podacima. Iako je hi-kvadrat značajan ($\chi^2(13)=35.757$, $p \leq .001$), što ukazuje na nedovoljno dobru podesnost modela podacima, drugi indeksi podesnosti (o indeksima podesnosti videti Lazarević, 2008), pokazuju relativno dobar fit: normirani fit indeks (Normed fit index – NFI) i indeks komparativnog fitovanja (Bentler’s Comparative fit index – CFI) su relativno visoki (NFI=.940; CFI=.960) a kvadratni koren prosječne kvadrirane greške aproksimacije (Root-mean-square error of approximation – RMSEA) je relativno nizak (RMSEA=.078).

Tabela 39. Standardizovani regresioni koeficijenti i njihova značajnost za model 1

Parametri			Koeficijenti	S.E.	P
Rigidnost	←-	Afektivna responzivnost	-.177	.058	.003
Generalna Kompetentnost	←-	Rješavanje konflikata	.246	.059	.000
Moralni Negativizam	←-	Afektivna responzivnost	-.126	.056	.035
Školska nedisciplina	←-	Rigidnost	.381	.060	.000
Slaba kontrola impulsa	←-	Rigidnost	.401	.058	.000
Prokriminalno ponašanje	←-	Rigidnost	.180	.039	.003
Slaba kontrola impulsa	←-	Moralni Negativizam	.228	.051	.000
Prokriminalno ponašanje	←-	Generalna Kompetentnost	-.086	.035	.101

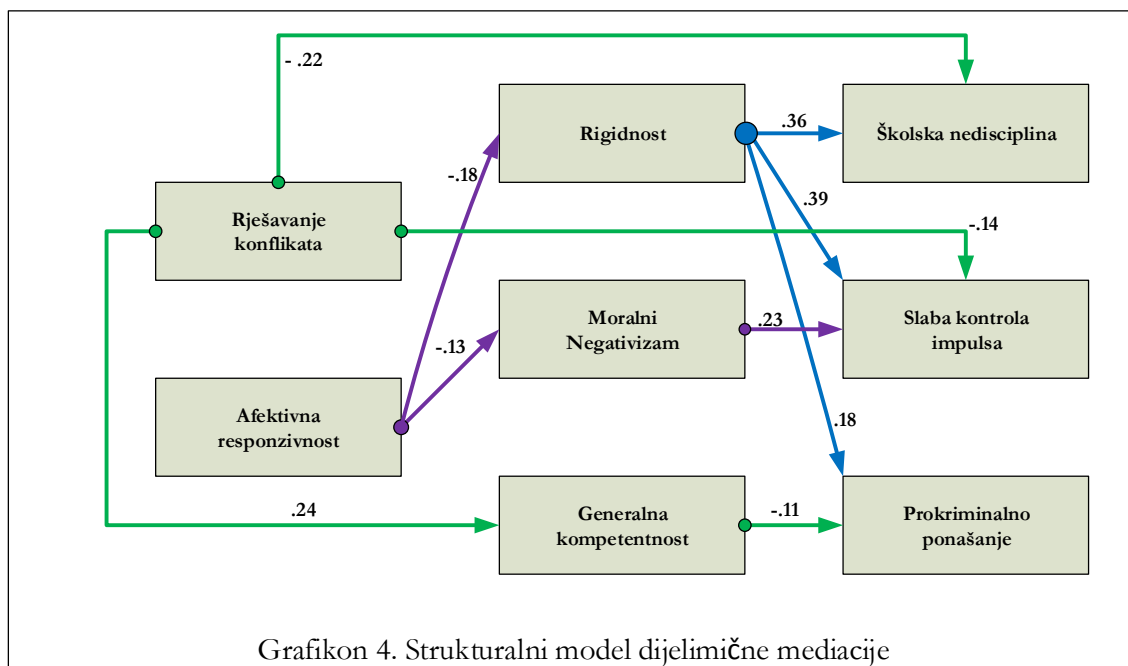
Značenje skraćenica u tabeli: S.E. – greška mjerenja; p – nivo značajnosti

Kao što se iz modela vidi, aspekti porodičnog funkcionisanja utiču na ispoljavanje različitih oblika antisocijalnog ponašanja, ali, posredno, potencijalno mogu uticati na formiranje specifične slike o sebi kod adolescenata. Adolescenti koji potiču iz porodica sa kapacitetima za rješavanje konflikata će imati i veće skorove na globalnoj kompetentnosti, međutim, mada postoje naznake, nema jasnog uticaja globalne nekompetentnosti na prokriminalno ponašanje.

Sniženi kapaciteti za afektivnu responzivnost u porodici dovode do veće rigidnosti i moralnog negativizma kod adolescenata, koji, onda, ostvaruju uticaj na ispoljavanje antisocijalnog ponašanja – moralni negativizam na slabu kontrolu impulsa, dok rigidnost ima mnogo sistematskiji i intenzivniji uticaj na sve oblike antisocijalnog ponašanja.

Upravo ovakva slika koja se dobija, uz nedovoljno dobre vrijednosti indeksa podesnosti, implicirala je izmjene u modelu, uz pretpostavku da faktori porodične dinamike, pored toga što utiču na antisocijalno ponašanje indirektno, preko mehanizama samopoimanja, imaju i direktne projekcije na antisocijalno ponašanje. Stoga je postavljen model djelimične medijacije, prikazan u grafikonu 2. i tabeli 40.

Kada se pogledaju indeksi podesnosti modela djelimične medijacije, može se zaključiti da model veoma dobro fituje podacima – hi kvadrat nije statistički značajan ($\chi^2(11)=15.839$, $p=.147$), NFI i CFI su relativno blizu jedinici (NFI=.974; CFI=.991), a RMSEA relativno blizu nule (RMSEA=.039). Sudeći po indeksima fita, ovaj model je značajno bolji od

prethodno testiranog modela pune medijacije. Treba napomenuti da se varijable odnosa između roditelja i djece nisu pokazale značajnim, te su isključene iz modela.

Tabela 40. Standardizovani regresioni koeficijenti i njihova značajnost za model 2

Parametri			Koeficijenti	S.E.	P
Generalna Kompetentnost	<---	Rješavanje konflikata	.244	.059	.000
Rigidnost	<---	Afektivna rezponzivnost	-.177	.058	.003
Moralni Negativizam	<---	Afektivna rezponzivnost	-.126	.056	.035
Školska nedisciplina	<---	Rigidnost	.364	.057	.000
Slaba kontrola impulsa	<---	Rigidnost	.389	.057	.000
Prokriminalno ponašanje	<---	Rigidnost	.177	.039	.003
Slaba kontrola impulsa	<---	Moralni Negativizam	.227	.051	.000
Prokriminalno ponašanje	<---	Generalna Kompetentnost	-.115	.036	.030
Školska nedisciplina	<---	Rješavanje konflikata	-.224	.052	.000
Slaba kontrola impulsa	<---	Rješavanje konflikata	-.141	.053	.004

Značenje skraćena u tabeli: S.E. – greška merenja; p – nivo značajnosti

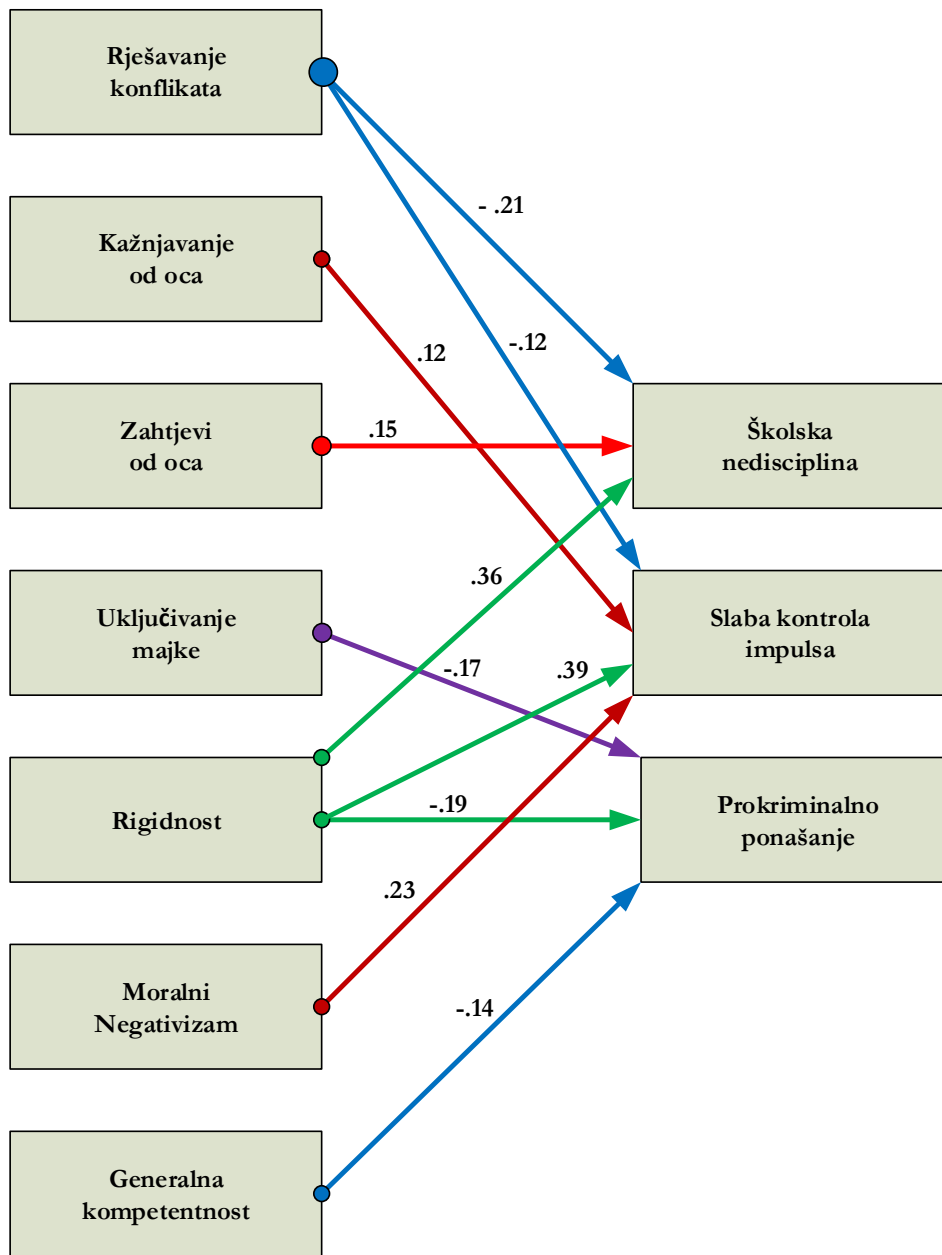
Model pokazuje, kada je u pitanju kapacitet članova porodice za rješavanje konflikata, da ona ima i posredni i neposredni uticaj na različite oblike ispoljavanja antisocijalnog ponašanja. Posredno utiče na prokriminalno ponašanje, i to preko generalne kompetentnosti – adolescent koji potiču iz porodica sa kapacitetima za rješavanje konflikata će se osećati generalno kompetentnijim i imaće manje tendencija ka prokriminalnom ponašanju. I obrnuto: adolescenti koji su skloni prokriminalnom ponašanju će sebe procjenjivati manje kompetentnim i potićaće iz porodica u kojima se konflikti ne rješavaju na adekvatan način.

Varijabla rješavanja konflikata neposredno utiče i na školsku nedisciplinu i slabu kontrolu impulsa: adolescenti skloni ovakvim oblicima ponašanja potiču iz porodica koje nemaju dovoljno kapaciteta za rješavanje konflikata.

Što se tiče afektivne responzivnosti, ova dimenzija porodičnog funkcionisanja nije direktno povezana sa antisocijalnim ponašanjem adolescenata, ali ostvaruje uticaj na školsku nedisciplinu i slabu kontrolu impulsa posredovanjem rigidnosti i moralnog relativizma.

Kada su u pitanju sami mehanizmi samopoimanja (mehanizmi odbrane u okviru njih), i u ovom modelu, kao i u prethodnom, najsnažniji i najsistematskiji uticaj na sve varijable antisocijalnog ponašanja ostvaruje rigidnost (grafikon 2.).

Na kraju, testirali smo i model direktnog uticaja, koji ne podrazumjeva posredne relacije između egzogenih i endogenih varijabli – varijable samopoimanja su u ovom modelu, pored varijabli porodičnog funkcionisanja i odnosa roditelja i djece, uključene kao egzogene varijable. Model i njegovi parametri prikazani su na grafikonu 3. i u tabeli 41. Model ne pokazuje dobru podesnost podacima – ni jedan indeks podesnosti ne pokazuje zadovoljavajuće vrijednosti: $\chi^2(37)=123.284$, $p \leq .001$; NFI=.852; CFI=.887; RMSEA=.090. Takođe, iako su standardizovani regresioni koeficijeni značajni, njihova značajnost je na samoj granici, te, samim tim, marginalna (tabela 57.). Stoga, ovaj model nećemo dublje razmatrati.

Grafikon 5. Strukturalni model direktnog uticaja

Tabela 41. Standardizovani regresioni koeficijenti i njihova značajnost za model 3

Parametri			Koeficijenti	S.E.	P
Školska nedisciplina	<---	Rješavanje konflikata	-.213	.051	.000
Školska nedisciplina	<---	Zahtjevi otac	.151	.042	.000
Školska nedisciplina	<---	Rigidnost	.359	.056	.000
Slaba kontrola impulsa	<---	Rješavanje konflikata	-.120	.052	.013
Slaba kontrola impulsa	<---	Kažnjavanje otac	.125	.046	.006
Slaba kontrola impulsa	<---	Rigidnost	.390	.056	.000
Slaba kontrola impulsa	<---	Moralni Negativizam	.233	.050	.000
Prokriminalno ponašanje	<---	Uključenost majka	-.173	.043	.000
Prokriminalno ponašanje	<---	Rigidnost	.188	.038	.001
Prokriminalno ponašanje	<---	Generalna Kompetentnost	-.136	.035	.009

Značenje skraćenica u tabeli: S.E. – greška mjerenja; p – nivo značajnosti

Ako probamo da sumiramo rezultate dobijene ovim analizama, možemo reći da prije svega varijable samopoimanja, i to, dominantno, one koje autor modela naziva mehanizmima odbrane, a zatim i odabrane varijable porodičnog funkcionisanja, mogu potencijalno uticati na ispoljavanje različitih oblika antisocijalnog ponašanja kod adolescenata. Na osnovu ovih varijabli se može predvideti 10 do 30% varijanse antisocijalnih oblika ponašanja, u zavisnosti od toga koji se definiše kao kriterijumska varijabla. Varijable kvaliteta odnosa roditelj-dijete imaju tek marginalan značaj, kada je u pitanju model odnosa u cjelosti, odnosno, kada se uzmu u obzir sve ispitivane varijable – hijerarhijska regresiona analiza je pokazala da je njihov uticaj marginalan, dok je strukturalno modelovanje pokazalo da ove varijable treba u potpunosti isključiti iz modela.

Strukturalno modelovanje je pokazalo da je model koji najviše fituje podacima model djelimične medijacije, koji podrazumjeva da varijable porodičnog funkcionisanja ostvaruju i neposredna uticaj na ispoljavanje antisocijalnog ponašanja, ali i posredan, preko varijabli samopoimanja.

Modeli dobijeni hijerarhijskom regresionom analizom i strukturalnim modelovanjem su u velikoj mjeri konzistentni.

12. DISKUSIJA REZULTATA

Mnoge teorije su doprinijele razumjevanju ponašanja pojedinca i grupa, ali neosporno je da je porodična sistemska teorija dala najznačajniji doprinos da se jasnije i potpunije razumije porodica i porodični odnosi. Zbog toga ću pokušati razumjeti rezultati ovog istraživanja upravo iz ugla sistemske teorije.

Dosadašnja naučna istraživanja, i ona sistemski orjentisana, nisu došla do nekog opšteg određenja funkcionisanja u porodicama koje se suočavaju sa nekim teškoćama, pa ni ovih sa adolescentom problematičnog ponašanja. Dosta se spekuliralo o disfunkcionalnosti ovih porodica u raznim oblastima ili kombinaciji oblasti, kao i o tome da je poremećeno funkcionisanje u vezi sa sklonošću mladih ka ASP. Kako ni za jedno nema nekih konzistentnih podataka, analiza dobijenih rezultata u ovom istraživanju, polazi, prije od empirijskih nalaza drugih istraživača i iskustvenih ličnih uvida, nego nekih jasnih teorijskih određenja.

Sistemski pristup, osim što će poslužiti kao okvir za razmišljanje, u ovom istraživanju je operacionalizovan i kroz upotrebu skale samoprocjene porodičnog funkcionisanja ISPO (SFI Self Report Family Inventory), koja se zasniva na Beavers-ovom sistemskom modelu, koji je dijelom poslužio i kao okvir za interpretaciju rezultata.

Iz Beavers-ovog modela, koji predstavlja okosnicu ovog istraživanja, izdvojeno je pet domena porodičnog funkcionisanja, značajnih za procjenu dinamike i kvaliteta tog funkcionisanja, za koje sam smatrala da mogu biti potencijalno ugroženi u porodicama mladih sa ASP. To su: kompetencija, komunikacija, sposobnost rješavanja konflikata, afektivna ekspresivnost i kohezija.

U svim konceptima sistemski orjentisanih teoretičara funkcionisanje je prikazano na kontinuumu od jednog do drugog ekstrema i fiksiranost u bilo kom od tih ekstrema ne odražava sliku dobrog porodičnog funkcionisanja.

I kod skale korištene u ovom istraživanju ISPO (SFI) funkcionisanje porodica je, na svakoj od dimenzija, predstavljeno kontinuumom. U principu, po ključu ISPO (SFI) skale, niži rezultati označavaju adekvatnije porodično funkcionisanje, mada na subskalama porodične kohezije i liderstva, ekstremno niski rezultati takođe označavaju neadekvatno porodično funkcionisanje: na skali kohezije pretjeranu zbrkanost i nedovoljnu individuaciju članova

porodice, a na skali liderstva, pretjerano dominantnu kontrolu jednog odraslog člana porodice (drugim riječima, autoritarni stil roditeljstva).

Treba napomenuti da će u razmatranje biti uzet još jedan set varijabli porodičnog funkcionisanja, sastavljen od dimenzija porodičnog funkcionisanja mjerenih skalom SRDI (Opačić 1995) (dimenzije zadovoljstvo porodicom, patrijarhalna struktura porodice i slaganje s roditeljima) koja je takoođe korištena u istraživanju. Iako nije zasnovana na modelima sistemske porodične teorije, u mnogim sličnim radovima se pokazala relevantnom za istraživanje porodičnog, kao i podsistema, odnosa roditelj-dijete.

12.1. *Razlike u kvalitetu funkcionisanja porodica adolescenata sa ASP i adolescenata bez ASP*

Porodice adolescenata sa ASP i adolescenata koji ne pokazuju ASP značajno se razlikuju u svim pretpostavljenim aspektima porodičnog funkcionisanja: globalna porodična kompetencija tj. zdravlje, komunikacija, rješavanje konflikata i afektivna rezonanzivnost.

Generalno bi se moglo reći da adolescenti skloniji ispoljavanju ASP potiču iz porodica čiju dinamiku karakteriše „relativna“ nefunkcionalnost u pretpostavljenim domenima, ali da se to najviše odražava na porodičnu komunikaciju, koju ovi adolescenti ocjenjuju kao lošu i kojom nisu zadovoljni.

Ovdje treba napomenuti da s razlogom govorimo o „relativnoj“ nefunkcionalnosti porodica adolescenata sa ASP, jer kako sam navela u poglavlju o porodičnom funkcionisanju, u sistemske teorije naglašavaju da je pitanje funkcionalnosti / disfunkcionalnosti vrlo kompleksno, tako da oni radije govore samo o funkcionalnim ili disfunkcionalnim obrascima ili nivoima sistema, a ne o sistemu u cjelini. Ili još prije, govore o nebalansiranosti, jer je taj izraz manje patologizirajući i manje žigoše porodice sa teškoćama funkcionisanja.

Kako je navedeno u Procesnom modelu porodičnog funkcionisanja (Steinhauer, Santa-Barbara i Skinner 1984; prema Headman 2003 str 19) “aspekti porodičnog funkcionisanja su mjerljivi i relativno stabilni tj. tipični za porodično funkcionisanje” tako da ipak možemo sa nekom izvjesnošću govoriti o karakteristikama ovih porodica, na osnovu rezultata koje smo dobili.

Adolescenti sa ASP svoje porodice percipiraju manje zdravim i manje kompetentnim u ostvarenju porodičnih zadataka, u odnosu na adolescente koji ne pokazuju ASP.

Karakteristika porodica iz ovog uzorka, na kom je sprovedeno istraživanje, je da su to porodice, koje se po teoriji o životnom ciklusu porodice, nalaze u periodu normativne krize, krize koja je pokrenuta normalnim razvojnim promjenama, kakva je ulazak djeteta u adolescentni period. Svaki krizni period zahtjeva od porodice da se reorganizuje i da mobilizuje dodatne kapacitete, jer postojeći nisu dovoljni da bi se ovladalo zahtjevima te nove faze i da bi sistem ponovno uspostavio ravnotežu. Ukoliko su pred sistem postavljeni neki ekstra zahtjevi, uz ove normativne, kao što pretpostavljam da može biti izazov kanalisanja problematičnog ponašanja djeteta, to dodatno predstavlja stres i destabilizuje sistem. Ili u sistemu postoji neki drugi generator stresa, koji umanjuje njegovu snagu da ostvaruje svoje zadatke, što za posledicu ima ASP djeteta. U svakom slučaju ishodi zavise od više faktora, prije svega premorbidnih snaga porodice, a kod ovog poduzorka mladih sa ASP, oni te snage percipiraju kao slabe.

Adolescenti sa ASP percipiraju svoje porodice manje kompetentnim u domenu komunikacije, u poređenju sa adolescentima iz druge skupine.

Prema opisu i normama testa u Beaversovoj šemi porodičnog funkcionisanja rezultati kod grupe adolescenata sa ASP ukazuju na nedovoljnu otvorenost u komunikaciji, optuživanje i prebacivanje među članovima porodice.

U sistemski orjentisanim teorijama porodice, sposobnost da se komunicira na efikasan način je vrlo značajan i kritični aspekt zdravog funkcionisanja u svakoj porodici. Po Watzlawick et al (1967) „svaka komunikacija – čak i trag komunikacije u nekom bezličnom kontekstu - utiče na ponašanje“ (Watzlawick et al. 1967 p.22; prema Headman 2003 str. 12). Kad se radi o porodicama koje imaju djete sa problemima u ponašanju to je još značajnije, zato što je veći broj odluka koje treba donijeti, veći broj problema koje treba rješavati, i veći broj ljudi van porodice koji obezbjeđuju značajne, a često kontradiktorne informacije, koje treba uskladiti.

Komunikacija igra ključnu ulogu u tome koliko dobro osobe razumiju jedna drugu i na taj način utiče na prirodu i kvalitet interakcije među njima. To se posebno odnosi na bliske odnose kakvi su oni koji postoje u porodicama. Jasna komunikacija značajno može

doprinijeti uspostavljanju i funkcionisanju drugih porodičnih procesa, kao što su uspostavljanje granica, definisanje porodičnih pravila i uloga, te efikasno izvršavanje zadataka koje te uloge zahtjevaju. S druge strane, nejasna komunikacija, posebno ako dolazi od roditelja, čija uloga je ključna za ostvarivanje porodičnih ciljeva, može imati negativne efekte na cjelokupnu atmosferu i uzrokovati nejasne odnose među članovima porodice. Ako poruka koja se šalje nije jasna i ako nije adekvatno primljena, onda nema ni međusobnog razumjevanja, ni adekvatne interakcije. Osim informacija koje se tiču uloga i funkcionisanja u cilju ostvarenja porodičnih zadataka, članovi porodice neizbježno komuniciraju i emocije. Emocionalne potrebe članova porodice će sigurnije biti zadovoljene ukoliko postoji jasnoća i sloboda u ovom obliku komunikacije. Međutim često članovi porodice nisu spremni, ili nisu u mogućnosti, da otvoreno komuniciraju o svojim emocijama, što je izgleda i slučaj u porodicama adolescenata sa ASP u uzorku ovog istraživanja. Razlog za to može biti da nemaju adekvatan vokabular da izraze emocije, ili se plaše da njihova osjećanja mogu biti omalovažena, ismijana, ili da ih ne preplavi intenzitet emocija. Šta god da je razlog, potiskivanje emocija je jedna od najvećih prijetnji za dobru komunikaciju. „Kada jake emocije nisu jasno i otvoreno iskomunicirane, one se često izražavaju na više dvosmislen, neverbalni način i lako mogu biti pogrešno protumačene od strane drugih. Kada se to desi, članovima porodice jedino preostaje da nagađaju kako se drugi osjećaju, tako da ne mogu biti sigurni ni kakva interakcija je prihvatljiva, ni na koji način da se ophode jedni prema drugima.“(prema Headman 2003 str.11)

U teoriji se podavno govori o “dvostrukim porukama”, kao jednom obliku neusklađene komunikacije. Riječ je o komunikaciji u kojoj poruke koje se šalju imaju u sebi suprotstavljene informacije i značenja. Ta vrsta komunikacije uzrokuje konfuziju kod članova unutar porodičnog sistema i često im predstavlja prepreku da jasno definišu pravila i svoje uloge u tom sistemu. To posebno može biti problematično za adekvatan razvoj djece adolescentnog uzrasta, jer njima od roditelja upravo trebaju jasne granice i jasne poruke kako da se ponašaju, šta je prihvatljivo ponašanje, a šta nije. Pretpostavlja se da ovakva komunikacija, u svom ekstremnom obliku, ima veliki značaj u etiologiji shizofrenije („double-bind messaging“, Bateson, Jackson, Haley i Weakland, 1956; prema Headman 2003 str.11)

Razmjena u komunikaciji može biti simetrična ili komplementarna, zavisno od toga da li se zasniva na jednakosti ili nejednakosti. U porodicama je komunikacija često komplementarna, jer je zasnovana na nejednakim odnosima u kojima su obično roditelji ti koji su u nadređenoj, a djeca u podređenoj poziciji. I ako je to tako, važno je da svi članovi porodice imaju mogućnost da se izraze otvoreno i da budu ispoštovani. Kada otvorena komunikacija nije omogućena u porodici, stvara se podloga za nezadovoljstvo i mnogo subverzivniju komunikaciju. Kao i sva ljudska bića, mladi imaju potrebu da komuniciraju (nemoguće je ne komunicirati - osnovni je postulat systemske teorije) i ako im nije omogućeno da otvoreno saopštavaju o svojim mislima i osjećanjima, oni će ih saopštiti na manje poželjan način, neadekvatnim ponašanjem.

Porodica kao sistem je u stalnom razvoju, ima svoje razvojne faze tj. svoj razvojni ciklus i stalno je prinuđena da se adaptira na promjene koje taj razvoj donosi (sistem traži stabilnost i prediktabilnost - još jedna od osnovnih pretpostavki systemske teorije). Ulazak djeteta u adolescenciju je jedan od tih razvojnih ciklusa za porodicu. Prema systemskoj teoriji porodica sa adolescentom treba da ima centrifugalni stil i da se otvara više ka okruženju, tako da postaje važno, osim komunikacije koja se ostvaruje unutar porodičnog sistema, da i komunikacija koju porodica ostvaruje sa okruženjem bude adekvatna. Efikasnost ove komunikacije sa okruženjem je posebno važno kada se porodica suočava sa nekom vrstom stresa, kao što je za ove porodice suočavanje sa neprilagođenim, problematičnim ponašanjem djeteta. Tada informacije od šire porodice, škole i drugih sistema mogu biti od ključnog značaja i bitno je pitanje koliko je porodica otvorena za te komunikacije i koliko je spremna da prilagođava svoje granice i uloge prema potrebi.

Među pet aksioma komunikacije koje su postavili Watzlawick, Beavin i Jackson (1967; prema Headman 2003 str.10), proučavajući ponašanje i odnose među ljudima, a vjeruju da se mogu primjeniti i na komunikacije unutar porodice navode i taj da "priroda komunikacije zavisi od interpunkcije komunikacijskih sekvenci među onima koji komuniciraju". Kako su ljudska ponašanja i komunikacije tako kompleksne, vrlo teško je odrediti uzročno posledične veze. Kao primer navode buntovno ponašanje adolescenta koji iznenada napušta kuću, jer mu roditelji pridikuju i za njega je to pridikovanje uzrok ponašanja, početak njihovog nerazumjevanja i konflikta tj. to što bi pomenuti autori nazvali "interpunkcijska tačka". Za roditelje bi uzrok bio nešto sasvim drugo tj. oni bi kao početak nesporazuma naznačili adolescentovo neadekvatno ponašanje koje je tražilo to "pridikovanje".

Može se zaključiti da pojedinac percipira odnose u zavisnosti od njegovog ličnog izbora interpunkcijske tačke komunikacije.

Kako u ovom istraživanju nemamo podataka od drugih učesnika porodične komunikacije, osim da ih adolescenti percipiraju neadekvatnim, ali imajući u vidu ovaj aksiom, možda se možemo zapitati koliko je ta percepcija adekvatna tj. zavisna od adolescentove “interpunkcijske tačke”?!

Isto tako nemamo podataka o komunikacijama ovih mladih ljudi u drugim sistemima, van porodičnog, ali ima puno potvrde i u teoriji i u empirijskim nalazima da se komunikacijske navike koje dijete stiče u porodici transformišu i na druge socijalne odnose, i u zavisnosti od toga da li su one dobre ili ne, adolescentovo prilagođavanje, samovrednovanje i vrednovanje od strane drugih će biti adekvatno ili neadekvatno.

U prilog vrijednosti rezultata ovog istraživanja navešću rezultate nekih studija, sa kojima korespondiraju.

Brojna istraživanja konzistentno prepoznaju i potvrđuju da je komunikacija roditelj-adolescent važna varijabla koja utiče na ponašanje adolescenta (Patterson, Reid i Dishon, 1992; prema Dekovic i Buist 2005). Priroda komunikacije određena je količinom interakcije koja postoji na relaciji roditelj-dijete, ali može biti određena i time sa kim je dijete u interakciji, tj. može biti različita u odnosu sa majkom i u odnosu sa ocem. Istraživanje Stafford i Dainton (1995) je pokazalo da djeca sa ocem razgovaraju o malom broju tema i da je ta komunikacija uglavnom usmjerena na pravila, postignuća i neke instrumentalne zadatke, dok studija Buerkel-Rothfuss, Fink i Buerkel (1995) pokazuje da u periodu srednjeg djetinjstva i adolescencije očevi provode vrlo malo ili gotovo nimalo u direktnoj komunikaciji sa svojim djetetom. Nasuprot tome, istraživanja pokazuju da majke provode mnogo više vremena u komunikaciji sa djetetom i da je broj tema o kojima razgovaraju mnogo obimniji (Miller-Day 2002) (prema Perozzi 2007). Ipak, nezavisno od učestalosti komunikacije između djeteta i roditelja, u mnogim istraživanjima se pokazuje da je sam kvalitet i zadovoljstvo djeteta tom komunikacijom u značajnoj vezi sa djetetovom cjelokupnom dobrobiti. Sem direktne veze između komunikacije roditelj-dijete i rizika za problematično ponašanje kod djeteta, istraživanja su potvrdila i medijativnu ulogu komunikacije roditelj-dijete, između brojnih drugih varijabli i rizičnog ponašanja adolescenata. (prema Wissink i sar. 2010).

U studiji Fingerman i Bermann (2000), otvorenost u komunikaciji roditelj-dijete definišu kao spremnost roditelja i djeteta da jedno sa drugim razmjene potrebe, osjećanja i želje, što ojačava sposobnost porodice da odgovori na promjene na podržavajući način. Otvorenost u komunikaciji roditelj-dijete se generalno, u istraživanjima, dovodi u vezu sa pozitivnim postignućima kod adolescenata - akademskim postignućem, samopoštovanjem, mentalnim zdravljem (Hartos i Power 2000; Schuster i sar. 2001; prema Spera 2005)

Nelson, Patience i MacDonald (1999; prema Perozzi 2007) su utvrdili da su adolescenti, koji su zadovoljni odnosom sa svojim roditeljima, manje skloni ranom ulaženju u seksualne odnose, uključivanju u problematične grupe vršnjaka ili konzumiranju droga. Ova studija je takoođe pokazala značaj direktne komunikacije i otvorenog izražavanja roditeljskog neslaganja sa ovakvim ponašanjima i očekivanja od adolescenta da ih izbjegava.

Neki istraživači spekulisu sa idejom da je komunikacija značajniji faktor od nekih drugih porodičnih varijabli koje su se u mnogim istraživanjima takoođe pokazala značajnim npr. nadzor nad djetetom (Cernkovich i Giordano 1987; Cohen i Rice 1995; Otto i Atkinson 1997; prema Summers 2006). Oni smatraju da je otvorena komunikacija značajna jer se mnogo više uvida i informacija dobije iz djetetovog dobrovoljnog saopštavanja o njegovim aktivnostima, nego iz roditeljskog aktivnog nadziranja.

Percepcija u domenu afektivna responzivnost članova porodice, takoođe se razlikuje među grupama adolescenata sa i bez ASP, u smislu da adolescenti sa ASP emocionalnu razmjenu i izražavanje emocija u svojim porodicama vide kao siromašnije, u poređenju sa tim, kako je u svojim porodicama percipiraju adolescenti bez ASP.

Kvalitet i stepen emocionalne povezanosti i uključenosti članova porodice je još jedan vitalni aspekt porodičnog funkcionisanja. U tom domenu, kako je definisano u primjenjenom Beavers-ovom modelu, porodično funkcionisanje se kreće na kontinuumu, od jednog ekstrema, potpune upletenosti među članovima porodice, do drugog, potpune nepovezanosti i neuključenosti. Nijedan od ekstrema ne odražava zdravo porodično funkcionisanje. Za zdravo funkcionisanje je bitno da se članovi porodice osjećaju emocionalno povezani, sigurno i zaštićeno, ali i da se prihvata i poštuje autonomija svih članova porodice. Jedino tako, balansirajući ove polaritete, članovi porodice mogu ispunjavati zadatke koje im uloga u porodici nalaže i interakcije među njima će biti adekvatne.

Kad je u pitanju domen rješavanja konflikata, i tu se porodice adolescenata pokazuju manje kompetentnim od porodica adolescenata bez ASP. Na kontinuumu ove skale ponašanja su predstavljena od jedne krajnosti potiskivanja konflikata, do druge krajnosti, grubog optuživanja i sukobljavanja među članovima porodice. Vrijednosti prisutne kod grupe mladih sa ASP upućuje na veću sklonost ka optuživanju i prebacivanju odgovornosti na druge.

Prema gledištima onih koji podržavaju stanovište da je adolescencija period pojačane „bure i stresa“, možda je za očekivati da su u porodicama sa djetetom adolescentne dobi konflikti izraženi u većoj mjeri. Međutim, to svakako ne bi trebalo da podrazumjeva i nekompetentnost porodice da ih riješava na adekvatan način. Ipak, kod sistemski orjentisanih teoretičara, konflikt je prije simptom neprilagođenosti cijelog porodičnog sistema, a ne samo adolescenta.

Iako su rezultati ove podskale koja se odnosi na opšte porodično funkcionisanje signifikantni, s druge strane, vidjeli smo u prikazu rezultata istraživanja, u prethodnom poglavlju, da adolescenti ne percipiraju svoj odnos sa roditeljima kao konfliktan. To upućuje na zaključak da je konflikt prisutniji u partnerskom podsistemu.

U sistemskim porodičnim teorijama poznat je proces tzv. triangulacije, proces uključivanja djece u konflikte partnera, što objašnjava kako konflikti među roditeljima utiču na živote djece. Djeca koja prihvataju ličnu odgovornost za porodične probleme i češće se uključuju tokom konflikta u porodici, mogu osjećati socijalnu neefikasnost i nekompetentnost, što, eventualno može prouzrokovati njihove probleme u društvu. Istraživanje je pokazalo da je triangulacija medijativni proces koji povazuje roditeljski konflikt i djetetove i internalizovane i eksternalizovane probleme (Grych, Raynor i Fosco 2004; Fosco i Grych 2008), ili vodi tome da djeca krive sebe za konflikte među roditeljima (Fosco i Grych 2010) i može biti odlučujući faktor za kvalitet odnosa roditelj-dijete (Fosco i Grych 2010). Fosco, Lippold, i Feinberg (2010), su utvrdili da prekid ovih granica utiče na povišeno neprijateljstvo kod roditelja, što povratno utiče na povećanje adolescentovog neprijateljstva prema njima. Neprijateljstvo adolescenta prema roditeljima je prediktor problema adolescenta van porodice.

„Prema teoriji socijalnog učenja pretpostavlja se da do konflikata u adolescenciji dolazi zbog komunikacijskih deficita u porodici. Komunikacijske vještine, kao i strategije rješavanja konflikata se uče i to najčešće po modelu. Neadekvatni načini se prenose sa roditelja na djecu.“(prema Opačić 1995 str.168)

Rezultati nekoliko studija koje su se bavile ovom problematikom potvrđuju da nije bitno na kom nivou porodičnog funkcionisanja postoje konflikti, jer oni svakako utiču na djecu, i direktno i indirektno, jer se konflikt među partnerima odražava i na promjenu odnosa roditelj – dijete (Fauber, Forehand, Thomas i Wierson, 1990; Conger i sar. 1992)

U studiji Neighbors i sar. (1997; prema Summers 2006 str.17) su istraživali dugoročne efekte porodičnih konflikata i došli do rezultata da su konflikti među roditeljima u korelaciji sa vjerovatnoćom javljanja antisocijalnog ponašanja kod mladih, kao i sa drugim psihopatološkim poremećajima. I druga istraživanja (npr. Mc Cord 1991, Paschall i Hubbard 1998) su potvrdila negativne efekte konflikta, bez obzira da li se radi o konfliktu među roditeljima ili među djecom i roditeljima ili oba tipa.

Kako smo prethodno vidjeli, rezultati istraživanja su pokazali da ove porodice adolescenata sa ASP karakteriše i neumješnost da se komunicira na efikasan način, nespremnost da se razmjenjuju bolna osjećanja, tako da je ova smanjena kompetencije u rješavanju konflikata, na neki način i očekivana posledica.

U mnogim istraživanjima porodični stil komunikacije pri rješavanju konflikata se pokazao kao značajan prediktivni faktor za prilagođavanje djeteta.

Dvogodišnja longitudinalna studija Ary, Duncan, Duncan i Hops (1999; prema Parker 2000 str.8) koja je realizovana na uzorku od 204 adolescenta i njihovih roditelja, a bazirana na modelu uticaja porodice i vršnjaka, koji su razvili Patterson, Reid i Dishion (Coercion model 1992), pokazala je da je nivo uključenosti roditelja u život njihove djece manji, što je veći nivo konflikata među njima. U toj atmosferi konflikata, slabi nadzor roditelja nad djetetom, što za posledicu ima djetetovo uključivanje u grupu devijantnih vršnjaka. I obratno, ukoliko u porodici nema konflikata, odnosi u porodici su pozitivni i složni, to omogućava bolji nadzor nad djetetom i time manju vjerovatnoću njegovog povezivanja sa delinkventnim vršnjacima. U ovom istraživanju su dobili potvrdu za ovaj model, jer čini 52% varijanse adolescentovog problematičnog ponašanja.

Još jedna longitudinalna, četvorogodišnja studija (Gorman-Smith, Tolan, Zelli i Huesmann 1996) potvrđuje da mladi skloni prestupima potiču iz porodica koje karakterišu višestruki problemi funkcionisanja, a posebno ističu značaj porodičnih konflikata tj. načina na koje ih porodica rješava i slabu uključenost roditelja.

Kod onog dijela mladih sa ASP koji pokazuju sklonost ka prokriminalnom ponašanju, kao značajna se izdvaja i varijabla *nezadovoljstvo porodicom* koja je sadržana u skali SRDI koja dijelom procjenjuje i opšte porodično funkcionisanje. Taj se pokazatelj može smatrati vrlo indikativnim, jer je zadovoljstvo porodicom, prema rezultatima Opačić (prema Opačić 1995 str.167), indikator generalnog faktora porodičnih odnosa, posebno njihovog emocionalnog aspekta.

Osim što izražavaju nezadovoljstvo porodicom, adolescenti koji ispoljavaju promišljeno prokriminalno ponašanje, potiču iz porodičnog okruženja u kome nema zadovoljavajuće komunikacije, ali, paradoksalno, saopštavaju o povezanosti među članovima porodice tj. po kriterijumima skale na dimenziji porodične kohezije pokazuju adekvatno funkcionisanje.

Možemo se zapitati kakva je to vrsta bliskosti među osobama koje ne komuniciraju dobro, gdje nema emocionalne privrženosti, ni zadovoljstva? Ovim pitanjem ćemo se još pozabaviti u analizi odnosa roditelj-adolescent.

Iz dobijenih rezultata vidimo da porodice mladih koji ne pokazuju nikakvu tendenciju ka ASP, karakterišu afektivna rezonanzivnost i osjetljivost članova porodice na potrebe drugih, dobra komunikacija i manje neriješenih porodičnih konflikata i investiranje svih članova porodice u rješavanje problema kada nastanu. I to su upravo aspekti porodičnog funkcionisanja koji prave distinkciju između tih funkcionalnih porodica, iz kojih potiču mladi koji nemaju sklonost ka ASP i onih koje su manje funkcionalne, a iz kojih potiču mladi koji imaju sklonost ka ASP. Iako statistika pokazuje manju značajnost varijabli porodične kompetencije i kohezije, evidentno je da se ove dvije grupe porodica i u tim domenima funkcionisanja razlikuju.

Generalno, može se zaključiti da rezultati dobijeni na uzorku mladih iz Crne Gore korespondiraju sa rezultatima istraživanja koja su koristila iste ili slične modele, istražujući ponašanja adolescenata u drugim kulturama (Beavers-ov i FAM III – The General Scale of the Family Assessment Measure – Version III, Skinner, Steinhauer i SantaBarbara, 1995).

Rezultati studije Headman (2003; prema Headman 2003 str.22) u kojoj je korišten FAM III upućuju na zaključak da su mladi iz porodica koje imaju poteškoća u postizanju porodičnih zadataka i ciljeva, skloniji delinkventnom ponašanju. Kako kaže, “ako porodica nije u stanju da postigne ključne ciljeve i zadovolji lične potrebe članova porodice, adolescenti su skloniji da te potrebe zadovoljavaju na antisocijalni način, jer imaju manje snage, vještina i

moгуćnosti da svoje potrebe zadovolje nezavisno, kroz procese unutar društvenog sistema (društvenu interakciju) i zato se lako okreću kriminalnim skupinama tržeći društvo i zabavu”. Ono što je, iz ove studije, od posebnog značaja za nas, je da su se u ovim porodicama delinkventnih adolescenata izdvojili kao značajni domeni funkcionisanja, neadekvatni obrasci komunikacije i poricanje i izbjegavanje suočavanja sa problemima. Kada je porodična komunikacija siromašna, članovi porodice su manje spremni da razgovaraju o svojim problemima jedni sa drugima, a to može biti posebno frustrirajuće za adolescente, kod kojih može izazvati pobunu i tendenciju da sve više vremena žele provoditi van kuće, nego u kući sa roditeljima. Nespremnost članova porodice da priznaju postojanje problema i da se suoče sa njima, vodi ka tome da se on sve više komplikuje, a ne rješava.

Jedno od istraživanja (Shek 1997; prema Headman 2003 str.22) koje je ispitivalo iste domene porodičnog funkcionisanja, koristeći istu skalu koja je korištena i u ovom istraživanju (SFI; Beavers i Hampson 1990), sprovedeno je na kineskoj populaciji mladih i njihovih roditelja, sa ciljem da istraži vezu između porodičnog funkcionisanja i adolescentovog mentalnog zdravlja, prilagođenosti na školu i problematičnog ponašanja (konzumiranje cigareta, droga i dr.). Rezultati ovog istraživanja pokazuju značajnu, mada malu korelaciju između opšteg porodičnog funkcionisanja i problematičnog ponašanja adolescenata, kao i njihovog prilagođavanja na školu.

Porodične varijable se konzistentno pokazuju značajnim prediktorom delinkventnog ponašanja u brojnim istraživanjima, tako da ne čudi da ni rezultati ovog istraživanja ne odstupaju od toga. Mada, nisu se svi ispitivani aspekti porodičnog funkcionisanja pokazali značajnim u predikciji svih oblika adolescentovog ASP tj. kod različitih oblika ASP svaki od njih, ponaosob, ima različit uticaj. Jedino je slabo funkcionisanje u domenu afektivna responzivnosti značajan prediktor kod svih oblika ASP. Izraženo prisustvo konflikata i nedostatak kapaciteta u porodici da se oni adekvatno rješavaju, pokazuje se kao prediktor, jedino kod adolescenata sklonih ka školskoj nedisciplini. Slaba kontrola impulsa se može predvidjeti i na osnovu adolescentovog nezadovoljstva porodicom.

Adolescentovo ASP se ne može predvidjeti na osnovu slabe porodične komunikacije.

12.2. Osobnosti kvaliteta odnosa roditelj-dijete u grupi adolescenata sa ASP

Pošavši od jedne od osnovnih postavki systemske porodične teorije da je sistem neodvojiva cjelina (“wholnes”) očekivalo bi se da slabije funkcionisanje sistema mora uticati i na lošije odnose u podsistemu roditelj-dijete, što se djelimično i potvrdilo tj. potvrdilo se u nekim aspektima funkcionisanja ovog podsistema.

Evidentno je da adolescenti sa ASP percipiraju i oca i majku u većoj mjeri kažnjavajućim, nego mladi bez ASP.

Adolescenti sa ASP jedino u odnosu sa majkom izražavaju veći stepen zanemarivanja i odbacivanja.

Nedostatak bliskosti, nedovoljno uključivanje i nedostatak požrtvovanosti adolescenti sa ASP percipiraju u odnosu sa majkom, ali ne i u odnosu sa ocem.

Iz rezultata istraživanja vidimo da se i varijabla postavljanje zahtjeva od strane oca, izdvaja kao značajna. Roditeljski zahtjevi, na korištenoj skali predstavljaju na neki način sinonim za kontrolu i karakterišu se metodama disciplinovanja, roditeljskim nadzorom i tendencijom suprostavljanja djetetovoj neposlušnosti. U ovom istraživanju možemo upravo pretpostaviti da se radi o zahtjevu očeva za promjenom ponašanja adolescenta, koje oni, vjerovatno, smatraju neadekvatnim.

Sobzirom na rezultate dobijene na osnovu subskale *zahtjevi* moglo bi se zaključiti da je ovaj funkcionalni aspekt odnosa ugrožen kao i ovi emocionalni, čiji su rezultati prethodno izneseni. Kada se govori o zahtjevima treba imati na umu prirodu stavki koje čine ovu podskalu (SRDI - Opačić i sar. 1995), gdje vidimo da su oni izraženi do stepena nerealnih očekivanja, koja prevazilaze sposobnost djeteta da ih ispuni. Adolescenti koji imaju povišen skor na ovoj subskali percipiraju zahtjeve oca, ako ne kao sasvim nerealne, onda kao neuravnotežene, pretjerane i preteške za njih.

Može se zaključiti da najveću ulogu u ovom razdvajanju dvije grupe adolescenata, sa i bez ASP, imaju varijable kažnjavanje i zahtjevi od strane oca, te kažnjavanje i distanciranost, tj. neuključivanje od strane majke. Praktično, prema adolescentima koji ispoljavaju antisocijalno ponašanje, očevi će zauzimati pretežno agresivan odnos, kažnjavajući ih i postavljajući zahtjeve, moguće, za promjenom ponašanja, dok će majke svoju kaznu aplicirati držeći se distancirano i hladno u odnosu sa adolescentom sa ASP.

Vidimo da je različita percepcija kvaliteta odnosa koji adolescent sa ASP imaju sa ocem, u odnosu na odnos sa majkom. Ocu zamjeraju kažnjavanje i visoke zahtjeve, a majci nedostatak intimnosti, požrtvovanja, odbacivanje i kažnjavanje. Ovi rezultati daju utisak da su mlađi sa ASP mnogo nezadovoljniji odnosom sa majkom nego odnosom sa ocem, što je oprečno rezultatima nekih drugih studija (npr. Dolgin i Berndt 1997; Weigel, Devereaux, Leigh i Balard-Reich 1998).

Kroz cjelokupnu istoriju razvoja razvojne psihologije, od psihoanalitičke teorije s početka 20-og vijeka, preko Bolby-jeve teorije vezanosti, govori se o tom odnosu majka-dijete kao primarnom i izuzetno značajnom za razvoj djeteta. U prilog tome da i novije empirijske studije uglavnom potvrđuju značaj te veze i uloge majke u životu djeteta, izdvajam nalaze istraživanja (Lacković-Grgin, Opačić 1988; prema Opačić 1995) koji pokazuju da su varijable koje su se izdvojile i u ovom istraživanju, intimnost sa majkom i požrtvovanost majke, najbolji prediktori globalnog zadovoljstva porodicom.

Steinberg (1996; prema Summers 2006) konstatuje da su adolescenti u principu više u interakciji sa svojim majkama nego sa očevima. Majka se uobičajeno doživljava kao roditelj koji više razumije, manje osuđuje i više je prihvatajući. Prema istom autoru, adolescenti razvijaju više bliskosti sa majkom, sa njom provode više vremena i osjećaju se prijatnije i slobodnije da sa njom razgovaraju o problemima emotivne prirode. Otac se, sa druge strane, češće doživljava kao distancirani autoritet, koji se rijeđe vidi kao podrška i vodič kroz rješavanje problema emotivne prirode. (Collins i Russel 1991; prema Steinberg, 1996; prema Summers 2006)

Razlozi za ove različitosti u doživljavanja odnosa sa majkom i ocem, od strane adolescenata, mogu se pripisati razlikama u socijalizaciji muškaraca i žena, vezanoj za roditeljsku ulogu, atributima koji se pripisuju, različito ocu, a različito majci i očekivanjima koja proizilaze iz tog, a koja su u principu veća za majke, nego za očeve. Uloga majke, i u našoj kulturi, podrazumjeva više emocionalne ekspresivnosti ili emocionalnih komponenti, podrške i požrtvovanosti, u odnosu sa djecom, dok se za ulogu oca više vezuje obezbjeđenje materijalnog opstanka porodice. Od majke se bliskost, razumjevanje i posvećenost djeci očekuje, dok se od očeva takav odnos ne očekuje. Može se čak reći da društveni stereotipi projektuju na ulogu majke jednu sliku "omnipotentnog roditelja" ili fantaziju kojom joj nameću isključivu odgovornost za sudbinu djeteta, što donekle i same prihvataju i njeguju. Prosto rečeno, djetetovo mentalno zdravlje bi bilo prosta refleksija majčinog.

Ovim pretpostavkama možemo spekulirati u nastojanju da objasnimo zašto su adolescenti sa ASP posebno nezadovoljni kvalitetom odnosa sa majkom, a i pretpostaviti koliko je ugrožavajuće i koliko je potencijalno veliki rizik za mladu osobu, ako je ovaj primarni odnos tako loš.

Ne treba zaboraviti da opadanje bliskosti sa roditeljima, naročito majkom, u toku adolescencije može biti i razvojna karakteristika koja proizilazi iz izražene potrebe adolescenta za individuacijom i formiranjem ličnog identiteta. Mada, sobzirom da to nije slučaj u grupi adolescenata koji ne pokazuju ASP, onda ne možemo ove rezultate tumačiti u tom svjetlu.

I u brojnim drugim istraživanjima nailazimo na potvrde da neadekvatno roditeljstvo koje se može okarakterisati nedostatkom emocionalne uključenosti i responzivnosti, visokim nivoom kritičizma i hostilnosti, nedoslednom disciplinom i slabim nadzorom djetetovog ponašanja, čini osnovu za razvoj agresivnog, antisocijalnog ponašanja djece i adolescenata (npr. Loeber i Dishion 1983; Loeber i Stouthamer-Loeber 1986).

Kad je u pitanju majka, studija pokazuju da majke djece koja imaju problema u ponašanju češće izražavaju kritiku, mnogo manje daju pozitivne komentara i pružaju manje topline svojoj djeci. Studije koje su istraživale antisocijalno ponašanje koje se pojavljuje u ranom djetinjstvu su došle do istih zaključaka, da je to ponašanje uslovljeno majčinim emocionalnim stavom koji se odlikuje kritičizmom i nedostatkom emocionalne topline.

U studiji Ostgard i Armelius (2004; prema Östgård-Ybrandt i Armelius 2004) kojom se poredilo sjećanje među adolescentima sa antisocijalnim ponašanjem i onih koji nisu antisocijalni, na način na koji su ih roditelji podizali i vaspitavali, došlo se do zaključka da su sjećanja mnogo negativnija kod mladih koji pokazuju antisocijalno ponašanje, naročito kod djevojaka. U grupi mladih koji pokazuju antisocijalno ponašanje u većoj mjeri su prisutna sjećanja na odbacivanje i nedostatak ljubavi, podrške i zaštite, kako od majki, isto tako i od strane očeva.

U ovoj studiji se pokazalo da su čak i na najranijem uzrastu, razlike u emocijama koje majka izražava prema blizancima u korelaciji sa problemima koje oni kasnije pokazuju u ponašanju. Onaj od blizanaca prema kome majka, na uzrastu od 5 godina, pokazuje više kritičizma i manje topline, pokazuje više problema na uzrastu od 7 godina.

I u mnogim drugim istraživanjima se potvrdilo da su rana sjećanja antisocijalnih adolescenata na njihove roditelje mnogo negativnija nego kod nedelinkventnih adolescenata (npr. Humes i Humphrey 1994; Palmer i Hollin 1999).

Interesantan je rezultat do kog se došlo u ovom istraživanju, da adolescenti sa ASP percipiraju odnos sa roditeljima nefunkcionalnim u pomenutim domenima, kažnjavanja i majke i oca, zahtjeva od strane oca, neuključenosti i nedostatka intimnosti od strane majke, a da se u domenu konflikata ne pokazuju indikativni rezultati. Iako je pitanje učestalosti konflikata između roditelja i djece u adolescenciji upitno, treba napomenuti da se sa tom idejom dosta spekuliralo, kao o razvojnoj karakteristici adolescenata, o čemu je već bilo riječi. Iz odnosa sa roditeljima, kako ga u ovom uzorku adolescenti sa ASP percipiraju, očekivalo bi se da se konflikti lako generišu, ali ovi adolescenti ne izvještavaju o postojanju konflikata tj. rezultati na ovoj subskali ukazuju na balansirano funkcionisanje ovog aspekta odnosa.

Da li ova slika odnosa upućuje na zaključke o autoritarnom vaspitnom stilu roditelja, koji se u literaturi upravo opisuje ovim svojstvima? Možda možemo polemisati o tome.

Ako se osvrnemo na jednu od prvih tipologija stilova roditeljstva, koju je dala Diana Baumrind (1971, 1978, 1991; prema Spera 2005 str.134) po kojoj su autoritativni, autoritarni, permisivni i zanemarujuće-odbacujući stil, određeni međuosobnom 2 faktora: responzivnosti i zahtjevnosti, vidimo da se upravo te dimenzije odnosa roditelj-dijete kod adolescenata sa ASP u ovom uzorku, pokazuju neizbalansiranim. Faktor responzivnosti je sinonim za podršku i njega čine: emocionalna toplina, uzajamnost i emocionalna vezanost (attachment), a faktor zahtjeva, što je sinonim za kontrolu, uključuje: nadzor i disciplinu. Svaki od faktora ima nekoliko nivoa. Autoritarni stil roditeljstva se odlikuje niskom responzivnošću, a visokim zahtjevima roditelja, tj. jakom kontrolom i strogom disciplinom. Roditelji koji njeguju ovaj stil imaju visoke zahtjeve i očekivanja da se bez diskusije poštuju njihova pravila i koriste restriktivna sredstva da to i ostvare; komunikacija između djeteta i njih je oskudna, a odnos je afektivno hladan. S obzirom da se ove karakteristike, kako ih percipiraju adolescenti sa ASP, pokazuju u njihovom odnosu sa roditeljima, možda je u pitanju ovaj vaspitni stil, koji se, u ne malom broju istraživanja, pokazao kao jedan od prediktora u nastajanju ASP (npr. Steinberg i sar.1994, Williams i Hine 2002).

Opet i ova pretpostavka dolazi u pitanje, činjenicom da isti ovi adolescenti percipiraju porodicu balansiranom na dimenziji autoritarnog stila, koju mjeri ISPO (SFI) ili na dimenziji

patrijarhalne strukture, koju mjeri SRDI, koje uključuju slične karakteristike odnosa roditelj-dijete. Da li je u pitanju metodološka nekompatibilnost, ili bi možda, pojašnjenje mogli tražiti u preciznijoj interpretaciji rezultata na skali porodične kohezije. Na ovoj skali rezultati za adolescente sa ASP su u granicama balansirano funkcionisanja, ali se na ovoj dimenziji porodičnog funkcionisanja ipak razlikuju porodice adolescenata sa i bez ASP (što je istaknuto u poglavlju o rezultatima). S obzirom na činjenicu o razvojnem ciklusu ovih porodica, sistem treba da naginje više ka centrifugalnom stilu, tako da bi možda rezultate ove skale trebalo sagledati u kontekstu ove razvojne faze, kako bi se utvrdilo da li je u ovim porodicama mjera odvojenosti i zajedništva izbalansirana za potrebe adolescenta. Napominjem činjenicu da je separacija i individuacija jedna od centralnih tema adolescencije, kako za samog adolescenta, tako i za porodicu kojoj pripada. Možda u ovim porodicama adolescenata sa ASP roditelji upravo koče ove procese i da je to uzrok nezadovoljstva.

I na kraju, možda je ključno pitanje, koji procesi dovode do teškoća u kvalitetu odnosa roditelj-dijete, do grube discipline, ili roditeljske distanciranosti. Novije, razvojno orjentisane studije, koje su istraživale doprinos i samog djeteta, kao i roditelja na razvoj ASP (npr. Belland i Chapman 1986; Lytton 1990), pokazuju da nije opravdano potencirati samo uticaj roditelja, a isključivati djetetov doprinos kvalitetu ovog odnosa, već da treba uzeti u obzir kompleksne recipročne uticaje unutar porodice. Možda najbolje objašnjenje za ove recipročne odnose nalazimo kod Patterson-ovog modela razvoja „prisilnog ciklusa interakcija“. (Patterson 1982; prema Kosterman, Haggerty, Spoth i Redmond 2004)

Kad je u pitanju odnos roditelj-dijete, pretpostavljeni prediktori (kažnjavanje, uključivanje, intimnost, žrtvovanje), izgleda da se potvrđuju značajnim samo u predikciji prokriminalnog ponašanja adolescenata, ali i kod tog oblika ASP nisu svi od jednakog značaja i ne jednako u odnosu sa ocem i u odnosu sa majkom. Rezultati koje vidimo u poglavlju o rezultatima istraživanja, pokazuju neposvećenost i nedostatak žrtvovanja od strane oca, a neuključivanje i distanciranost od strane majke, kao značajne. U predikciji impulsivnosti (slabe kontrole impulsa) značajan prediktor je kažnjavanje, ali percipirano samo od strane oca. Kad je u pitanju nedisciplinovano ponašanje u školi, rezultati ukazuju da se u odnosu sa ocem kao prediktor pokazuju njegovi zahtjevi, a u odnosu sa majkom nedostatak intimnosti.

Nedostatak žrtvovanja praktično znači neosjetljivost oca za djetetove potrebe i njegovu nespремnost da čini, da bi one bile zadovoljene, što je isto emocionalni aspekt tog odnosa, kao što je i neuključivanje majke, a zajedno bi se mogli svesti pod pojam zanemarivanja

djeteta i njegovih potreba, što je prepoznato kao bitna varijabla u predikciji ASP, kako vidimo u pregledu pomenutih i mnogih drugih istraživanja. Takođe smo već ukazali na činjenicu koliko su emocionalna toplina i uključivanje i podrška majke, kao kvaliteti koji se tradicionalno pripisuju njenoj ulozi, značajni za zdrav razvoj adolescenata.

Rezultati ovog istraživanja su ukazali na jedan značajan pokazatelj kvaliteta odnosa djeteta sa ocem, a to je žrtvovanje. Vidjeli smo da adolescenti sa ASP procjenjuju svoje očeve u manjoj mjeri spremne da im pruže pomoć i da se žrtvuju za njihove potrebe. Dimenzija žrtvovanja generalno je visoko prisutna u ponašanju roditelja u našoj kulturi, i postoji jedna vrsta socijalnog pritiska da roditelji podrede svoj život djeci i za njih sve žrtvuju (vjerovatno intenziviranog lošim socijalnim i ekonomskim uslovima). Takvo ponašanje je visoko vrednovano, a moguće je da su zbog ovakvih naučenih očekivanja, djeca još kritičnija u svom stavu prema očevima čije ponašanje ne odgovara tom standardu.

12.3. Veza između socio-demografskih varijabli i antisocijalnog ponašanja adolescenata

Među ispitivanim sociodemografskim varijablama, u predikciji ASP, pokazale su se značajnim samo neke od njih. U predikciji školske nediscipline značajnu ulogu imaju pol adolescenta i uspjeh u školi. Rezultati pokazuju da su mladići skloniji nedisciplinovanom ponašanju od djevojaka, a i da je takvo ponašanje prisutnije kod učenika koji imaju lošiji uspjeh u školi.

I kad je u pitanju sklonost ka prokriminalnom ponašanju pol se pokazuje kao značajan prediktor tj. izraženija je tendencija ka ovom obliku ponašanja kod mladića, nego kod djevojaka.

Rezultati ovog istraživanja uglavnom korespondiraju sa rezultatima do kojih se došlo i u drugim studijama, bez obzira na kulturološke i vremenske razlike.

Istraživanje Summers-a (2006) pokazalo je da socio-ekonomski status nije značajno povezan sa disciplinskim prekršajima adolescenata u školi, ali da je pol važna varijabla koja utiče na učestalost disciplinskih prestupa, u smislu da je mnogo veći broj prekršaj počinjen od strane dječaka nego od strane djevojčica.

Podaci iz istraživanja Snyder i Sickmund (1999; prema Summers 2006 str.9) govore da su dječaci mnogo skloniji prestupima od djevojčica, da mnogo češće učestvuju u školskim tučama, nose oružje u školu i skloniji su konzumiranju alkohole ili droge.

Njihovi rezultati korespondiraju sa podacima koje navode u radu, iz izvještaja američke nacionalnog vijeća za 1999 godinu, da je među maloljetnim prestupnicima 74% dječaka a 26% djevojaka.

U literaturi se često sriječemo sa rezultatima istraživanja koji nas uopšteno upućuju na različitost u reagovanjima muške i ženske djece, kad su u pitanju različiti životni stresori. Veliki broj istraživanja koja su se bavila reagovanjima djevojčica i dječaka na razne životne stresore, pokazala su da, iako evidentno, jednako pate jedni i drugi, način na koji to ispoljavaju je različit. Dječaci više eksternalizuju emocije, dok ih djevojčice internalizuju, tako da je za očekivati da će dječaci imati više problema u ponašanju, a djevojčice više intrapsihičkih problema. Ove razlike u načini reagovanja dječaka i djevojčica vjerovatno su zasnovane na rodnim stereotipima koji su propisani kulturom i specifičnim formama socijalizacije. Dječaci su subjekti socijalnih normi koje promovišu fizičku snagu i autoritet kao kvalitete koji definišu muškarca. Ovaj širi socijalni uticaj je krucijalan za objašnjenje vrijednosti koje podstiču nasilje, iako u ovom radu to nije bio predmet razmatranja. Svakako, posebno kad je riječ o crnogorskom kulturnom miljeu, u kom su ispitanici ovog istraživanja odrastali, to bi vrijedilo dalje istraživati.

Međutim, kako ima i puno istraživanja (Powell i Downey 1997; 17-ogodišnja longitudinalna studija Amato i Sobolewski 2001; Cooney i Kurz 1996; Amato i Keith 1991; Davies i Lindsay 2001) koja ne pokazuju da djevojčice i dječaci različito reaguju na stresne porodične događaje, u smislu sklonosti nekom ASP ili depresivnosti ili nekim drugim poremećajima - ova pretpostavka o socijalnoj uslovljenosti muškog stereotipa ponašanja, ostaje upitna. Kod slabe kontrole impulsa, značajan prediktor je uzrast. Mlađi ispitanici pokazuju veću impulsivnost. Kliničari i istraživači se slažu da problematično ispoljavanje agresije zavisi od nedostatka kontrole i slabe samo-regulacije.

Samokontrola ima razvojne komponente, ali ona ima i elemente crte ličnosti. Komponente crte ličnosti su naglašene u istraživanjima ličnosti i temperamenta i uglavnom se dovode u vezu sa agresivnošću i nasilništvom. Studija Cherek i Lane (1999), u kojoj su poredili nasilne mlade prestupnike i one koji nisu nasilni, pokazuje da je nasilje u značajnoj korelaciji sa impulsivnošću. Wang i Diamond (1999) su istraživali prediktivne faktore agresivnosti kod 385 mentalno oboljelih mladih ljudi i došli do rezultata da je najznačajniji prediktivni faktor impulsivnost.

Sobzirom da kod ovog uzorka ispitanika vidimo da je slaba kontrola impulsa opada s uzrastom, vjerovatno se kod većine radi o razvojnim procesima. Ako govorimo o razvojnim komponentama, kod samokontrole postoje normativne razvojne promjene. Iako je njen začetak u najranijem djetinjstvu (vjerovatno prvih 30 mjeseci) i u vezi sa kvalitetom veze koju djete ostvaruje sa primarnim objektima, prvenstveno majkom, i neurofiziološki procesi i sazrijevanje mozga imaju značajnu ulogu u tome. Hormonalne promjene i razvoj mozga u adolescenciji uslovljavaju da se kapaciteti za inhibiciju emocionalnog uzbuđenja i samoregulaciju ponašanja još razvijaju.

U ovom istraživanju smo pošli od pretpostavke da je u porodicama gdje su oba roditelja zaposlena, mnogo manja mogućnost nadzora djetetovog ponašanja, a roditeljski nadzor je varijabla o kojoj se u mnogim teorijskim i empirijskim studijama govori kad je u pitanju preveniranje ASP. Roditeljski nadzor podrazumjeva svjesnost roditelja o djetetovim aktivnostima, saopštavanje djetetu onoga u vezi sa čim su roditelji zabrinuti ili čega su svjesni u djetetovom ponašanju, kao i superviziranje različitih aspekata njegovog života, uključujući školu, druženje i ponašanje kod kuće. Svakako da stepen nadzora treba da varira zavisno od razvojnih potreba i karakteristika djeteta. Kako su u ovom istraživanju ispitanici mladi adolescentne dobi, koja podrazumjeva veću zrelost, pa i potrebu za slobodom i nezavisnošću, te kapacitete za samokontrolu, to onda nije iznenađujuće da spoljni nadzor roditelja ne igra tako značajnu ulogu. Petterson (1982) je naglasio, istražujući uticaj temperamenta djeteta na vaspitni stil roditelja, da zreliji elementi samokontrole imaju potencijal da budu ključni medijator između efektivne roditeljske prakse i devijantnog ponašanja. I Barber (1996) potvrđuje da je veza između devijantnog ponašanja i kontrole ponašanja posredovana samokontrolom.

Iako je jedna od osnovnih postavki sistemske porodične teorije da je porodična struktura i organizacija značajan faktor koji određuje ponašanje članova porodice (naročito naglašeno u Mc Master modelu), u ovom istraživanju se potpunost porodice nije pokazala značajnom varijablom, vjerovatno zbog toga što sama ta činjenica, kako govore podaci drugih istraživanja, nije dovoljna sama po sebi, već bi značajniju distinkciju činilo to, ukoliko bi se uzeli podaci o uzrocima koji su doveli do gubitka roditelja, da li je gubitak stvaran ili simboličan, podaci o tome koji roditelj nedostaje, kao i to kad se taj gubitak desio u životu djeteta i sa kojom vremenskom distancom se govori o tom gubitku.

Rezultati istraživanja, po pitanju rizika od delinkvencije kod djece iz porodica sa jednim roditeljem, dosta su oprečni. Veliki broj studija govori u prilog tome da su djeca iz porodica samohranih roditelja (uglavnom majki) i do 6 puta pod većim rizikom od djece iz potpunih porodica (npr. Emery 1988 i Mc Lanahan 1980), ali veliki broj je i onih koje to opovrgavaju (npr. White 1987, Gray-Ray i Ray 1990, Parson i Mikawa 1991) (sve prema Summers 2006)

Summers (2006; prema Summers 2006), istražujući veze između porodične strukture i stila roditeljstva i djetetove nediscipline u školi, dolazi do zaključka da djeca iz potpunih porodica rijede imaju disciplinske prekršaje u školi i da ih rijede imaju oni iz porodica sa autoritativnim vaspitnim stilom. Kao srodne, navodi i rezultate istraživanja Amato i Gilbreth (1999; prema Summers 2006) koji pokazuju da su djeca iz potpunih porodica, koja žive sa oba roditelja, najmanje sklona nedisciplinovanom ponašanju u školi, u odnosu na djecu iz porodica sa drugačijom strukturom (sa jednim roditeljem, sa očuhom/maćehom), ali da je mnogo značajniji stil vaspitanja djeteta i da ukoliko roditelji njeguju autoritativni stil vaspitanja, porodična struktura može imati manje uticaja na djetetovo nedisciplinovano ponašanje.

Opačić (1995), navodeći rezultate njegovih istraživanja (Lacković-Grgin, Opačić 1988) o uticaju nepotpunih porodica na razvoj samopoimanja kod djece, upozorava na opasnost generalizovanja zaključaka u vezi pogubnog uticaja nepotpunih porodica i naglašava značaj same metodologije istraživanja i nedostatka longitudinalnih studija koje bi razjasnile uticaj svih okolnosti koje dovode do raspada porodice i rasčlanile značaj uticaja tih procesa u odnosu na sam uticaj gubitka roditelja.

Novije empirijske studije više govore o uticaju drugih, posrednih faktora i njihovom značaju u etiologiji antisocijalnog ponašanja djece, u odnosu na samu strukturu nepotpune porodice.

Capaldi i Patterson (1991) su ispitivali efekte tranzicije u porodičnoj strukturi i došli do zaključka da ono samo po sebi nema efekta na djetetovo problematično ponašanje, već da je posredovano interakcijom majka-dijete i neadekvatnom roditeljskom praksom tj. slabim nadzorom.

Moglo bi se zaključiti da, iako brojne studije, naročito one ranije, govore o negativnom uticaju nepotpunih porodica, uvidi i rezultati savremenijih istraživanja više upućuju na to da je važnije kako porodica funkcioniše, nego kakva je njena struktura, te da strukturalno ne-tradicionalne porodice (razvedeni roditelji, samohrani roditelji i dr.) nisu po definiciji faktor rizika za razvoj delinkventnog ponašanja, ukoliko taj jedan roditelj može da obezbjedi siguran, podržavajući i stimulativni dom za svoju djecu.

Nadalje, pretpostavljeno je da će na sklonost ka ASP uticati činjenica koje je dijete po redu rođenja u porodici. Ova pretpostavka se zasniva na teorijskim postavkama, najprije u Adler-ovoj teoriji (Adler 1920; prema Whiteman, McHale i Soli 2011), pa kroz kasnije pokušaje sistematičnih teoretisanja po ovom pitanju, gdje se govori o prvorodenim kao odgovornijim, a kasnije rođenim tj. mlađim kao spremnijim za avanture, nekonformističnim, koji vole rizik. Adler (1949) je, u svojim pretpostavkama, prvorodenima dao posebno autoritarnu poziciju koja se naročito intenzivira kad bivaju "detronizovani" dolaskom drugog djeteta. Oni nastoje da održe tu dominantnu poziciju i svoju superiornost. Mlađi dolaze sa već potrebom da se izbore za svoje mjesto, sa već konfliktnom pozicijom u odnosu na autoritet, lakše se upuštaju u rizik i imaju šire poglede na svijet.

U literaturi nema puno podataka o istraživanjima direktnog uticaja reda rođenja na ASP, više se govori uopšteno o uticaju koje ono ima na sveukupno ponašanje i ličnost.

Jedno od istraživanja Be Gue i Roche (2005) koje govori baš o uticaju na kriminalno ponašanje, potvrđuje da su srednjerodena djeca češće uključena u kriminalne radnje, nego prvorodena djeca i dovode to u vezu sa različitim vaspitanjem.

Ima istraživanja u kojima, kao ni u mom, nije nađena nikakva veza između reda rođenja i ponašanja djece. Među rezultatima koji su konzistentni ovim koje pokazuje ovo istraživanje, su studije Rosenberg 1965; Backman 1970; Shooler 1972 (prema Opačić 1995). Opačić (1995) u svom istraživanju, razmatrajući rezultate brojnih studija po pitanju uticaja reda rođenja djeteta na njegovu ličnost, zaključuje da to nije faktor, koji sam po sebi utiče na ličnost djeteta, već da je prije faktor koji „moderira složene porodične okolnosti koje utiču na interakciju“, te da je odnos roditelj-dijete važniji faktor razvoja, nego sama pozicija djeteta (u istom radu, navodi zaključke studije Falbo i Polit 1986; prema Opačić 1995)

Rosenberg-ova istraživanja (1965; 1975. prema Be Gue i Roche 2005), također potvrđuju da je uticaj varijabli, kao što je red rođenja djeteta ili nepotpunost porodice, na djetetovo samopuzdanje, zavistan od niza uslovnih varijabli kao što je npr. starost majke u vrijeme kad je došlo do promjene u strukturi porodice, ukupan broj djece, kog pola su ostala djeca. Važna intervenišuća varijabla je koliko su te varijable uticale na roditeljsko interesovanje za djete i kvalitet podrške koju mu pruža.

Možda najopsežnija studija na ovu temu, pregled stotine istraživanja koja su se radila širom svijeta, koju su uradili švajcarski naučnici Ernst i Angst (1983), navodi zaključke da red rođenja ima vrlo malo ili nimalo uticaja na ličnost odrasle osobe. Oni smatraju da su razlike u rezultatima metodološke prirode i da rezultati koji govore o značajnosti reda rođenja, proističu iz studija u kojima su ličnost ispitanika procjenjivali njihovi roditelji ili braća/sestre.

Interesantno je da je uzorkak ovog istraživanja, koji se, iako „prigodan“, po nekim socio-demografskim varijablama pokazao prilično izbalansiran (npr. po polu), a po pitanju reda rođenja je potpuno neizbalansiran tj. u najvećem broju slučajeva ga čine prvorođena djeca. To znači da je poduzorak kasnije rođenih mali i da ne može ni biti reprezentativan. Inače, vjerujem da bi za detaljnije razumjevanje statusa ovih ispitanika, sobzirom na specifičnost mentaliteta, bilo značajno osim reda rođenja, uzeti u obzir i pol samog ispitanika i pol djece rođene prije ili poslije. U crnogorskoj kulturi muško dijete, poseban status dobija kao prvorođeni, kao jedino muško djete u porodici, a tek poseban ekskluzivitet ako je rođen nakon više sestara.

Takođe ni broj djece u porodici se nije pokazao kao značajan faktor. U literaturi nema konzistentnih rezultata po ovom pitanju. Negdje se govori o višečlanim porodicama kao pro-ektivnom faktoru, a negdje kao faktoru rizika. Kad govore o većem broju djece kao faktoru rizika, to je uglavnom kad se taj podatak dovodi u vezu sa siromaštvom i lošim socio-ekonomskim statusom porodice. Cambridge studija (West i Farrington 1973) je pokazala da je kod djece uzrasta 10 godina, koja imaju više od četvoro braće i sestara, dva puta veći rizik za ASP, nego kod djece koja imaju manje braće i sestara, ali da to nema veze sa socio-ekonomskim statusom, već se prije dovodi u vezu sa smanjenom mogućnošću roditeljskog nadzora u tako mnogobrojnoj porodici. Kod uzorka ovog istraživanja, najveći broj porodica ima dvoje djece, a mali je broj porodica koje imaju troje, a tek neznatan broj onih koje imaju više od troje, tako da uzorak i nije reprezentativan za ispitivanje uticaja ove varijable.

12.4. *Odlike samopoimanja kod adolescenata sa antisocijalnim ponašanjem*

Pretpostavljeno je da se adolescenti sa ASP i oni bez ASP razlikuju u načinu na koji vide sebe. Ta je razlika značajno evidentirana samo kod varijabli rigidnost i moralni negativizam, dok razlika nema ni na jednoj od varijabli koje mjere specifične dimenzije samopimanja kao što je npr. fizička privlačnost, intelektualna kompetencija i sl. Ove dvije diskriminativne varijable, pripadaju grupi varijabli koje autor skale (Opačić, 1995) smatra mehanizmima odbrane, koji su bazični generatori pogleda na svijet, tako da prije možemo reći, da se ova skupina adolescenata sa ASP razlikuje u nekom generalnom odnosu koji ima prema sebi i svijetu oko sebe, nego prema nekim specifičnim odlikama samopoimanja.

Kod jednog od oblika ASP, nedisciplinovano ponašanje u školi, između mladih sa ASP i onih koji ne pokazuju tendenciju ka ASP, pokazuju se razlike, ali na granici značajnosti, kod varijabli racionalnost-emocionalnost i eksternalnost. Vjerovatno bi se na većem uzorku i one pokazale značajnim.

Kad je u pitanju mogućnost predikcije ASP na osnovu samopimanja, vidimo da se svi oblici ASP koji su precizirani u ovom istraživanju, školska nedisciplina, impulsivnost i prokriminalno ponašanje, mogu predvidjeti na osnovu rigidnosti i moralnog negativizma, a da se školska nedisciplina i prokriminalno ponašanje mogu predvidjeti i na osnovu slabijih rezultata na subskali generalne kompetentnosti.

Na osnovu ovih indikativnih rezultata, na skali rigidnosti i moralnog negativizma, možemo izvesti neki zaključak o tome kako adolescenti sa ASP vide sebe i svijet koji ih okružuje. Prije svega, svijet vide u isključivim kategorijama, crno-bijelo, a onda i kao pokvaren i nepravedan, a vlastitu dobrotu i poštenje kao prepreku da se uspije u takvom svijetu. Ako uzmemo u obzir i ove dvije varijable kod kojih su rezultati na granici značajnosti, emocionalnost i eksternalnost, onda možemo dodati i to, da je riječ o mladim ljudima koji su vrlo nesigurni i koji nemaju povjerenja u sebe i svoje kapacitete, te su skloni da za neuspjeh krive spoljašnje okolnosti, na koje vjeruju da ne mogu uticati, kao i vlastitu emotivnost tj. nemogućnost da kontrolišu emocije.

Dakle, racionalizacija, projekcija i spoljašnji lokus kontrole su ključne odrednice ličnosti koju prepoznajemo u ovom uzorku adolescenata sa ASP. Kako se i navodi u radu autora skale samopimanja (Opačić 1995) i lokus kontrole se može shvatiti kao odbrambeni mehanizam.

Njegovi nalazi upućuju da je više samopoštovanje povezano sa internim lokusom kontrole (prema Opačić 1995 str.42). Dakle, ovi pokazatelji o dominantnim mehanizmima odbrane koje ova grupa adolescenata koristi, indirektno govore da je riječ o osobama čije je samopoštovanje na niskoj razini i da su oni upravo u funkciji njegove zaštite.

Iako nemamo jasne pokazatelje, da je samopimanje mladih sa ASP lošije u bilo kom specifičnom domenu u odnosu na mlade bez ASP, ovi pokazatelji su signifikantni. Skala generalne kompetentnosti, na kojoj mladi sa ASP (koji pokazuju nedisciplinovano ponašanje u školi i prokriminalno ponašanje) imaju lošije rezultate, ukazuje na percepciju nivoa samopuzdanja, zadovoljstva sobom, sopstvenim sposobnostima i osobinama. Faktor globalne kompetentnosti je identifikovao Bezinović (1986; prema Opačić 1995), a predstavlja generalizaciju kompetentnosti unutar različitih domena, a u uskoj vezi je sa globalnim samopoštovanjem.

U okviru teorija koje samopoimanje određuju kao kognitivnu shemu u kojoj su organizovane informacije o sebi, koja ujedno kontroliše procesiranje informacija relevantnih za pojam o sebi, ističe se samopoštovanje kao središnji aspekt samopoimanja. Kao takvo, samopoštovanje predstavlja evaluativni aspekt čija je uloga u strukturi samopoimanja suočavanje pojedinca sa spoljašnjim informacijama (Lacković-Grgin 1994). Samopoštovanje je termin kojim se izražava globalno ili opšte vrednovanje sebe.

James (1890; prema Bezinović 1988) je smatrao da je samopoštovanje omjer kompetentnosti i aspiracija pojedinca, odnosno da pojedinac vrednuje sebe na temelju kompetencije u odabranim područjima, te da ta vrednovanja direktno utiču na samopoštovanje. Rosenberg (1965; prema Bezinović 1988) definiše samopoštovanje kao pozitivan ili negativan stav prema sebi. Razmatrajući socijalne uslove i subjektivna iskustva koji su u vezi s povećanjem ili smanjenjem samopoštovanja, utvrdio je, između ostalog, da je količina roditeljske pažnje i zanimanja za dijete u značajnoj korelaciji sa samopoštovanjem. U nastavku ćemo vidjeti koliko ove varijable koreliraju na uzorku ovog istraživanja. Harter (1988) navodi da kompetentnost podrazumjeva kombinaciju onoga što bismo željeli postići i našeg stepena sigurnosti da ćemo postići taj cilj.

Brojne studije dovode u vezu samopoštovanje sa različitim emocionalnim i motivacionim problemima i poremećajima ponašanja. (Lacković-Grgin 1994, Wylie 1979), nalaze da je samopimanje mnogo negativnije kod mladih sa ASP; da mladi koji imaju nizak nivo

samopoštovanja imaju mnogo pozitivniji stav prema nasilju nego oni sa srednjim ili visokim samopoštovanjem; da je kod mladih sa niskim samopoštovanjem evidentiran veći broj kriminalnih postupaka nego kod adolescenata sa visokim samopoštovanjem. i da teže da budu u takvim odnosima i situacijama u kojima će dobijati potvrdu za svoja negativna uvjeranja, koja će, povratno, doprinjeti negativnim interpersonalnim interakcijama. (prema Blevins, Howard i Jenson 1999). Myers (2002), pokazuje da je nedostatak samopouzdanja prediktor za rizik pojavljivanja neke forme delinkvencije i da, kad god postoji, prijetnja nečijem samopouzdanju, da je ono ugroženo, osoba će reagovati tako da ponizi drugoga, ponekad i na nasilan način (Myers 2002; Heatherton i Vohs 2000).

I ako je dominantno mišljenje da mladi sa ASP imaju nisko samopoštovanje i da koriste agresiju kao sredstvo da ga osnaže, u mnogim empirijskim studijama se to i ne potvrđuje, jer se pokazuje da većina izražava adekvatno samopoštovanje, a kod nekih prestupnika čak postoji i visoko samopouzdanje, što može imati veze sa kompenzatornim procesima „naduvavanja“ samopoštovanja, ili je u vezi sa narcističkom strukturom ličnosti (Lacković-Grgin 1994; Baumeister i sar. 2003). (prema Trzesniewski i sar. 2006)

Razlog da je kod ove grupe ispitanika ugrožena samo globalna kompetentnost, a ne nijedan drugi aspekt samopimanja, moguće je da ima veze sa još uvijek slabom diferenciranošću samopimanja kod mladih u ovoj životnoj dobi. Za objašnjenje ove veze samopoštovanja i ASP, značajan je pristup Bowen-a (po Okun i Rapaport 1981. prema Hrnčić 2008 str.359), koji postavlja diferencijaciju selfa na centralno mesto u objašnjenju razvojnih procesa. On smatra da „zrelost individue i sistema zavisi od stepena diferencijacije ili fuzije koji je postignut ne samo između sebe i drugih, već i između unutrašnjih funkcija emocionalnosti i intelekta“. Osoba čiji je nivo diferencijacije nizak nije u stanju da se odvoji od emocionalnih odnosa u neposrednom socijalnom sistemu u kome se nalazi, niti da izbjegne da postane njihova žrtva.

Vidjeli smo da ovi mladi pokazuju slab rezultat i na skali rigidnosti. Ta dimenzija govori o plastičnosti samopimanja koje je u funkciji adaptacije. Nedostatak plastičnosti tj. rigidnost ukazuje takođe na neraščlanjenost samoevaluativnog sistema, a dalje, moguće je da se može povezati i sa kognitivnom nezrelošću.

Napomenućemo da samopouzdanje služi kao determinanta ponašanja pojedinca. Frydenberg (1997) je naglasio da je „samopouzdanje, ideja i percepcija koju pojedinac ima o

sebi, važan faktor u određivanju njegovog ponašanja “, a Lacković-Grgin, (1994) da se determinacijska komponenta “ne ogleda u egzekutivnom vidu pokretača ponašanja, već više u vidu uticaja na smjer ponašanja”.(sve prema Lacković-Grgin 1994)

U Maslovljevoj teoriji motivacije (Maslow 1954), u hijerarhiji potreba individue, potreba za kompetentnošću je jedna od dvije komponente potrebe za samopoštovanjem (druga je potreba za prestižom). On ističe da zadovoljenje ove potrebe osigurava visoko samopoštovanje, osjećaj samopouzdanja, vrijednosti i snage.

Mladi sa ASP koji ne vrednuju sebe i ne smatraju se kompetentnim, sigurno neće tražiti potvrdu kroz regularne tokove i institucije društva, gdje ne osjećaju da se mogu potvrditi, već će tražiti alternativne puteve samodokazivanja. Jer, opet prema Maslovljevoj teoriji o hijerarhiji potreba, osoba sa niskim samopoštovanjem će mobilisati sva svoje kapacitete da dostigne osjećanje adekvatnosti, bez obzira na način kako će to ostvariti.

Varijable samopimanja objašnjavaju u najvećoj mjeri varijansu slabe kontrole impulsa (32%), a najmanje varijansu prokriminalnog ponašanja (11%), što vodi zaključku da za taj oblik ASP treba uzeti u razmatranje i druge faktore ličnosti i sredine.

12.5. *Posredni i neposredni uticaj varijabli porodičnog funkcionisanja i samopimanja na antisocijalno ponašanje adolescenata – mediacijska uloga samopimanja*

Na osnovu pregleda nama dostupne literature, imamo utisak da je neznatan broj istraživanja koja su se bavila, bilo uzajamnim djelovanjem, bilo mediacijskom ulogom faktora porodičnog funkcionisanja i samopimanja i njihovog uticaja na ASP. Iz tog razloga je izostalo bilo kakvo hipotetisanje u vezi sa ovom temom. Mada, imajući u vidu činjenicu da se samopimanje razvija u socijalnom kontekstu i u odnosu sa značajnim drugim (Cooley-ev „self u ogledalu“ ili kroz razne procese internalizacije, prema psihodinamskim i predstavnicima teorija objektnih odnosa), logično je pretpostaviti povezanost porodičnog funkcionisanja i samopimanja, kao i to da samopimanje može biti medijator porodičnog uticaja na ponašanje adolescenata.

Među malobrojnim istraživanjima na ovu temu su Barber-ovo (Barber, Ball i Armistead, 2003; prema Henderson i sar. 2006 str 722), istraživanje Hendersona sa saradnicima (2006; prema Henderson i sar. 2006) i Hunter (2009). Henderson je sa saradnicima istraživao, zasebne i udružene uticaje porodičnog funkcionisanja i samopimanja na ozbiljnost

poremećaja ponašanja kod mladih ovisnika. U studiji je naglasak stavljen na ovo udruženo djelovanje faktora porodice i samopoimanja, jer su i oni smatrali da su istraživanja te vrste malobrojna. Rezultati njihovog istraživanja pokazuju da, osim što porodično funkcionisanje i samopimanje imaju direktan uticaj na poremećaje ponašanja, porodično funkcionisanje djelimično posreduje u vezi između samopimanja i problematičnog ponašanja. Slabije samopoimanje je povezano sa poremećenim porodičnim funkcionisanjem, a problematično porodično funkcionisanje sa poremećajima ponašanja.

Za razliku od istraživanja Hendersona i saradnika (2006), gdje je akcenat stavljen na mediacijsku ulogu faktora porodičnog funkcionisanja, u istraživanju Hunter (2009), kao i u ovom našem, ispitivana je mediacijska uloga samopoimanja. Njeno istraživanje je za polazište imalo studiju Barber, Stolz i Olsen (2005) u kojoj su ispitivali uticaje roditeljske podrške, psihološke i bihevioralne kontrole, na društvenu inicijativu, depresivnost i ASP mladih, s ciljem da istraži posredničku ulogu samopoštovanja u tim vezama. Rezultati ukazuju da neka roditeljska ponašanja, naročito ona koja se tiču psihološke kontrole, djeluju tako da prije svega utiču na adolescentovo samopoimanje, a to dalje vodi ka različitim oblicima internalizovanih ili eksternalizovanih problema u ponašanju. Drugim riječima, ta studija je potvrdila medijativnu ulogu samopimanja.

Iz rezultata našeg istraživanja smo vidjeli da varijable porodičnog funkcionisanja pokazuju i neposredan uticaj na ASP adolescenata, ali da je u nekim aspektima taj uticaj posredovan preko varijabli samopimanja.

Kada je u pitanju kapacitet članova porodice za rješavanje konflikata, pokazalo se da ta varijabla ima i posredni i neposredni uticaj na različite oblike ispoljavanja antisocijalnog ponašanja. Posredno utiče na prokriminalno ponašanje, i to preko generalne kompetentnosti, tako da zaključujemo da se adolescenti koji potiču iz porodica sa kapacitetima za rješavanje konflikata osjećaju generalno kompetentnijim i da su manje skloni prokriminalnom ponašanju. I obrnuto: adolescenti koji su skloni prokriminalnom ponašanju sebe procjenjuju manje kompetentnim, a dolaze iz porodica u kojima se konflikti ne rješavaju na adekvatan način. Ovaj pokazatelj je u skladu sa pretpostavkama koje su proizišle iz teorijskih postavki sistemske porodične teorije o uticaju porodičnih konflikata, triangulaciji i preuzimanju odgovornosti od strane djeteta za postojeću nekompetentnost sistema, što povlači za sobom lično osjećanje nekompetentnosti.

Varijabla rješavanja konflikata ima i neposredan uticaj na druga dva oblika ASP, na školsku nedisciplinu i slabu kontrolu impulsa.

Kod varijable afektivne responzivnosti nema direktnog uticaja na ASP, ali ostvaruje posredan uticaj na školsku nedisciplinu i slabu kontrolu impulse, preko mehanizama odbrane, rigidnosti i moralnog negativizma. U modelu pune medijacije, vidjelo se da ova varijabla, preko rigidnosti ima uticaja i na prokriminalno ponašanje adolescenata.

Možemo zaključiti da su rezultati ove studije konzistentni “integrativnom modelu faktora rizika” (prema Henderson i sar. 2006) koji naglašava da porodično funkcionisanje i samopoimanje djeluju uzajamno u predikciji ozbiljnosti problematičnog ponašanja u adolescenciji.

13. ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Rezultati regresione analize pokazuju da se nedisciplinovano ponašanje adolescenata u školi može najbolje predvidjeti na osnovu mehanizma odbrane tj. rigidnosti, pa onda preko porodične nekompetentnosti u rješavanju konflikata i nedovoljne afektivne responzivnosti. Slaba kontrola impulsa se takoođe najbolje može predvidjeti na osnovu mehanizama odbrane, rigidnosti i moralnog negativizma (objašnjava 24% varijanse). U predikciji ovog oblika ASP ima značaj i porodična kompetencija u rješavanju konflikata (objašnjava 6% varijanse), i neke dimenzije odnosa roditelj-dijete, više od svih kažnjavanje od strane oca i njegovo žrtvovanje (objašnjava 4% varijanse). Prokriminalno ponašanje adolescenata se u maloj mjeri može predvidjeti varijablama čiji uticaj smo istraživali. Malu predikciju kod ovog oblika ASP pokazuje nedovoljna afektivna responzivnost u porodici (7% varijanse) i distanciranost majke (3% varijanse), a od varijabli samopoimanja tj. mehanizama odbrane, samo rigidnost (objašnjava 4% varijanse). Uzimajući u obzir čitav ovaj set varijabli koje smo ispitivali, i porodično funkcionisanje, i kvalitet odnosa roditelj-dijete i samopimanje, možemo zaključiti da imaju najviše uticaja na slabu kontrolu impulsa (objašnjava oko 35% varijanse), nešto manji, ali značajan uticaj na nedisciplinovano ponašanje u školi (objašnjava oko 27% varijanse), a najmanje na prokriminalno ponašanje (objašnjava oko 15% varijanse). Ponaosob, porodični faktori imaju najviše uticaja na nedisciplinovano ponašanje u školi, faktori samopoimanja tj. mehanizmi odbrane imaju najviše uticaja na slabu kontrolu impulsa, a kod prokriminalnog ponašanja ni jedan od faktora nema veliki uticaj.

Ako probamo da sumiramo rezultate dobijene ovim analizama, možemo reći da prije svega varijable samopoimanja, i to, dominantno, one koje autor modela naziva mehanizmima odbrane, rigidnost i moralni negativizama, a zatim i odabrane varijable porodičnog funkcionisanja, nekompetentnost u rješavanju konflikata i nedovoljna afektivna responzivnost, imaju uticaja na ispoljavanje različitih oblika antisocijalnog ponašanja kod adolescenata. Na osnovu ovih varijabli se može predvidjeti 10 do 30% varijanse antisocijalnih oblika ponašanja, u zavisnosti od toga o kom obliku ASP je riječ. Kvalitet odnosa roditelj-dijete ima neznan uticaj na bilo koji oblik ASP.

Ipak, ovi nalazi upućuju na potrebu daljih istraživanja, koja bi uzela u obzir neke čvršće mjere porodičnog funkcionisanja, koje bi možda dale veći doprinos objašnjenju školske ne-discipline; faktora ličnosti, koji bi vjerovatno imali značajnu ulogu u objašnjenju slabe kontrole impulsa i širih socijalnih faktora koji bi pomogli, prije svega u razumjevanju prokriminalnog ponašanja.

14. ZAKLJUČAK

Imajući u vidu ciljeve ovog istraživanja i rezultate koje smo dobili, možemo izvesti sledeće zaključke:

1. Postoje razlike u funkcionisanju porodica adolescenata sa ASP i adolescenata koji ne pokazuju ASP. Te razlike su primjetne u svim ispitivanim aspektima funkcionisanja (porodična kompetencija, konflikti, komunikacija i afektivna responzivnost), a najznačajnijom se pokazuje razlika u komunikaciji unutar ovih porodica. Porodice adolescenata sa ASP ne komuniciraju otvoreno, što za posledicu ima i nemogućnost da konstruktivno rješavaju konflikte, što dalje, vjerovatno, vodi ka distanciranosti i nedostatku bliskosti, te nemogućnosti članova porodice da adekvatno odgovore na potrebe jedni drugih.
2. Potencijalno najveći značaj u predikciji antisocijalnog ponašanja adolescenata može imati afektivna responzivnost tj. nedostatak emocionalne razmjene i neadekvatno odgovaranje na potrebe članova porodice, a kad je u pitanju školska nedisciplina, i nedostatak kapaciteta u porodici za adekvatno rješavanje konflikata.
3. Percepcija kvaliteta odnosa roditelj dijete se razlikuje u grupi mladih sa ASP i mladih bez ASP. Adolescenti koji pokazuju neki od oblika ASP svoje majke doživljavaju kao hladne, distancirane i odbacujuće prema njima, a očeve kao sklone pretjeranom kažnjavanju i postavljanju prevelikih zahtjeva prema njima.
4. Neki aspekti odnosa roditelj-dijete imaju značaja u predikciji ASP. Nedostatak intimnosti sa majkom i postavljanje prevelikih zahtjeva od strane oca imaju značaja u predikciji školske nediscipline; kažnjavanje oca u predikciji impulsivnosti; a neposvećenost i nedostatak žrtvovanja od strane oca, kao i neuključivanje i distanciranost od strane majke u predikciji prokriminalnog ponašanja.
5. Kad je u pitanju samopoimanje tj. slika o sebi u užem smislu, adolescenti sa ASP i oni bez ASP se ne razlikuju značajno. Međutim ove dvije grupe adolescenata se razlikuju u bazičnim mehanizmima odbrane i načinu na koji vide sebe i svijet oko sebe. Adolescenti sa ASP su skloni rigidnosti, moralnom negativizmu, ekternalnosti i mizantropiji.

6. Varijable porodičnog funkcionisanja osim što direktno utiču na ispoljavanje različitih oblika antisocijalnog ponašanja, posredno, potencijalno mogu uticati i na formiranje specifične slike o sebi kod adolescenata. Adolescenti koji potiču iz porodica sa kapacitetima za rješavanje konflikata izražavaju veću globalnu kompetentnost i manju tendenciju ka kriminalnom ponašanju. Međutim, iako postoje naznake, nema jasnog uticaja globalne nekompetentnosti na prokriminalno ponašanje. Nedovoljna afektivna responzivnost u porodici dovodi do veće rigidnosti i moralnog negativizma kod adolescenata, koji, onda, ostvaruju uticaj na ispoljavanje antisocijalnog ponašanja – moralni negativizam na slabu kontrolu impulsa, dok rigidnost ima mnogo sistematskiji i intenzivniji uticaj na sve oblike antisocijalnog ponašanja.
7. Iz prethodnog slijedi da možemo zaključiti da varijable globalne kompetentnosti, rigidnosti i moralnog negativizma imaju mediacijsku ulogu.
8. Kad su u pitanju socio-demografske varijable, zaključujemo da nismo dobili statistički značajne pokazatelje, i da na osnovu ovih varijabli ne možemo predvidjeti adolescentovo ASP. kako se vidjelo iz rezultata istraživanja, vjerovatno bi povećanjem uzorka od značaja u predikciji školska disciplina, mogli pojaviti školski uspjeh i pol ispitanika, što bi značilo da su ovom obliku ASP skloniji mladići i adolescenti sa lošijim uspjehom u školi (mada se može polemisati oko toga da li je neuspjeh u školi uzrok ili posledica ASP adolescenata); kad je u pitanju slaba kontrola impulsa, uzrast ispitanika, u smislu da su mlađi adolescenti pokazuju slabiju kontrolu impulsa; te kad je riječ o prokriminalnom ponašanju, pol, što govori da su tom ponašanju skloniji mladići.

Dakle, ne možemo poreći da su se porodični odnosi i roditeljsko ponašanje, kao i samopimanje pokazali kao značajni faktori u razvoju antisocijalnog ponašanja, izgleda da je ono ipak rezultat interakcije između njih i nekih drugih faktora.

Kako su pokazali rezultati, ispitivani sklop varijabli objašnjava 10-30% varijanse ASP, s tim što, najveći uticaj na ASP adolescenata, imaju varijable samopimanja tj. mehanizama odbrane u okviru njih, a zatim varijable porodičnog funkcionisanja, dok je uticaj kvaliteta odnosa roditelj-dijete, neznatan.

Činjenica da se odnos roditelj-dijete nije pokazao značajnim ne čudi, obzirom na razvojne karakteristike dobi ispitanika. Adolescenciju karakteriše socijalna tranzicija, kada se mladi sve više okreću od roditelja, ka vršnjacima i drugima, u širem socijalnom okruženju i što adolescent biva stariji, za očekivati je da roditeljski uticaj biva manji.

Na sreću, što isto vidimo iz rezultata, školska nedisciplina i slaba kontrola impulsa, imaju tendenciju opadanja sa odrastanjem adolescenata. Iz toga se da zaključiti da su ovi oblici ASP kod većine tranzitorne prirode i da su sastavni dio adolescentovog prilagođavanja. Jedino prokriminalno ponašanje ima tendenciju da se zadržava i sa odrastanjem, tj. da možda opstaje kao stabilna karakteristika i to je oblik ASP kod kojeg ove ispitivane varijable imaju najmanje uticaja.

To nas navodi na zaključak da razvoj antisocijalnog ponašanja ne možemo potpuno razumjeti uzimajući u obzir ograničen broj prediktivnih varijabli. Kompletnijem sagledavanju ASP bi vjerovatno doprinijelo da se razmotri iz neke holističke perspektive, možda u okviru nekog razvojno – ekološkog modela, gdje bi se uzeli u obzir brojni faktori. Oni koje bi svakako trebalo istražiti, kako naslućujemo iz rezultata ovog istraživanja, su faktori ličnosti i neki od socijalnih faktora kao što je uticaj vršnjaka, uticaj škole, uticaj mentaliteta i kulture, pa i društveni i istorijski kontekst u kom su se ovi mladi ljudi razvijali, te modeli identifikacije, vrijednosti i norme koje su proizašle iz tog konteksta.

Iz razvojne perspektive, takođe, nisu vrijedni rezultati koji pretpostavljaju da samo ograničen broj faktora doprinosi razvoju ASP, ali ni oni koji uzimaju u obzir samo jedan period života djeteta. Postoje konstantne promjene u toku procesa sazrijevanja djeteta i trebalo bi imati bolji uvid u cjelokupni proces (uključujući sve one faktore koji mogu uticati) i razvoj ASP u kontinuitetu. U tom smislu, vjerovatno bi, pristup iz ugla dinamske systemske teorije ili teorije životnog ciklusa doprinio boljem sagledavanju ASP adolescenata, jer daje mogućnost da se ova ponašanja prate unazad, kad i kako su se počela razvijati i kakvu perspektivu bi mogla imati u budućnosti, u smislu kompleksnih promjena koje su moguće kao ishod kod djeteta, a ne samo u smislu smanjenja ili pogoršanja antisocijalnog ponašanja.

15. OGRANIČENJA I NEDOSTACI ISTRAŽIVANJA

- Procjena porodičnog funkcionisanja i kvaliteta odnosa roditelj djeteta dobijena je samo od jednog člana porodice, djeteta-adolescenta, tako da je porodica okarakterisana samo iz te perspektive. Bilo bi značajno dopuniti informacije o obrascima porodičnog funkcionisanja iz drugih izvora, kako bi bolje sagledali cjelokupnu sliku, a i istražiti razlike u percepciji između ovih ispitanika i drugih članova porodice. Time bi se ispoštovao osnovni postulat sistemskog pristupa o porodici kao cjelini.
- Procjena dobijena od adolescenata-ispitanika može biti obojana posebnom subjektivnošću, jer kako navode neki teoretičari, način na koji adolescent vide ponašanje svojih roditelja više je pod uticajem njihovih razvojnih iskustava, nego aktuelnog ponašanja roditelja (Steinberg, Lamborn, Dornbusch i Darling 1992; prema Henderson i sar. 2006 str 729)
- Iako sam Beaversov model, na kom je zasnovano istraživanje porodičnog funkcionisanja, pretpostavlja percepciju događanja u porodici iz najmanje dva izvora, spoljnog (opserver/terapeut) i unutrašnjeg (članovi porodice), u ovom istraživanju nikakva metoda opserviranja porodične dinamike nije uključena. Uz to, da je samo jedan izvor informacija o porodici korišten, može se reći da je to ograničavajuće da bi se dobila dovoljno objektivna slika. Dodatne opservacije i drugih članova porodice, a i spolja, nekog opservera van porodice, dala bi mnogo objektivniju sliku.
- I kvalitet odnosa roditelj-djete ocjenjen je samo iz perspektive djeteta. Trebalo bi uključiti i iskaz roditelja o kvalitetu tog odnosa.
- Trebalo je obratiti pažnju i na podsistem koga čine braća/sestre i odnosi među njima, jer svakako igraju značajnu ulogu u razvoju, a generalno se može reći da je taj faktor uticaja u istraživanjima zanemaren
- Rezultati ovog istraživanja bi možda imali veću validnost, ukoliko bi uzorak činili adolescent koji imaju dokumentovanu istoriju antisocijalnog ponašanja
- Neki statistički pokazatelji su nedovoljni i/ili oprečni što ukazuje da vjerovatno postoje neke druge varijable ili set varijabli, značajno povezanih sa uključivanjem adolescenata u ASP, koja u ovoj studiji nisu detektovana

- Istraživanje je rađeno na volonterskoj osnovi i možda to dovodi u pitanje reprezentativnost uzorka, jer znajući cilj i svrhu ispitivanja, možda su ispitivanje upravo izbjegli oni ispitanici čiji bi rezultati bili od najvećeg značaja.
- Trebalo je analizirati unutar grupne varijacije i u referentnoj grupi za poređenje, grupi adolescenata bez ASP, kako bi se imao bolji uvid u značajnost varijacija koje su se dobile analiziranjem varijabli u grupi adolescenata sa ASP.
- Uticaj na rezultate istraživanja mogla je imati i metodologija obrade podataka, jer se pokazalo da kod ispitivanja veličine uticaja ispitivanih varijabli na ASP, da različiti oblici strukturalnog modeliranja koje je korišteno u obradi podataka (model potpune i model djelimične medijacije) daju različite rezultate.
- Kako bi se u potpunosti ispoštovao teorijski koncept, koji je u osnovi (sistemski pristup), poželjno je bilo dodatno se fokusirati i na procesne varijable (npr. uloge, porodična pravila, očekivanja).

LITERATURA:

1. Adamson L. & Lyxell B.(1996.), Self - concept and Questions of Life: Identity Development During Late Adolescence, *Journal of Adolescence*, 19.p.569-582
2. Anderson J. Ryan & Branstetter A. Steven (2012.), Adolescents, Parents, and Monitoring: A Review of Constructs With Attention to Process and Theory, *Journal of Family Theory & Review* 4. p. 1–19
3. Apel Robert & Kaukinen Catherine(2008.), On the Relationship between Family structure and Antisocial behavior: Parental cohabitation and blended households”, *Criminology* vol. 46 no. 1.
4. Australian Temperament Project,
<https://aifs.gov.au/sites/default/files/publication-documents/atp30.pdf>
5. Barnown Sven, Lucht Michael and Freyberger J. Harald (2005.), Correlates of Aggressive and Delinquent Conduct Problems in Adolescence, *Aggressive Behavior*, Volume 31.p. 24–39
6. Bean A. Roy, Bush R. Kevin, Mc Kenry C. Patrick and Wilson M. Stephen (2003.), The Impact of Parental Support, Behavioral Control, and Psychological Control on the Academic Achievement and Self-Esteem of African American and European American Adolescents, *Journal of Adolescent Research* 18: p.523
7. Beavers Robert and Hampson B. Robert (2000.), The Beavers Systems Model of Family Functioning, *Journal of Family Therapy*, Vol.22, Iss.2. p.128-143
8. Be Gue Laurent and Roche Sebastian (2005.), Birth Order and Youth Delinquent Behavior; testing the Differential Parental Control Hypothesis, *Psychology, Crime & Law*, Vol.11.(1.) p 73-85
9. Benjamin B. Lahey, Brooks Applegate, Rolf Loeber and Jeffrey D. Burke (2005.), Predicting Future Antisocial Personality Disorder in Males from a Clinical Assessment in Childhood" *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, Vol.73. No.3
10. Brinthaupt M. Thomas & Lipka P. Richard (March 2002), *Understanding Early Adolescent Self and Identity- Applications and Interventions - State Univ. of New York Pr.*
11. Connell M. Christian, Cook C. Emily, Aklin M. Will, Vanderploeg J. Jeffrey and Brex A. Robert (2011.), Risk and Protective Factors Associated with Patterns of Antisocial Behavior Among Nonmetropolitan Adolescents, *Aggressive Behavior* Volume 37, p. 98–106

12. Dekovic Maja and Buist L.Kirsten (2005.), Multiple Perspectives Within the Family : Family Relationship Patterns, *Journal of Family Issues*, 26.p. 467
13. Demo H. David (1992.), The Self-Concept Over Time: Research Issues and Directions, *Annual Review of Sociology*, Vol. 18, p. 303-326
14. Derzon H. James (2001.), Antisocial behavior and the prediction of violence: A Meta-Analysis, *Psychology in the Schools*, Vol 38. p. 93–106
15. Di Giunta Laura, Pastorelli Concetta, Eisenberg Nancy, Gerbino Maria, Castellani Valeria, Bombi Anna Silvia(2010.), Developmental Trajectories of Physical Aggression: Prediction of Overt and Covert Antisocial Behaviors from Self and Mothers' reports, *Child Adolescence Psychiatry*, 19 p.873–882
16. Eddy J. Mark & Reid B. John (2004.), The Antisocial Behavior of The Adolescent Children of Incarcerated Parents: A developmental Perspective" *British Journal of Criminology*, No.44.
17. Frick J. Paul (2004.), Developmental Pathways to Conduct Disorder Implications for Serving Youth Who Show Severe Aggressive and Antisocial behavior" *Psychology in the School*, Vol.41. (8)
18. Garber J., Robinson N.S. and Valentiner D. (1997.), The relation between parenting and adolescent depression: Self-worth as mediator, *Journal of Adolescent Research* No.12.p. 12-33
19. Gecas Victor (1982.), The Self-Concept, *Annual Review of Sociology*, Vol.8. 1-33.
20. Goldenberg Herbert & Goldenberg Irene (2004.) , *Family Therapy: An Overview*, Thomson-Brooks/Cole, 17th ed.
21. Granic Isabela, Dishion J. Thomas and Hollenstein Tom (2006.), The Family Ecology of Adolescence: A Dynamic Systems Perspective on Normative Development, *Blackwell Handbook of Adolescence*, Chapter four.
22. Guay Frederic , Larose Simon and Boivin Michel (2004.), Academic Self Concept and Educational Attainment Level: Ten-year longitudinal Study“, *Self and Identity* 3, p.53-68.
23. Hampson B.R, Hulgus Y. F. & Beavers W.R.(1991.), Comparisons of Self-Report Measures of the Beavers Systems Model and Olson's Circumplex Model, *Journal of Family Psychology*, Vol.4.No3.p.326-340

24. Hampson B.R, Hulgus Y.F. & Beavers W.R.(1988.), *The Assessment of Family Competence from Insiders' and Outsider's perspectives*, SAGE Publications: Southwest society for Research in Human Development, New Orleans
25. Hampson B.R., Timothy H.L. & Beavers W.R.(1994.) , *Age-of-recall Effects on Family-of origin Ratings*, *Journal of Marital and Family Therapy*, Vol.20.No.1.p.61-67
26. Headman C. Neil (2003.), *The Role of Family Functioning in Treatment Engagement and Posttreatment Delinquency Involvement*, Doctoral Dissertation, The Florida State University, College of Human Sciences.
27. Henderson E. Craig, Dakof A. Gayle, Schwartz J. Seth and Liddle A. Howard (2006.), *Family Functioning, Self-Concept and Severity of Adolescent Externalizing Problems*, *Journal of Child and Family Study* 15, 721-731.
28. Hrnčić Jasna (2004.), *Porodice mladih: Poređenje delinkvenata i klijenata institucija mentalnog zdravlja*, *Psihologija* 3-4
29. Hunter BeVile Sally (2009.), *Extending Knowledge of Parent's Role in Adolescent Development: The Mediating Effect of Self*, Doctoral Dissertation, University of Tennessee-Knoxville.
30. Jacobs E. Janis, Vernon K. Margaret and Eccles S.Jacquelynnne, (2004.), *Relations Between Social Self-Perceptions, Time Use and Prosocial or Problem Behaviors During Adolescence*, *Journal of Adolescent Research*, Vol. 19 No.1. p.45-62
31. Jenson M. Jeffrey (2010.), *Advances in Preventing Childhood and Adolescent Problem Behavior*, *Research on Social Work Practice*, No.20.
32. Johnson A. Edward & Nozick J. Kimberly (2011.), *Personality, Adjustment and Identity Style Influences on Stability in Identity and Self-Concept During the Transition to University – Identity'* *An International Journal of Theory and Research*, No. 11.p.25–46
33. Johnson G. Jeffrey, Smailes Elizabeth , Cohen Patricia, Kasen Stephanie & Brook S. Judith (2004.), *Antisocial Parental Behavior, Problematic Parenting and Aggressive Offspring Behavior During Adulthood*, *British Journal of Criminology*, 44.
34. Kaslow W. Florence (1996.), *Integrating Individual and Interpersonal Approaches to Diagnosis: The Structural Analysis of Social Behavior and Attachment Theory*: Florsheim, Paul; Henry, William P.; Benjamin, Lorna Smith, *Handbook of Relational Diagnosis and Dysfunctional Family Patterns*; Wiley series in couples and family dynamics and treatment., (pp. 81-101). Oxford, England: John Wiley & Sons.

35. Kosterman Rick, Haggerty P. Kevin, Spoth Richard and Redmond Cleve (2004), Unique Influence of Mothers and Fathers on Their Children's Antisocial Behavior, *Journal of Marriage and Family* 66: p.762–778.
36. Lacković-Grgin Katica (1994), *Samopojmanje mladih*, Jastrebarsko, Naklada Slap.
37. Lacković-Grgin Katica (2006.), *Psihologija adolescencije*, Jastrebarsko, Naklada Slap.
38. Lipka P. Richard and Brinthaupt M. Thomas (1992), Self- Perspectives Across Life Span, <http://www.sunypress.edu/pdf/52898.pdf>
39. Meeus W., Iedema J., Helsen M., Vollebergh W. (1999.), Patterns of Adolescent Identity Development: Review of Literature and Longitudinal Analysis, *Developmental Review*, Vol.19, p.419-461
40. Minuchin Salvador (1974.), *Family & Family Therapy*; Cambridge, MA: Harvard University Press
41. Moneta B. Giovani, Schneider Barbara, Csikszentmihalyi Mihaly (2001.), A Longitudinal Study of Self Concept and Experiential Components of Self-Worth and Affect Across Adolescence, *Applied Development Science* Vol.5 No3 125-142
42. Montemayor Raymond & Eisen Marvin (1977.), The Development of Self-Conceptions from Childhood to Adolescence, *Developmental Psychology*, Vol. 13, No. 4, p.314-319
43. Opačić Goran (1995.), *Ličnost u socijalnom ogledalu*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd.
44. Östgård-Ybrandt Helen & ArmeliusBengt-Ake (2003.), Self concept in Adolescence. A Study of Age and Gender Differences in Group of Normal and Antisocial adolescents, UMEA Psychology report 3.
45. Östgård-Ybrandt H. and Armelius B.-Å.(2004.), Self-concept and Perception of Early Mother and Father Behavior in Normal and Antisocial Adolescents”, *Scandinavian Journal of Psychology*, 45.p. 437–447
46. Paciello Marinella, Fida Roberta, Tramontano Carlo, Lupinetti Catia and Caprara Gian Vittorio(2008.), Stability and Change of Moral Disengagement and Its Impact on Aggression and Violence in Late Adolescence, *Child Development*, Vol. 79. No. 5. p.1288 – 1309

47. Parker S. Jennifer (2000.), Parent Structure and Support and Adolescent Problems: Delinquency, Substance Abuse, and Peer and Self-Esteem Deficit, Doctoral Dissertation, Faculty of the Virginia Polytechnic Institute and State University, Blacksburg.
48. Perozzi E. Maria (2007.), Examining Adolescent Drinking and Adolescents' Perceptions of Parental Monitoring, Communication and Parenting Style in a Rural Setting, Master Thesis, Faculty of Virginia Polytechnic Institute and State University
49. Pescitelli Dagmar (1996.), Personality & Consciousness, An Analysis of Carl Roger's Theory of Personality, preuzeto sa http://pandc.ca/?cat=carl_rogers&page=rogerian_theory
50. Pia Enebrink (2005.), Antisocial behavior in clinically referred boys: Early identification and assessment procedures in child psychiatry, Karolinska Institutet, Stockholm, Sweden, Karolinska University Press.
51. Ramtahal-Metivier Tricia (2009.), An Exploration of Adolescent Self-Concept at a Rural Co-Ed Secondary School in Eastern Trinidad, Master Thesis, The University of The West Indie.
52. Reebye Pratibha (February 2005.), Aggression During Early Years – Infancy and Preschool, The Canadian Child and Adolescent Psychiatry Review.
53. Rutter Michael, Kim-Cohen Julia and Maughan Barbara(2006.), Continuities and Discontinuities in Psychopathology Between Childhood and Adult Life”, Journal of Child Psychology and Psychiatry 47:3/4, p. 276–295
54. Shavelson J. Richard and Bolus Roger: (1982.), Self Concept: The Interplay of Theory and Methods, Journal of Educational Psychology, Vol.74, No.1.p.3-17
55. Sørli Mari-Anne, Hagen Amlund Kristine, and Ogden Terje(2008.), Social Competence and Antisocial Behavior: Continuity and Distinctiveness Across Early Adolescence, Journal of Research on Adolescence, 18(1), p.121–144
56. Spera Christopher (2005.), A Review of the Relationship Among Parenting Practices, Parenting Styles, and Adolescent School Achievement, Educational Psychology Review, Vol. 17, No. 2 .
57. Summers Bryce (2006.) The Effect of family structure and parenting style on school disciplinary incidents of high school seniors – MA thesis, Wichita State University.
58. Trebješanić Ž. (2008.), “Rečnik psihologije”, Stubovi kulture, Beograd

59. Tremblay E. Richard (2000.), The development of aggressive behaviour during childhood: What have we learned in the past century?; *International Journal of Behavioral Development*: 24 (2), p.129–141
60. Trzesniewski H. Kali, Brent M. Donnellan, Moffitt E. Terrie., Robins W. Richard , Poulton Richie and Caspi Avshalom (2006.), Low Self Esteem During Adolescence Predicts Poor Health, Criminal Behaviour and Limited Economic Prospects During Adulthood“, *Developmental Psychology* Vol.42. No2. 381-390
61. Vassalo Suzanne, Smart Diana i Sanson Ann (2002.), Patterns and Precursors of Teenage Antisocial behaviour, Paper presented at The Role of School in Crime Prevention Conference convened by the Australian Institute of Criminology in conjunction with The Department of Education, Employment and Training Victoria and Crime Prevention Victoria, held in Melbourne 30 September-1 October 2002.
62. Veenstra René, Lindenberg Siegwart, Verhulst C. Frank and Ormel Johan (2009.), Childhood-Limited Versus Persistent Antisocial Behavior : Why Do Some Recover and Others Do Not? The TRAILS Study, *The Journal of Early Adolescence*, 29,p. 718
63. Vermeiren Robert, Bogaerts Jef, Ruchkin Vladislav, Deboutteand Dirk, Schwab-Stone Mary (2004.), Subtypes of Self-esteem and Self-concept in Adolescent Violent and Property Offenders”, *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 45:2, p. 405–411
64. Whiteman D. Shawn, McHale M. Susan, Soli Anna (June 2011.), Theoretical Perspective on Sibling Relationship, *Journal of Family Theory Rev.*1; 3(2), 124-139.
65. Wissink B. Inge, Dekovic Maja and Meijer Anne Marie(2010.), Parenting Behavior, Quality of the Parent-Adolescent Relationship, and Adolescent Functioning in Four Ethnic Groups, *The Journal of Early Adolescence*, 26.
66. Yang Zhiyong and Schaninger M.Charles (2010.), Parenting Strategies as Influences of Teen Drinking via Self Esteem: An Important Area for Family Policy, *Journal of Macromarketing*, 30 p.331
67. Ybrandt H.(2008.), The relation between self-concept and social functioning in adolescence, *Journal of Adolescence*, 31.p. 1–16
68. Zainah Z., Nasir R., Khairudin R. and Wan Shahrazad W. S.(2011.), Family Functioning as Predictor towards Self-Concept among Delinquent Adolescents, *Pertanika J. Soc. Sci. & Hum.* 19 (S) p. 83 - 89

PRILOZI

PRILOG 1.

Tabela 39. Mogućnost predikcije ASP na osnovu porodičnog funkcionisanja - rezultati multiple regresione analize za varijablu školska nedisciplina

R	R ²	Korigovani R ²	SE procene	F	p
.395	.156	.120	.769	4.317	.000

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: R – koeficijent multiple korelacije; R²-koeficijent determinacije; F - statistik za testiranje značajnosti regresionog modela; p – nivo značajnosti F statistika

Tabela 40. Doprinos prediktora regresionij funkciji

Model	β	t	Sig.	Korelacije		
				Nulta	Partial	Part
Zadovoljstvo porodicom	.085	.922	.357	-.159	.060	.055
Patrijarhalna struktura porodice	.083	1.253	.211	.085	.082	.075
Slaganje s roditeljima	.044	.559	.576	.167	.037	.034
Slaganje s braćom i sestrama	-.061	-.842	.401	.108	-.055	-.051
Zdravlje/kompetencija	.150	1.291	.198	-.235	.084	.078
Rješavanje konflikata	-.231	-2.573	.011	-.309	-.166	-.155
Komunikacija	-.122	-1.422	.156	-.235	-.093	-.085
Kohezija	-.044	-.617	.538	-.188	-.040	-.037
Afektivna rezpozivnost	-.243	-2.745	.007	-.330	-.177	-.165
Liderstvo	-.100	-1.521	.130	-.086	-.099	-.091

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: β -standardizovani regresioni koeficijent; t-vrijednost t statistika; r-koeficijent korelacije; p – nivo značajnosti t statistika

PRILOG 2.

Tabela 41. Mogućnost predikcije ASP na osnovu porodičnog funkcionisanja - rezultati multiple regresione analize za varijablu Slaba kontrola impulsa

R	R ²	Korigovani R ²	SE procene	F	p
.329	.108	.070	.781	2.840	.002

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: R – koeficijent multiple korelacije; R²-koeficijent determinacije; F - statistik za testiranje značajnosti regresionog modela; p – nivo značajnosti F statistika

Tabela 42. Doprinos prediktora regresionij funkciji

Model	β	t	Sig.	Korelacije		
				Nulta	Partial	Part
Zadovoljstvo porodicom	.261	2.761	.006	-.034	.178	.170
Patrijarhalna struktura porodice	.111	1.637	.103	.115	.106	.101
Slaganje s roditeljima	.015	.182	.856	.085	.012	.011
Slaganje s braćom i sestrama	-.008	-.108	.914	.061	-.007	-.007
Zdravlje/kompetencija	-.116	-.972	.332	-.189	-.063	-.060
Rješavanje konflikata	-.143	-1.546	.123	-.217	-.101	-.095
Komunikacija	.063	.714	.476	-.116	.047	.044
Kohezija	-.086	-1.166	.245	-.165	-.076	-.072
Afektivna rezpozivnost	-.177	-1.952	.052	-.221	-.127	-.120
Liderstvo	-.090	-1.331	.185	-.051	-.087	-.082

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: β -standardizovani regresioni koeficijent; t-vrijednost t statistika; r-koeficijent korelacije; p – nivo značajnosti t statistika

PRILOG 3.

Tabela 43. Mogućnost predikcije ASP na osnovu porodičnog funkcionisanja - rezultati multiple regresione analize za varijablu Prokriminalno ponašanje

R	R ²	Korigovani R ²	SE procjene	F	p
.334	.112	.074	.484	2.939	.002

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: R – koeficijent multiple korelacije; R²-koeficijent determinacije; F - statistik za testiranje značajnosti regresionog modela; p – nivo značajnosti F statistika

Tabela 44. Doprinos prediktora regresionoj funkciji

Model	β	t	Sig.	Korelacije		
				Nulta	Partial	Part
Zadovoljstvo porodicom	-.082	-.872	.384	-.175	-.057	-.054
Patrijarhalna struktura porodice	.061	.893	.373	.104	.058	.055
Slaganje s roditeljima	.011	.136	.892	.121	.009	.008
Slaganje s braćom i sestrama	-.141	-1.902	.058	.034	-.123	-.117
Zdravlje/kompetencija	-.027	-.225	.822	-.235	-.015	-.014
Rješavanje konflikata	-.058	-.633	.527	-.189	-.041	-.039
Komunikacija	-.119	-1.353	.177	-.228	-.088	-.083
Kohezija	.120	1.641	.102	-.043	.107	.101
Afektivna rezpozivnost	-.202	-2.227	.027	-.270	-.144	-.137
Liderstvo	.027	.398	.691	.020	.026	.025

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: β -standardizovani regresioni koeficijent; t-vrijednost t statistika; r-koeficijent korelacije; p – nivo značajnosti t statistika

PRILOG 4.

Tabela 45. Mogućnosti predikcije ASP na osnovu kvaliteta odnosa roditelj-dijete - rezultati multiple regresione analize za varijablu školska nedisciplina

R	R ²	Korigovani R ²	SE procjene	F	p
.380	.145	.091	.798	2.681	.001

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: R – koeficijent multiple korelacije; R²-koeficijent determinacije; F - statistik za testiranje značajnosti regresionog modela; p – nivo značajnosti F statistika

Tabela 46. Doprinos prediktora regresionij funkciji

Model	β	t	Sig.	Korelacije		
				Nulta	Partial	Part
Intimnost s ocem	.127	1.386	.167	-.042	.093	.086
Odbacivanje od oca	-.015	-.119	.905	.131	-.008	-.007
Žrtvovanje oca	-.057	-.456	.649	-.128	-.031	-.028
Kažnjavanje od oca	.123	1.389	.166	.224	.093	.086
Zahtjevi od oca	.169	1.888	.060	.260	.126	.117
Konflikti sa ocem	-.093	-1.026	.306	.035	-.069	-.064
Uključivanje oca	-.078	-.823	.412	-.080	-.055	-.051
Intimnost majka	-.236	-2.653	.009	-.252	-.175	-.165
Odbacivanje od strane majke	.012	.120	.905	.149	.008	.007
Žrtvovanje majke	.023	.215	.830	-.185	.014	.013
Kažnjavanje od majke	.073	.809	.420	.190	.054	.050
Zahtjevi majke	.047	.496	.620	.163	.033	.031
Konflikti sa majkom	-.119	-1.155	.249	.040	-.077	-.072
Uključivanje majke	.027	.317	.752	-.137	.021	.020

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: β -standardizovani regresioni koeficijent; t-vrijednost t statistika; r-koeficijent korelacije; p – nivo značajnosti t statistika

PRILOG 5.

Tabela 47. Mogućnosti predikcije ASP na osnovu kvaliteta odnosa roditelj-dijete - rezultati multiple regresione analize za varijablu Slaba kontrola impulsa

R	R ²	Korigovani R ²	SE procjene	F	p
.293	.086	.028	.813	1.489	.116

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: R – koeficijent multiple korelacije; R²-koeficijent determinacije; F - statistik za testiranje značajnosti regresionog modela; p – nivo značajnosti F statistika

Tabela 48. Doprinos prediktora regresionij funkciji

Model	β	t	Sig.	Korelacije		
				Nulta	Partial	Part
Intimnost s ocem	.048	.510	.611	.013	.034	.033
Odbacivanje od oca	-.121	-.942	.347	.002	-.063	-.060
Žrtvovanje oca	.052	.399	.690	.014	.027	.026
Kažnjavanje od oca	.213	2.327	.021	.198	.154	.149
Zahtjevi od oca	.089	.962	.337	.162	.064	.062
Konflikti sa ocem	-.136	-1.457	.146	.010	-.097	-.094
Uključivanje oca	-.106	-1.091	.276	-.023	-.073	-.070
Intimnost majka	-.114	-1.239	.217	-.104	-.083	-.080
Odbacivanje od strane majke	.078	.729	.467	.082	.049	.047
Žrtvovanje majke	.061	.566	.572	-.061	.038	.036
Kažnjavanje od majke	.076	.806	.421	.163	.054	.052
Zahtjevi majke	.034	.349	.727	.110	.023	.022
Konflikti sa majkom	-.026	-.245	.807	.047	-.016	-.016
Uključivanje majke	.069	.791	.430	-.035	.053	.051

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: β-standardizovani regresioni koeficijent; t-vrijednost t statistika; r-koeficijent korelacije; p – nivo značajnosti t statistika

PRILOG 6.

Tabela 49. Mogućnosti predikcije ASP na osnovu kvaliteta odnosa roditelj-dijete - rezultati multiple regresione analize za varijablu Prokriminalno ponašanje

R	R ²	Korigovani R ²	SE procjene	F	p
.406	.165	.112	.497	3.129	.000

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: R – koeficijent multiple korelacije; R²-koeficijent determinacije; F - statistik za testiranje značajnosti regresionog modela; p – nivo značajnosti F statistika

Tabela 50. Doprinos prediktora regresionoj funkciji

Model	β	t	Sig.	Korelacije		
				Nulta	Partial	Part
Intimnost s ocem	.306	3.378	.001	.093	.221	.207
Odbacivanje od oca	-.154	-1.254	.211	.096	-.084	-.077
Žrtvovanje oca	-.351	-2.817	.005	-.109	-.186	-.173
Kažnjavanje od oca	.053	.603	.547	.150	.040	.037
Zahtjevi od oca	.046	.517	.606	.160	.035	.032
Konflikti sa ocem	.011	.123	.903	.040	.008	.008
Uključivanje oca	.000	.003	.998	-.062	.000	.000
Intimnost majka	-.115	-1.312	.191	-.176	-.088	-.080
Odbacivanje od strane majke	.180	1.769	.078	.177	.118	.108
Žrtvovanje majke	.170	1.647	.101	-.139	.110	.101
Kažnjavanje od majke	.117	1.302	.194	.166	.087	.080
Zahtjevi majke	.090	.967	.335	.118	.065	.059
Konflikti sa majkom	-.167	-1.644	.102	.008	-.110	-.101
Uključivanje majke	-.175	-2.087	.038	-.231	-.139	-.128

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: β -standardizovani regresioni koeficijent; t-vrijednost t statistika; r-koeficijent korelacije; p – nivo značajnosti t statistika

PRILOG 7.

Tabela 51. Mogućnosti predikcije ASP na osnovu samopoimanja adolescenata - rezultati multiple regresione analize za varijablu školska nedisciplina

R	R ²	Korigovani R ²	SE procjene	F	p
.475	.226	.194	.734	7.036	.000

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: R – koeficijent multiple korelacije; R²-koeficijent determinacije; F - statistik za testiranje značajnosti regresionog modela; p – nivo značajnosti F statistika

Tabela 52. Doprinos prediktora regresionoj funkciji

Model	β	t	Sig.	Korelacije		
				Nulta	Partial	Part
Emocionalnost-racionalnost	.067	1.002	.318	.140	.064	.057
Rigidnost	.441	6.418	.000	.377	.382	.364
<i>Mizantropija</i>	-.215	-2.846	.005	.067	-.180	-.161
Moralni negativizam	.156	2.310	.022	.206	.147	.131
<i>Eksternalnost</i>	-.195	-2.966	.003	-.065	-.188	-.168
Generalna kompetentnost	-.134	-2.007	.046	-.115	-.128	-.114
Samoprocjena izgleda	.028	.400	.690	.047	.026	.023
Samoprocjena socijalne prihvacenosti	.039	.501	.617	-.011	.032	.028
Samoprocjena fizičke snage i spretnosti	-.017	-.276	.783	-.051	-.018	-.016
Samoprocjena intelektualnih kapaciteta	-.091	-1.345	.180	-.032	-.086	-.076

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: β -standardizovani regresioni koeficijent; t-vrijednost t statistika; r-koeficijent korelacije; p – nivo značajnosti t statistika

PRILOG 8.

Tabela 53. Mogućnosti predikcije ASP na osnovu samopoimanja adolescenata - rezultati multiple regresione analize za varijablu Slaba kontrola impulsa

R	R ²	Korigovani R ²	SE procjene	F	p
.568	.323	.295	.674	11.489	.000

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: R – koeficijent multiple korelacije; R²-koeficijent determinacije; F - statistik za testiranje značajnosti regresionog modela; p – nivo značajnosti F statistika

Tabela 54. Doprinos prediktora regresionoj funkciji

Model	β	t	Sig.	Korelacije		
				Nulta	Partial	Part
Emocionalnost-racionalnost	.041	.652	.515	.192	.042	.035
Rigidnost	.424	6.588	.000	.499	.391	.349
Mizantropija	-.046	-.655	.513	.277	-.042	-.035
Moralni negativizam	.290	4.575	.000	.415	.283	.242
Eksternalnost	-.090	-1.464	.144	.104	-.094	-.078
Generalna kompetentnost	-.017	-.271	.786	-.079	-.017	-.014
Samoprocjena izgleda	.022	.328	.743	.104	.021	.017
Samoprocjena socijalne prihvacenosti	-.050	-.689	.491	.040	-.044	-.037
Samoprocjena fizičke snage i spretnosti	.108	1.827	.069	.065	.117	.097
Samoprocjena intelektualnih kapaciteta	-.063	-.983	.326	.054	-.063	-.052

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: β -standardizovani regresioni koeficijent; t-vrijednost t statistika; r-koeficijent korelacije; p – nivo značajnosti t statistika

PRILOG 9.

Tabela 55. Mogućnosti predikcije ASP na osnovu samopoimanja adolescenata - rezultati multiple regresione analize za varijablu Prokriminalno ponašanje

R	R ²	Korigovani R ²	SE procjene	F	p
.337	.113	.077	.488	3.085	.001

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: R – koeficijent multiple korelacije; R²-koeficijent determinacije; F - statistik za testiranje značajnosti regresionog modela; p – nivo značajnosti F statistika

Tabela 56. Doprinos prediktora regresionoj funkciji

Model	β	t	p	Korelacije		
				Nulta	Partial	Part
Emocionalnost-racionalnost	.053	.742	.459	.117	.048	.045
Rigidnost	.200	2.724	.007	.206	.173	.165
Mizantropija	-.074	-.922	.358	.080	-.059	-.056
Moralni negativizam	.150	2.069	.040	.160	.132	.125
<i>Eksternalnost</i>	<i>-.203</i>	<i>-2.896</i>	<i>.004</i>	<i>-.062</i>	<i>-.183</i>	<i>-.176</i>
Generalna kompetentnost	-.161	-2.261	.025	-.146	-.144	-.137
Samoprocjena izgleda	.057	.754	.452	.050	.049	.046
Samoprocjena socijalne prihvacenosti	-.055	-.665	.507	-.031	-.043	-.040
Samoprocjena fizičke snage i spretnosti	.113	1.671	.096	.059	.107	.101
Samoprocjena intelektualnih kapaciteta	-.034	-.468	.641	-.019	-.030	-.028

Značenje skraćenica i simbola u tabeli: β-standardizovani regresioni koeficijent; t-vrijednost t statistika; r-koeficijent korelacije; p – nivo značajnosti t statistika

BIOGRAFIJA AUTORA

Julijana Cicović Maslovar (od oca Boža, JMBG: 1712965235012) rođena je u Kotoru, 17.12.1965 godine. Osnovnu i srednju školu završila je u Kotoru.

Diplomu osnovnih studija stekla je na Sarajevskom Univerzitetu, na Odsjeku za pedagogiju i psihologiju, 1989 godine. Poslijediplomske studije je nastavila na Univerzitetu u Beogradu, na Odjeljenju za psihologiju, gdje je 2005 godine odbranila magistarsku tezu na temu “Dinamika u porodici djeteta sa razvojnim teškoćama i njen uticaj na zdravo dijete”

Prvu dekadu svog profesionalnog angažovanja, od 1989 do 1999 godine, radila je kao školski psiholog u Srednjoj školi “Danilo Kiš” u Budvi. Potom je nastavila rad u obrazovnoj djelatnosti, kao saradnica na Filozofskom fakultetu Univerziteta Crne Gore, u Nikšiću, od 2000 do 2014 godine.

Akadske 2005 i 2006 godine, u okviru programa studijske razmijene (JFDP) koji je finansirala vlada SAD, boravila kao gostujući saradnik na drzavnom univerzitetu Luizijane na odijeljenju za edukaciju i savjetovanje.

Edukovala se u oblasti psihoterapije i nakon prve šestogodišnje edukacije, stekla diplomu Instituta za mentalno zdravlje u Beogradu, za dinamski orjentisanog psihoterapeuta. Kasnije se usavršavala za ovladavanje tehnikama psihoterapijskog rada i u drugim školama, a nedavno je stekla i diplomu geštalt škole koju vodi dr Lidija Pecotić u Beogradu, za savjetnika u geštalt terapiji.

Uz rad u obrazovanju, značajno profesionalno iskustvo stekla je u radu u brojnim projektima domaćih i stranih organizacija, koji su se odnosili na različite osjetljive grupe. Posebno je potrebno istaći njeno višegodišnje iskustvo u realizacije programa inkluzivnog obrazovanja i psihološke podrške za roditelje djece sa razvojnim teškoćama u britanskoj organizaciji “Save the Children”.

Trenutno živi u Middelburgu, u Holandiji, gdje nastvlja edukaciju iz geštalt psihoterapije i nadograđuje iskustva u oblasti psihoterapijskog rada.

Kontakt e-mail julcimas@gmail.com

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Potpisani-a _____ Julijana Cicović Maslovar _____

Izjavljujem

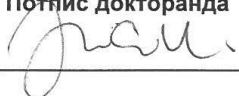
да је докторска дисертација под насловом

Uloga porodičnog funkcionisanja i samopoimanja u predikciji antisocijalnog ponašanja u adolescenciji

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 28.12. 2015.

_____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Julijana Cicović Maslovar

Број уписа _____

Студијски програм: Psihologija

Наслов рада: Uloga porodičnog funkcionisanja i samopoimanja u predikciji antisocijalnog ponašanja u adolescenciji

Ментор: Dr Goran Opačić, vanredni pprofesor

Потписани: Julijana Cicović Maslovar

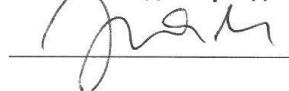
изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, 28.12. 2015.

Потпис докторанда

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Uloga porodičnog funkcionisanja i samopoimanja u predikciji antisocijalnog ponašanja u adolescenciji

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Београду, 28.12. 2015.

Потпис докторанда

